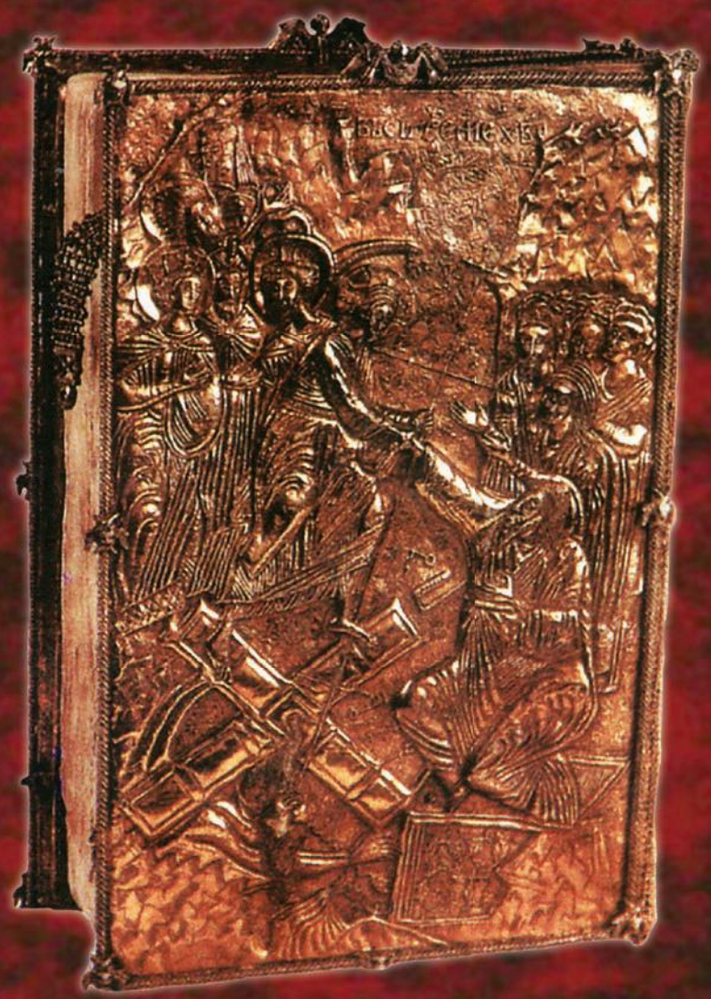

24

СПОМЕНИЦА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА СРЕМ

2025

СПОМЕНИЦА
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА СРЕМ
24

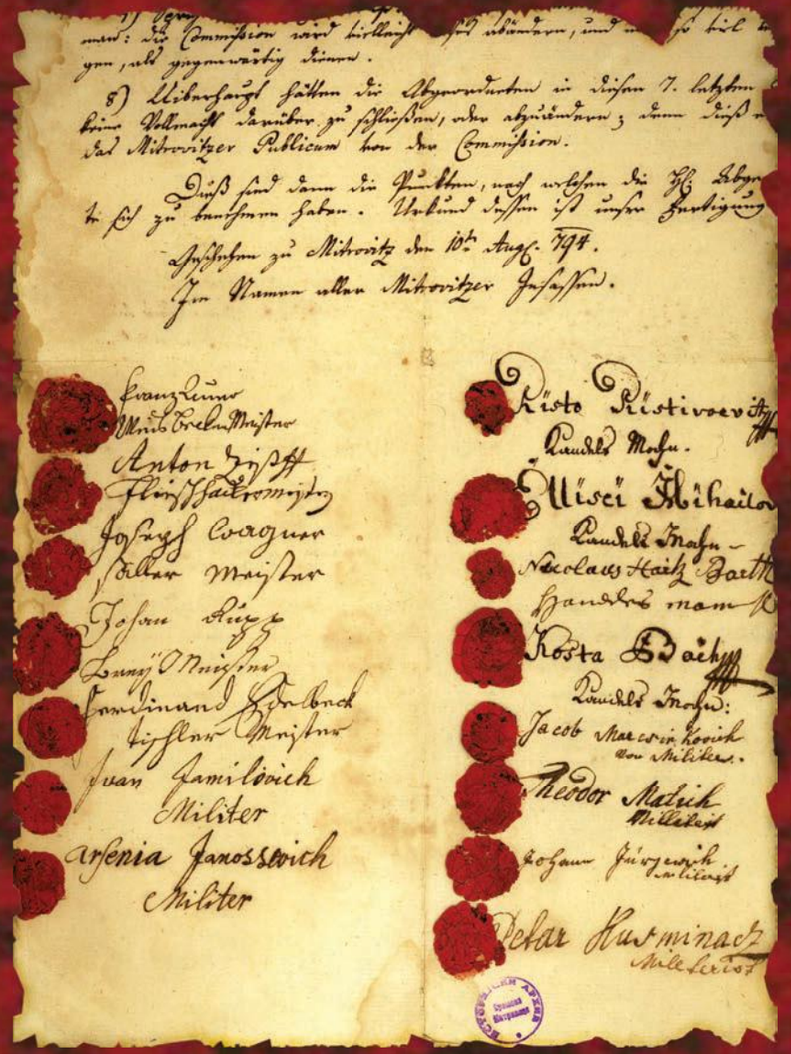

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2025

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
СРЕМ

Главни уредник:
Др Ненад Нинковић, Одсек за историју –
Филозофски факултет, Нови Сад

Редакција:
Др Дејана Васић, Катедра за историју, Филозофски факултет, Пале
Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Др Јелена Илић Мандић, Историјски институт, Београд
Нада Симић Лемајић, Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица
Др Боривоје Милошевић, Одсјек за историју,
Филозофски факултет, Бања Лука
Др Исидора Точанац Радовић, Историјски институт, Београд
Др Петер Шолтес,
Историјски институт Словачке академије наука, Братислава
Горана Лемајић, Завод за заштиту споменика културе,
Сремска Митровица

Лектор:
Татјана Пивнички Дринић

Превод резимеа:
Љиљана Тубић

Издавач:
Историјски архив „Срем“

Тираж:
200

Штампарија:
Футура, Нови Сад

ISSN: 1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ“

24

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2025.

Овај број часописа „Споменица историјског архива СРЕМ“
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Града Сремска Митровица

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Лазар Радан
Куга у Будиму 1739. – прилози и помоћ Срба 9

Марко Кричка
Отпор ограничавању права на употребу јулијанског календара у Земуну 1752. године 17

Дејан Јакшић
Куга од 1814. године и Бачка 37

Стево Лапчевић
Из историје земљорадничког покрета у међуратној Сремској Митровици: Др Небојша Малетић у сећању др Драгољуба Јовановића 47

Жарко Панић
Седнице Градског већа у Сремској Митровици 1939. године 86

Данило Јадрански
Покушај формирања Српске дивизије у Срему 1944. године 113

Слободан Бјелица
Судбина националних мањина у Војводини после 1944. године 127

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Жарко Б. Вељковић
О раним данима Ђорђа Шагића – Џорџа Фишера 145

Миле Б. Анђелић
Улога српске војске у садејству са снагама сила Антанте на Солунском фронту 167

Снежана Б. Алексић
Исплаћене наднице надничарима ангажованим на пословима у баштенској економији манастира Фенека током 1921. године 179

Ненад Лемајић, Горана Лемајић
Сећања Љубомира Оштре Мојића на догађања у Сремској Митровици од 1941. до 1944. године *201*

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

Мирјана Медалић
Фабрика целулозе и папира „Милан Степановић – Матроз“ Од регистратуре до сређеног архивског фонда *219*

Мирјана Медалић
Архивска грађа привредних друштава и нови Закон о архивској грађи и архивској делатности *236*

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Горан Васин
Nick Lloyd, The Eastern Front, A History of the First World War, Penguin Books 2024, pp 642 ..... *253*

Горан Васин
Frederik Fran Sterkenburgh, Wilhelm I as German Emperor, Staging the Kaiser, Palgrave/Macmillan 2024, pp 344 ..... *256*

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

94:[616.98:579.842.1/.2(439.2)“17“(093.2)
94(=163.41)(439.2)“1739“(093.2)

Лазар Радан, мср
Докторанд
Требиње
lazo998@gmail.com

КУГА У БУДИМУ 1739. – ПРИЛОЗИ И ПОМОЋ СРБА

Сажетак: Куга као једна од најопаснијих епидемиолошких болести била је свеприсутна на просторима које је насељавао српски народ, дуго времена кроз историју. У различитим интервалима је представљала једног од највећих непријатеља, односећи хиљаде живота. Ова заразна болест која се веома лако преносила и ширила нарочито је била активна током XVIII вијека, како у Османском царству тако и у Хабзбуршкој монархији. У Будиму је била на врхунцу током 1739, што је и главна тема овог рада. Кроз рад су анализирани прилози и издвајања српског народа за помоћ борби против ове куге.

Кључне ријечи: Срби, Хабзбуршка монархија, куга, Будим, издвајања, помоћ.

Куга је акутна, тешка заразна болест коју изазива бактерија *Yersinia pestis*, а која се историјски сматра једном од најпогубнијих пандемија у историји човјечанства. Преноси се углавном преко уједа заражених бува које паразитирају на глодарима, поготово пацовима, али се може преносити и са човјека на човјека, нарочито у облику пнеумонске куге.[1] Постоје три основна клиничка облика куге: бубонска, пнеумонска и септична. Бубонска куга, најчешћи облик, добила је назив по отеченим лимфним чворовима (бубонима) који се јављају након инфекције. Пнеумонска форма инфицира плућа и може се преносити аерогеним путем, док септична настаје када бактерија уђе у крвоток, што често доводи до смрти.[2]

Историјски гледано, најпознатији таласи куге су били такозвана Јустинијанова куга (VI вијек), црна смрт (XIV вијек), која је усмртила између 30% и 60% становништва Европе, и бројне епидемије у раном модерном периоду,

[1] Dennis T. Dennis et al., *Plague Manual: Epidemiology, Distribution, Surveillance and Control*, Geneva 1999, 11–17; Nina Schmeichler, *Reaktionen auf die Pest: Die Neuzeit entsteht*, Hamburg 2013, 6–8.

[2] Robert D. Perry, Jacqueline D. Fetherston, *Yersinia pestis – Etiologic Agent of Plague*, Clinical Microbiology Reviews, 10, no. 1, 1997, 35–66; Diane Bailey, *The plague*, New York 2011, 22–43.

укључујући и оне које су погађале просторе Хабзбуршке монархије током XVIII вијека.[3] Те епидемије најчешће нису захватале читаву територију Монархије, али су на просторима гдје су се појављивале односиле велики број живота. Куга је у Монархију најчешће преношена из сусједног Османског царства.[4] Због тога су државне власти 1710. донијеле *Pestpatent* а 1713. *Pestordnung*, којима је забрањиван било какав саобраћај са Османским царством за вријеме трајања епидемије. Године у којима је куга односила највише живота, а прије ове из 1738, јесу 1703–1704, 1708. и 1713. Током ове посљедње, умрло је око 10% становништва Монархије.[5] Као превенција, увођени су карантини, изолација заражених и формирање здравствених савјета.[6] Од времена цара Карла VI (1711–1741) карантин је постао обавезан, а 1755, за вријеме његове насљедницe Марије Терезије (1741–1780), на снагу је ступио *Ordo pestis*, са побољшаним здравственим условима и превенцијом.[7] У каснијем периоду је и црква играла значајну улогу у подизању здравствене културе и свијести, а све у сврху смањења епидемија и појаве смртоносних заразних болести у земљи.[8] Све то заједно била је претеча савремене епидемиолошке праксе.

Једна од највећих епидемија куге у историји Хабзбуршке монархије погодила је њене просторе између 1737. и 1744. године. Донијели су је, као и више пута до тада, војници са простора Османског царства, државе са којом је Монархија била у рату у том временском периоду (1737–1739),[9] а у којој куга ни-

---

[3] Ole Jørgen Benedictow, *The Black Death 1346–1353: The Complete History*, Woodbridge 2004, 380–385.

[4] Сусједне области под Османским царством – Босна и Херцеговина, суочиле су се са чак 13 епидемија куге само током XVIII вијека. Епидемије су избиле током 1707, 1731, 1732, 1741–1743, 1756, 1753, 1761–1765, 1771, 1779, 1780, 1782–1784, 1788. и 1792–1798. (Ристо Јеремић, *Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустријом*, Београд 1951, 18–25).

[5] Ненад Нинковић, Дејана Васин, *Живот на простору Будимске епископије у контексту епидемије куге 1738–1740.*, у: *Susret kultura*, гр. уредника, Нови Сад 2016, 144; Горан Васин, Ненад Нинковић, *Смрт између санитарних прописа и народних обичаја: куга у Срему 1795–1796*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 151, Нови Сад 2015, 278.

[6] Ann G. Carmichael, *Plague Legislation in the Italian Renaissance*, Bulletin of the History of Medicine, 65, no. 4, 1991, 494–515.

[7] Вид.: Slavko Jovin, *Istorija medicine i zdravstvene kulture na tlu današnje Vojvodine*, Novi Sad 1998, passim; Г. Васин, Н. Нинковић, *Смрт између санитарних прописа...*, 278.

[8] Вид.: Nenad Ninković, Goran Vasin, *The role of metropolitan Stefan Stratimirović in health care education of Serbs in the Habsburg Monarchy*, Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae, 36, 1–2, 2017, 35–45.

[9] Géza Pálffy, *The Origins and Development of the Border Defense System against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)*, in: *Ottomans, Hungarians, and*

када није у потпуности престајала, већ је само јењавала.[10] Током наведеног периода од куге је страдало око 250.000 људи, што је чинило око 5% укупног[11] становништва Угарске.[12] Без обзира на велику смртност као најважнији сегмент куге, у току епидемије једнако велики проблем је било ограничавање кретања. Градско становништво неријетко је било збијено у уске и мале улице, што је резултирало и ширењем болести, али и незадовољством народа којем је ограничено право кретања. Богослужења и окупљања у црквама су забрањени, па је то за народ била додатна репресија у којој је видјео ускраћивање својих вјерских права, иако то није била интенција власти. Ограничења кретања, забране окупљања, бављења земљорадњом и трговином увођене су из превенције и остајале су на снази и кад би болест јењавала, како се не би опет разбуктала. Зато је становништво било изузетно кивно на љекаре, који су те мјере предлагали као превентиву. Из тог гњева народ је дизао побуне и долазило је до убистава медицинара, попут случајева у Будиму и Дебрецину.[13] Све то резултирало је само већим ширењем епидемије.

На самом почетку епидемије, дошло је до затварања насеља за улазак, а потом и за излазак становништва. Могли су се кретати само они који су имали посебан пасош издат од љекара, да су здрави. У јесен 1738. у Будиму су уз Српску варош подигнути карантин и куће за љекаре и свештенике – прве да брину о здрављу и нађу се људима, а друге да опоју оне којима је куга пресудила. До децембра 1738. куга је ушла у Српску варош, а мјеста око Будима су у потпуности затворена за кретање.[14] Без обзира на то, у Табану[15] су до краја фебруара наредне 1739. године пронађена само 4 обољела, јер је дисциплина била изузетно добра. Становништво се надало да би се ускро могле ублажити мјере, али се испоставило да је то био само почетак ширења болести. Зимски

Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest, ed. Géza Dávid, Pál Fodor, Leiden 2000, 103–134.

[10] Радмила Тричковић, *Београдски пашалук (1687–1739)*, Београд 2013.

[11] Било је села у којима је бројка умрлих превазилазила 50%, као и мјеста попут панчевачког дистрикта гдје је смртност била 42,31%.

[12] Nenad Ninković, Goran Vasin, *Microunits Taban, Sentandreja and Pomaz as a paradigm of fighting plague epicemic 1738–1739*, Acta Historica Medicinae, Pharmaciae, Veterinae, 35(1), 2016, 41.

[13] Н. Нинковић, Д. Васин, *Живот на простору Будимске епископије...*, 144.

[14] Исто, 146.

[15] Табан (мађ. Tabán) је било старо предграђе Будима, смјештено између брда Гелерт и Дунава, које је током XVII и XVIII вијека било насељено претежно српским становништвом. Био је важан вјерски, културни и трговачки центар српске заједнице у Хабзбуршкој монархији и у географском смислу био је шири појам од Српске вароши, која је била дио Табана. (Вид.: Стојан Вујичић, *Срби у Будиму и Пешти*, Будимпешта 1997).

услови су додатно стварали проблеме, јер се становништво није могло кретати, а требало је обезбиједити огрјев и животне намирнице.[16]

Такви фактори довели су паничног стања међу становништвом које је, у подножју карантинског Гелерт брда у Табану, ескалирало побуном. Непознаница је како је до саме побуне дошло, али је јасно да су наведени разлози њени главни узроци. На мети побуњеника је било нарочито медицинско особље, гдје су неки доктори, попут Мајснера, убијени.[17] Свештеник Николај Миловановић је у писму будимском епископу Василију Димитријевићу (1728–1748) исказивао сумњу да су Срби учествовали у побуни, иако су се они противили таквом мишљењу. Власти су послале њемачки одред војника на истрагу, са намјером да медицинско особље врате тек након истраге. Тај недостатак медицинског особља и анархија у току побуне и истраге били су окидач за нови талас епидемије куге. Овај талас био је доста шири и смртоноснији. О његовој размјери говори чињеница да се у оближњој Сентандреји осјећао велики смрад који је доносио вјетар из сусједног села Помаза, а био је посљедица несахрањених лешева умрлих од куге.[18]

Поред тешког стања због саме епидемије, глад је била смртоносна за велик дио становништва. Затворени за кретање, у солидном броју обољели, они су били у критичној животној фази. У таквим околностима богатији слој српског становништва се одлучио на скупљање помоћи за најугроженије. Захваљујући тефтеру „од оногъ веремени болесногъ", можемо приказати колико је прилога скупљено за обољеле.[19] Прилог је даван током „времена болестногъ йнужног", тј. током маја 1739. у вријеме кад је епидемија била у критичној фази.[20]

На основу тефтера, понаособ су доступна имена имућнијих Срба у Будиму током те године и тачни износи новца које су дали као прилог. Износи су углавном били, у смислу појединачних давања, у распону између 5 и 30 форинти.[21] У контексту новчане вриједности тих износа, то су углавном биле солидне количине, сходно тадашњим вриједностима, зарадама, односно прима-

---

[16] Н. Нинковић, Д. Васин, *Живот на простору Будимске епископије...*, 147.

[17] За приказ саме атмосфере у Будиму у том периоду вид.: Andrew Wheatcroft, *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, London 2008, 211–212.

[18] Н. Нинковић, Д. Васин, *Живот на простору Будимске епископије...*, 147–148.

[19] Архив Србије, Привилегована српска општина у Будиму (даље: АС, ПСОБ), кутија VII, док. 126/1.

[20] АС, ПСОБ, кутија VII, док. 126/1, 126/2.

[21] У списку скупљених средстава сусрећемо тек три човјека који су дали 5 форинти, односно тек три који су дали по 30 форинти. Углавном су давања била у износима од 10, 15 и 20 форинти. (АС, ПСОБ, кутија VII, док. 126/2, 126/3, 126/4, 126/5).

њима у Будиму.[22] Детаљан списак омогућује увид да је укупно 100 приложника појединаца, заједно са понеким приложницима који су давали по више пута,[23] као и прилозима из самог града,[24] сакупљено укупно 1.640 форинти и 30 кројцара.[25]

Наведени документ, поред сумарног и прецизног пописа давања за помоћ, нуди и податке како и гдје је тај новац трошен. Захваљујући томе, може се видјети да су прилози регуларно трошени искључиво за помоћ онима којима је она била потребна у току врхунца епидемије куге и пописани су врло транспарентно. Тако је јасно да је новац даван људима већ обољелим, затим људима који су имали стоку па су је требали прехранити, онима којима су требала дрва, бировима и таначу, некима у виду плате, и друго.[26] Новац је некада давани и појединцима лично, без назнаке сврхе трошка, али уз озбиљну транспарентност у виду навођења имена и презимена тог појединца, као и износа који му је дат.[27]

Овакви облици давања били су важни са стране неколико аспеката. Најприје, они омогућују увид у имена и презимена имућнијих Срба у оквиру српске заједнице у Будиму, у периоду настанка српског грађанства, важног историјског процеса. Затим, омогућавају реконструкцију потенцијалних имовинских статуса, на основу различитих давања и процјена вриједности тих прилога. Уз то, у овим прилозима и помоћи види се дјело солидарности и спознаје важности једне заједнице. На основу ових докумената и њиховог садржаја

---

[22] Илустрације ради, износ од просјечно 5 форинти је била понекад плата једног занатлије на нивоу мјесеца. Дневница је обично износила око 20 крајцара, а једна форинта састојала се од 60 крајцара. Неколика радна дана била су потребна да се заради форинта. Дакле, отприлике 5 форинти је износио мјесец рада неком занатлији. (Вид.: John Komlos, *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy: An Anthropometric History*, Princeton 1989, 112–115). По томе, прилог од 5 форинти представљао је релевантан мјесечни приход радника, а прилог од 10 форинти означавао је приближно двомјесечну зараду – у условима куге, гладовања и економске неизвјесности, ово је био знатан износ који је могао спасити животе, обезбједити основне животне намирнице и дати шансу најугроженијима да преживе.

[23] Име бирова Живана Бранковића се помиње неколико пута у контексту укупног износа од 191,30 форинти. (АС, ПСОБ, кутија VII, док. 126/5).

[24] Писар у документу наводи да „прймй од г[оспо]д[а]ра Николе Дувидовйћ[а] шуму изграда дато наварошъ тогу времена" у износу од 150 форинти. (АС, ПСОБ, кутија VII, док. 126/5).

[25] АС, ПСОБ, кутија VII, док. 126/1, 126/5.

[26] АС, ПСОБ, кутија VII, док. 126/6, 126/7.

[27] Ради се о примјерима попут плаћања Кости Живановићу 8 форинти, Васи Продановићу такође 8, затим Петру Шибалићу 10, и др. Та лична давања без конкретне намјене имају различите износе, па тако сусрећемо износ од 8 форинти, али и износ попут плаћања Петру Николићу од 45,9? форинти. (АС, ПСОБ, кутија VII, док. 126/7).

јасно је да се на тај начин покушала избјећи још већа егзистенцијална катастрофа и смањити укупна смртност током пандемије и њених пратећих недаћа. Дневни број умрлих, барем у неком од ових сегмената, био је смањен или ублажен на основу прилога за храну и друге животне намирнице.

Усљед репресивних мјера изолације, катастрофално тешко стање са глађу и неимаштином само је подстрекавало смртност. Она је у случају српског народа, а и на основу прилога и помоћи обољелима, била на солидно ниском нивоу. Током љета 1739. број умрлих у Будиму је свакодневно био изнад 30, од чега су већином то били католици, док је број умрлих Срба на дневном нивоу био од 4 до 6, максимално 10. Без обзира на то, народ је остао при вјери и, како је извјештавао свештеник Миловановић, „народ се причешћује сваке недеље и сваког свеца", иако су некад таква окупљања била само иницијална каписла ширења куге.[28]

Епидемија је, послије критичног љета, у јесен 1739. улазила у смирујућу фазу. Било је јасно да је у пролазној фази, али су мјере остале на снази, да би се спријечио нови талас. За око годину дана епидемије, у Будиму је умрло укупно 5.865 особа, од чега 681 православац. Пешта је бројку жртава закључила са 620 мртвих. Број умрлих Срба у Будиму у односу на укупни број био је око 10%, а стварне цифре је немогуће утврдити.[29] Почетком наредне године било је јасно да је куга прошла и Будим је био поново отворен у пролеће 1740. тако што власти „поблицираше да смо отворени" домаћем становништву 10. марта 1740.[30]

***

Положај Срба током епидемије куге у Будиму 1739. године био је обиљежен страдањем и социјалним потресима. Честе епидемије у XVIII вијеку, у комбинацији са посљедицама ратова и миграција, створиле су услове у којима је становништво било изложено великом ризику. Током епидемије 1739, власти су прибјегле потпуном затварању неких мјеста, попут Српске вароши у Будиму, што је довело до парализе и привредних и друштвених токова. Овакве мјере, мада засноване на здравственим разлозима, изазвале су отпор и повремене побуне становништва, које је било препуштено глади и неизвјесности.

Посебно су страдали сиромашни слојеви становништва, којима је недостајала основна животна помоћ. Ипак, у оквиру српске заједнице испољена је одређена друштвена солидарност: имућнији Срби, укључујући трговце, свештенство и виђеније грађане, организовали су прикупљање средстава за нају-

---

[28] Душан Ј. Поповић, *Срби у Будиму 1690–1740*, Београд 1952, 364–366.

[29] Н. Нинковић, Д. Васин, *Живот на простору Будимске епископије*..., 149–150.

[30] Д. Ј. Поповић, *Срби у Будиму*..., 368–369.

гроженије. Та хуманитарна активност представљала је важан облик унутарзаједничке подршке у кризним околностима. Упркос тешкоћама, српска заједница је показала способност самоорганизовања и отпора, како према спољним опасностима, тако и према друштвеним посљедицама изолације. Куга 1739. године важан је историјски примјер интеракције између болести, власти и заједнице.

Стога, епидемија куге 1739. године у Табану није само историјски догађај у контексту јавног здравља, већ и показатељ друштвене динамике српске заједнице у Будиму. Упркос великим губицима и изазовима, унутрашња солидарност, изражена кроз организовану помоћ и добровољна издвајања, представљала је један од кључних механизама преживљавања и отпора широј хуманитарној катастрофи.

Lazar Radan

THE PLAGUE IN BUDA IN 1739: CONTRIBUTIONS AND RELIEF EFFORTS OF THE SERBS

SUMMARY

The plague, as one of the most dangerous epidemiological diseases, was a constant presence in the regions inhabited by the Serbian people throughout history. At various times, it represented one of their greatest threats, claiming thousands of lives. This highly contagious disease, which spread rapidly, was particularly active during the 18th century, both within the Ottoman Empire and the Habsburg Monarchy. In Buda (Budim), the plague reached its peak in 1739, which is the central focus of this paper. The study examines the contributions and efforts of the Serbian population in combating this devastating epidemic. It is based on both unpublished historical sources, as well as relevant historiographical literature, with the aim of shedding light on an important segment of history — the position and experience of Serbs in Buda and the broader Habsburg Monarchy during this critical period.

94:342.731(=163.41)(497.11)“1752“

Марко Кричка, мср
Докторанд
Гаково
marko.kricka00@gmail.com

ОТПОР ОГРАНИЧАВАЊУ ПРАВА НА УПОТРЕБУ ЈУЛИЈАНСКОГ КАЛЕНДАРА У ЗЕМУНУ 1752. ГОДИНЕ

Сажетак: Ова студија настоји да анализира случај непоштовања царске наредбе о празницима од стране православних становника Земуна и процес који је у том погледу вођен. Привилегије су православним Србима гарантовале право коришћена јулијанског календара. Попут неких других и ово право је временом ограничавано, те су Двор и други носиоци власти на разним нивоима настојали да принуде православце да се уздржавају од посла током појединих римокатоличких празника. Срби су неретко покушавали да избегну спровођење ових одлука, што је изазивало реакцију војних, црквених и цивилних власти.

Кључне речи: Земун, Карловачка митрополија, Привилегије, Војна граница, Илирска дворска депутација.

Потпуна слобода православне цркве, која је наведена као прва тачка Пунктација усвојених на Сабору народних и црквених старешина 28. јуна 1690. године и коју је владика јенопољски Исаија Ђаковић представио цару Леополду I (1658–1705), подразумевала је и право употребе јулијанског календара. Управо из тог разлога је оно изричито наведено у Првој привилегији, коју је цар издао 21. августа 1690. године. С друге стране, римокатоличка црква, угарски сталежи и коморске власти наредних деценија оспоравали су ово право, иако је оно потврђено у Другој и Трећој привилегији, као и заштитним писмима и потврдама привилегија издаваним од стране хабзбуршких владара. Град у коме је ово посебно било изражено био је Печуј. Тамошњи бискуп је настојао да натера православце да се приликом римокатоличких празника уздржавају од посла. Овим приликама употребљаване су и насилне методе, те су се Срби у децембру 1713. жалили Дворском ратном савету и кнезу Евгенију Савојском. Ова жалба је прослеђена на одлучивање Угарској дворској канцеларији, што је наговестило по Србе негативан одговор, који је и стигао 1. фебруара 1714. године. Поред тога, Привилегије су крњили и владари. Тако су њихове

приликом потврде од стране царева Јосифа I (1705–1711) и Карла VI (1711–1740) 1706. и 1713. године, Привилегијама придодате клаузуле *salvo jure alieno*,[1] која је подразумевала да исте важе само уколико не повређују права трећих, и *salvo jure Nostro*, која је владару давала право да их прокометарише, односно да их измени по сопственом нахођењу. Заштитним писмом од 10. априла 1715. године у њих је унета и *Clausula reservatoria*, која је подразумевала да право да их тумачи припада искључиво владару.[2]

Након потписивања Пожаревачког мира јавили су се спорови око важења Привилегија на новоосвојеним територијама, које су ушле у састав Београдске митрополије.[3] Ради разрешења несређене ситуације одлучено је да се њихово важење прошири и на ове територије, али у складу са девет тачака формулисаних 1724. године, којима су оне драстично сужене. Једна од тачака је ограничила и право слободног коришћења јулијанског календара, јер је њоме наложено да су православни који живе у мешовитим срединама дужни да се током великих римокатоличких празника уздржавају од рада. Касније је ова одредба прецизирана навођењем о којим се празницима ради. У питању су били Божић, Васкрс, Духови и Брашанчево. Ново тумачење Привилегија је озваничено доношењем Декларатоирије 12. априла 1727. године. Не знајући о чему се ради, београдски митрополит Мојсије Петровић ју је прихватио. Уследила је жустра реакција из Карловаца, где су услед ранијих искустава били уверени да ће овај документ временом постати основа за тумачење Привилегија и у Карловачкој митрополији, иако за то није званично намењен. Уследила је криза у односима православне цркве и Двора, која је резултирала доношењем нове Декларатоирије 1729. и два Рескрпита из 1732. и 1734. године. Како ови документи нису довели до разрешења кризе, цар је, услед немира у Бачкој и Поморишју и припрема за нови рат са Османским царством, 18. маја 1735. издао Заштитно писмо, којим су ствари у великој мери враћене на почетак. С друге стране, на терену са наметањем грегоријанског календара Србима није

---

[1] Приликом потврде Привилегија од стране цара Јосифа I ова клаузула се нашла само у оквиру текста који је издат преко Угарске дворске канцеларије.

[2] Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 15–25; Динко Давидов, *Српске привилегије царског дома хабзбуршког*, Нови Сад – Београд 1994, 16–32; Дејан Микавица, Ненад Лемајић, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, I, Нови Сад 2016, 118–158; Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад 2022, 12–42.

[3] Спор између карловачког митрополита Викентија Поповића и београдског митрополита Мојсија Петровића око јурисдикције над југоисточним делом Срема са Земуном разрешен је царском дипломом од 19. јула 1719, којом је ово подручје прикључено Карловачкој митрополији.

се престајало. Тако су се жалбе услед ове праксе нашле и у једној од пет тачака које је српска депутација изнела царици Марији Терезији (1740–1780) јануара 1743, међу жалбама Сабора из 1744, 1748. и 1749, као и у меморијалу од 24. маја 1750, који је владарки упутио новоизабрани митрополит Павле Ненадовић. Захтеви за забрану употребе јулијанског календара могли су се чути и приликом заседања Угарске дијете, као што је то био случај 1751. године, приликом излагања представника хрватских сталежа. Обавезу православних да поштују римокатоличке празника озваничила је царица Марија Терезија[4] једном резолуцијом, која је митрополиту предата 10. октобра 1752. године. Њоме је прописано да се православци у мешовитим срединама имају уздржавати од посла на Брашанчево и први дан Божића, Васкрса и Духова, као и у периоду од 8 и 11 часова на остале заповедне празнике.[5]

Земун је коначно ослобођен од османске власти 1717. године. Место се после одласка Турака, који су сами спалили своје куће, нашло у жалосном стању. Убрзо су се почели враћати Срби и Роми који су избегли испред војске, а након Пожаревачког мира (1718) отпочело је и досељавање Немаца. Заједно са остатком некадашњег османског Срема, Земун је постао власништво Коморе. Уживао је статус трговишта, али је његов развој успорен због близине Београда. Године 1728. Земунско властелинство је продато грофу Шенборну. Становници трговишта нису сведени на положај кметова, већ су били контрибуенти. Власник властелинства и његови управници нису добро поступали са својим поданицима о чему сведочи и буна из 1736. године, усмерена против претераних феудалних потраживања, приликом које су уништене куће властелинских чиновника и појединих богатијих трговаца. Ова побуна је угушена интервенцијом војске. Прекретницу у развоју Земуна представљали су пораз у рату са Османским царством и Београдски мир (1739), након чега је Земун постао погранично место и најистуренији положај наспрам османског Београда. Уз то, дошло је до усељавања већег броја избеглица из Србије, који су као граничари потпадали под војну власт, те је у Земуну завладало својеврсно двовлашће. Расту становништва је допринео и нови положај насеља, нарочито повољан за трговину, те су се у њега почели досељавати људи из

---

[4] Марија Терезија је и сама 1743. године потврдила Привилегије, које су гарантовале слободу употребе јулијанског календара.

[5] Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, *Знаменита документа...*, 67–73; Иларион Руварац, *Меморијал митрополита Павла Ненадовића од 24. маја 1750*, Српски Сион, 14, 1904, 400–401; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Срба...*, 158–162; Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Карловачке митрополије*, 42–90; Ненад Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 45, 98–102; Милутин Јакшић, *О Арсенију IV Јовановићу Шакабенти*, Сремски Карловци 1899, 109–113; Милутин Јакшић, *Два српска Сабора (1748 и 1749)*, *Богословски гласник*, I, 1902, 93–94, 315.

Османског царства, али и из осталих делова Хабзбуршке монархије. Према сумарном попису Славонско-сремске војне границе из 1752. године, у Земуну је боравило 1069 становника. Од тога су 780 били православне вероисповести, махом Срби, а поред њих и Цинцари, Грци и Роми, док је 259 становника припадало римокатоличкој конфесији, међу којима су већину чинили Немци. Остатак становништва су чинили Јевреји. Верске, конфесионалне и етничке разлике условиле су појаву подвојености између различитих заједница. Тако су постојали одвојени еснафи за православне и римокатоличке занатлије, док су се поједини занати налазили готово искључиво у рукама припадника једне од конфесија. Тензије између две заједнице[6] су постајале израженије приликом спољних манифестација вере од стране већинског, али неповлашћеног, православног живља.[7]

Након губитка северне Србије и одлуке о инкорпорацији Славоније и Срема у жупанијски систем, наметнула се потреба новог разграничења Војне границе и провинцијала, зарад чега је 1743. године формирана комисија на челу са подмаршалом бароном Фон Енгелсхофеном. Одлучено је да Земун припадне Војној граници, а већина његових становника се 1745. године, услед претњи властелинског провизора Михаила Бардича који је изјавио да ће град пренети у Бановце, а њихову варош свести на положај села уколико се определе за Границу, одлучила да остане у статусу контрибуената. Када су им више власти предочиле да ће због тога морати да се одселе, многи су променили одлуку и замолили власт да као војници остану на својим огњиштима, што им је и одобрено. Земун је постао део Војне границе новембра 1745, што је царица озваничила 27. априла наредне године,[8] а 1747. ушао је у састав новоформираног Петроварадинског пука, који је био део Славонско-сремске војне границе, чија се Генерална команда налазила у Осијеку. Уз то, 1748. године је основан и Сремски хусарски пук чија се команда налазила у Бановцима, док

[6] Године 1751. су до Двора стигле жалбе католичког свештеника из Земуна Георга Адама Битнера у погледу подизања православног крста у католичком делу насеља. Наглашено је и да се римокатолици осећају угрожено услед чињенице да је за градског судију изабран православац, посебно кад се узме у обзир да је и хусарски капетан стациониран у месту исте вероисповести. Вреди истаћи да је Србима замерено и то што раде на римокатоличке празнике, услед чега је Двор наложио надлежним властима да се побрину да православци не обављају послове у те дане. Вид.: Архив Војводине, Фонд 5 Илирска дворска комисија и депутација (АВ, ИДКД), 1496–1498/1751.

[7] Славко Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979, 194–195, 269–273; Лазар Ћелап, *Земунски војни комунитет, 1717–1881*, Београд 1967, 1–3, 34, 40–41; Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, I, Zagreb 1997, 219–226; Јелена Илић, *Славонско-сремска војна граница половином XVIII века*, Зборник о Србима у Хрватској, 9, 2015, 85.

[8] Услед бројних спорова између Војне границе и Сремске жупаније, коначно разграничење је извршено 1749. године, радом Грашалковићеве комисије.

је део људства стациониран и у Земуну. Поред тога што су представљали војне формације, пукови су били и административно-територијалне јединице, те су њихови органи вршили и управну и судску власт. Будући да је био веће место у којем су доминантне привредне гране биле занатство и трговина, Земун је 1749. године добио статус слободног војног комунитета. Према Регуламенту подмаршала Енгелсхофена, слободни војни комунитети су добили знатне привилегије. Њихово становништво је подељено на војно и цивилно, док је управу и судство у првој инстанци требало да врши Магистрат. Услед недостатка људства за попуну граничарских пукова, примена Регуламента је отпочела тек 1751. године, организацијом Магистрата, који је у првим годинама постојања вршио само управну власт. Судска власт је остала у рукама војске, те је у првом степену судио пуковски аудитор Сремског хусарског пука у Бановцима, у другом царски и краљевски штапски и гранични аудиторијат у Осијеку, а у трећем Судски колегиј Дворског ратног савета у Бечу. Земун је потпуно издвојен из Пука и стављен под непосредну управу Славонске генералне команде доношењем Норме 1753. и њеним ступањем на снагу 1755. године. Овим су сви становници ослобођени војне службе, хусари исељени из комунитета, Магистрат је задобио судску власт као прва инстанца у грађанским парницама, док је вишу судску власт задржала војска.[9]

На празник Рођења Пресвете Богородице, односно Мале Госпојине, по грегоријанском календару, 8. септембра 1752, готово сви православни трговци и занатлије у Земуну нису хтели да затворе своје продавнице и занатске радње у време између 8 и 11 часова, како је то било прописано царском наредбом. Привремени командант Војне команде у Земуну[10], потпуковник гроф Фон Филар, на ово је оштро реаговао и ухапсио четрнаест људи. Православни становници Земуна су почели да одржавају протестна окупљања у цркви, док се група свештеника и лаика, на челу са протом Василијем Остојићем, упутила код потпуковника како би га убедила да ослободи затворенике. Дошло је до вербалног окршаја између Филара и свештеника Теодора Стерије и делегаци-

---

[9] С. Гавриловић, *Срем...*, 441–461; Л. Ћелап, *Земунски војни...*, 3–8; Franz Vaniček, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, I Band, Wien 1875, 516–539; K. Kaser, *Slobodan seljak...*, 226–233; Славко Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничавање са Војном границом (1745–1749)*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 25, 1960, 49–88.

[10] Војна команда у Земуну је функционисала као орган Славонске генералне команде. У њене надлежности су улазили надзор над Магистратом и Контумацем, комуникација са османским властима у Београду, обавештајни рад, чување границе и одржавање безбедности. Поред овога, команданти су често злоупотребљавали свој положај и излазили из оквира своје надлежности. Вид.: Л. Ћелап, *нав. дело*, 8.

ја није испунила свој задатак. Касније је одређено да се ради пуштања на слободу за сваког затвореника плати по 20 крајцара, што је Стерија и учинио.[11]

Филар је своје претпостављене о овом случају известио 11. септембра. У писму упућеном команданту Славонско-сремске војне границе, генералу грофу Фон Гајсругу, он је истакао да су земунски православци одбили његову наредбу, те да нису затворили своје радње у време када је то прописано. Нагласио је да већ дуже време примећује да православно свештенство подстиче овакво бунтовничко понашање. Ове сумње су потврђене на сам дан хапшења, када су свештеници предводили групу људи која је дошла да тражи пуштање затвореника. Филар је подвукао да су му се свештеници обратили оштрим речима, исказујући велико непоштовање према држави, те да су нагласили да никакво царско наређење о уздржавања од рада током римокатоличких празника неће поштовати, као и да имају другог господара, мислећи на митрополита. Уз то, додао је да се Стерија након предавања откупнине обратио затвореницима рекавши им да црква плаћа откуп за њих, будући да су недужни и да су претрпели неправду. У следећем писму генералу Гајсругу, које је послао 14. септембра,[12] Филар је истакао опасну склоност становника Земуна ка побуни, као и да земунски прота Василије Остојић није оклевао да изрекне анатему на све оне који закључавају своје радње током римокатоличких празника.[13] Поред тога, Остојић је шетао варошким улицама и проверавао ко све затвара своје радње. Додао је и да су сурчински прота Марко Станисављевић, као и свештеници Јеврем Марковић, Василије Кнежевић,[14] Стефан Мојсиловић и Симон Марковић говорили како, иако имају сазнање да се царска наредба поштује у Банату и другим местима, она никада неће бити спроведена у Земуну, где Срби чине већинско становништво. Филар их је због тога укорио, нагласивши им да не треба да понове грешке Теодора Стерије, прочитавши им притом Привилегије како би им доказао да се наредба не коси са њима, али поменути свештеници нису уважили његове аргументе, те су нагласили да би и они поновили све што је Стерија изрекао.[15]

Потпуковник је генералу Гајсругу писао и 21. септембра. Истакао је да деловање православног свештенства још није довело до отворене побуне, али да

---

[11] АВ, ИДКД, 1500/1752.

[12] На овај датум се по грегоријанском календару прославља Крстовдан.

[13] Ово су команданту више пута потврдили Живан Радомировић, Марко Атанас, Димо Тодор и Тома Бакал, који су били међу ухапшенима 8. септембра.

[14] Василије Кнежевић се у Филаровом извештају погрешно наводи као свештеник. Он је у ствари био лаик. Вид.: АВ, ИДКД, 1865/1753.

[15] АВ, ИДКД, 1500/1752.

опасност и даље постоји.[16] Уз то, напоменуо је да трговци и занатлије који поштују наредбу трпе оштре претње и увреде.[17] Филар се 22. септембра обратио и капетану Јовану Рашковићу, обавештавајући га о немирима и позивајући га да у најкраћем року стигне у Земун, како би био део мешовите комисије која је требало да умири варош и обезбеди спровођење царске наредбе. Поменута комисија је требало да се састоји од по двојице официра, грађана и свештеника, уколико би они хтели да учествују. Ипак, Рашковићев долазак није уродио плодом. Ново писмо Филар је упутио генералу Гајсругу 2. октобра. Тражио је инструкције како да се понаша будући да Срби нису поштовали наређење, те су уз велику дрскост и непоштовање према римокатоличкој конфесији отварали своје радње у време када је то било забрањено. Поред тога, додао је да су они упутили најстрашније претње четворици људи који су поштовали наредбу, уз речи да ће отворити њихове радње на силу. Филар је ради оснаживања оптужбе прикупио већи број сведочења, која је послао вишим властима 23. новембра 1752. године. У пропратном писму је напоменуо да локални православци не желе да сведоче против својих свештеника, јер на то нису довољно интензивно присиљени.[18]

Илирска комисија у Осијеку је у погледу овог случаја обавестила Двор. Након увида у обавештења, Илирска дворска депутација се 10. октобра обратила митрополиту Павлу Ненадовићу, који је тада боравио у Бечу. Митрополит је обавештен да су поједини свештеници из Земуна и околине спречили спровођење царске наредбе у погледу поштовања римокатоличких празника, те предузели разне криминалне активности, због чега морају бити примерено кажњени. Наглашено је да свештеници имају право да се жале уколико сматрају да неко крши Привилегије, али да то морају да чине на примерен начин. Истакнуто је да православни на простору Угарске и присаједињених земаља, као и у Војној граници и Темишварском Банату, имају право коришћења јулијанског календара, али да су у обавези да се придржавају обуставе рада током

---

[16] Филаровом извештају је у вези с овим немирима 21. новембра прикључено сведочење које говори да је на Дан Светог апостола и јеванђелисте Матеја кроз Земун прошла патрола, чији је циљ био да спроведе затварање радњи у власништву православаца. Није јој пошло за руком да изврши свој задатак, будући да су трговци и занатлије одбили да поступе по наређењу, притом чинећи низ других прекршаја и преносећи обављање свог посла на улицу. Суочена са незадовољном светином, патрола се повукла. Такође, придодата је и изјава капетана Ива Подгоричанина, кога је Стерија питао због чега паше сабљу уколико не жели да брани своју веру, што је оптужба окарактерисала као подстрекивање на побуну.

[17] Ово се темељи на изјави Живана Радомировића, Диме Тодора, Марка Атанаса и Тома Бакала. Човека који им је претио сведоци Мартинес, Вијенес и Виби идентификовали су као Теодора Стерију.

[18] АВ, ИДКД, 1500/1752, 1865/1753.

Брашанчева и првог дана Божића, Васкрса и Духова по литургијском календару римокатоличке цркве, као и у време од 8 до 11 часова током осталих празника у местима у којима живе измешани са римокатолицима, те да је неопходно да се народ строго придржава прописа како би се научио да поштује државне наредбе и владајућу конфесију, на чему митрополит мора да ради преко себи потчињених владика и свештеника. Подвучено је да је држава у могућности да уз помоћ војске приведе и казни изгреднике, али да је одлучено да се у овом случају поверење укаже митрополиту.[19] Стога му је наложено да спроведе темељну истрагу, испита оптужене и сведоке, те да о свему напише своје мишљење, које треба да заједно са материјалима истраге проследи царици и Илирској дворској депутацији како би изгреднци били кажњени. Поред тога, митрополиту је дозвољено да у Земуну постави свештенике који ће привремено замењивати оптужене. Истог дана, Илирска дворска депутација се обратила и Илирској комисији у Осијеку. Наглашено је да је у погледу црквене дисциплине надлежна Илирска дворска депутација, те да сви извештаји Комисије о овом случају треба да буду поднети поменутој установи. Уз то, Комисија је обавештена да је истрага поверена митрополиту, те још једном нагласила да православни имају право коришћења јулијанског календара, уз придржавање царске наредбе о поштовању римокатоличких празника.[20]

На основу Филарових извештаја и изјава сведока које су уз њих приложене формиране су тачке оптужбе против православних свештеника. Прота Василије Остојић је оптужен да се непримерним речима жалио на царску наредбу, те да је истакао да ни он ни остали свештеници не намеравају да је поштују, као и да имају другог господара. Порет тога, на терет му је стављено присиљавање занатлија и трговаца да отварају продавнице и занатске радње током римокатоличког богослужења, јавно изрицање анатема на све који поштују наредбу и стварање атмосфере у којој ти људи од свог окружења трпе најстрашније увреде и претње. Последњом оптужном тачком му је, као по чину најстаријем земунском свештенику, на терет стављено често одржавање недо-

[19] Привилегијама је прописано да свештеницима суди митрополит, али су власти временом ограничавале ово право. Тако је на основу Девет тачака из 1724, односно Декларатиорије донете 1727. године, одређено да у случају кривичних дела свештеницима суде световни судови. Ова одредба је задржана и у Заштитном писму из 1735. године. Право војних власти да суде свештеницима са подручја Границе потврђено је декретом Марије Терезије од 21. децембра 1746. године. Вид.: Г. Васин, Н. Нинковић, *Историја Карловачке...*, 52–56, 80–81. Иако је негирао право митрополита да се меша у световна питања, Двор се пре овог случаја ослањао на Павла Ненадовића ради спречавања емиграције Срба у Русију и умиривања Кијугове буне. Митрополитово деловање у овим приликама је уверило Двор да може да рачуна на њега. Уз то, војне власти су му признале право да суди свештеницима који су учествовали у Кијуговој буни. Вид.: Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, 81–97.

[20] АВ, ИДКД, 1499/1752.

звољених протестних зборова и пораст бунтовничког расположења међу православнима у Земуну. Теодор Стерија је оптужен да се команданту обратио врло дрским и непристојним речима, те да је љутито изјавио да никада није поштовао царску наредбу нити ће моћи да је поштује, као и да има другог господара, мислећи притом на митрополита. Уз то, окривљен је да је приликом откупа затвореника истима рекао да су неправедно затворени, те да им сада црква, јер су за њу страдали, плаћа откупнину, као и да је са бунтовничком намером пришао капетану Иву Подгоричанину и питао га зашто паше сабљу ако њоме не брани своју веру. Проти Марку Станисављевићу из Сурчина, као и свештеницима Јеврему Марковићу из Карловаца, Стефану Мојсиловићу из Голубинаца, те Павлу Поповићу и Симеону Марковићу из Земуна и мирјанину Василију Кнежевићу на терет је стављено одбијање царске наредбе и спречавање њеног спровођења, уз прокламацију изречену пред Филаром да она у Земуну никада неће бити поштована и поред тога што се спроводи у другим крајевима. Уз то, оптужени су да су и поред потпуковникових упозорења да не праве исту грешку као Стерија саопштили да би поновили сваку његову реч.[21]

Свештеници Василије Остојић, Теодор Стерија, Павле Поповић, Симон Марковић, Марко Станисављевић, Јеврем Марковић и Стефан Мојсиловић, као и мирјанин Василије Кнежевић, на основу царског и краљевског рескрипта од 10. октобра 1752. године затворени су у Карловцима и изведени пред митрополитов конзисторијални суд ради саслушања. Конзисторију су чинили митрополит Павле Ненадовић, митрополитов викарни епископ Партеније Павловић, архимандрит крушедолски Нићифор, архимандрит хоповски Захарије, игуман реметски Атанасије и игуман врднички Стефан.[22]

Истрага је започета 1. децембра, саслушањем проте земунског Василија Остојића. Упитан да ли је знао за царску наредбу у погледу поштовања римокатоличких празника и да ли ју је одбацио, прота је одговорио негативно, те додао да је 8. септембра од парохијана сазнао да је Филар претходне вечери преко варошког каплара наредио да се радње држе затворене за долазећи празник Мале Госпојине. Истакао је да тада није био у Земуну, будући да је у варош стигао тек 8. септембра у 15 часова, те да у први мах није знао за поменуто наређење, а нарочито није имао сазнање да је наређење издало Њено величанство. Након тога је упитан због чега је отишао код Филара и жалио се непримерним речима, са ким је ишао и ко је рекао да се у Земуну никада неће поштовати царска наредба и да они имају другог господара. Одговорио је да су му након доласка у варош пришли поједини парохијани и замолили га да

[21] АВ, ИДКД, 1865/1753.

[22] АВ, ИДКД, 1865/1753.

оде код Филара и тражи ослобађање затвореника, где је са собом повео Теодора Стерију. Нагласио је да се нису жалили, већ да су само од потпуковника тражили да ослободи затворенике, на шта им је одговорено да ће то бити учињено тек кад поменути прихвате наређење о празницима. На питање о наређењу, Филар је истакао да није његово већ да је стигло од генерала, те да налаже да су православни током римокатоличких празника обавезни да своје занатске радње и продавнице држе затворене у трајању од три сата. Прота му је пристојно одговорио да народ није крив, јер је уобичајено да га о таквим стварима обавесте Њено величанство, митрополит и Црквено-народни сабор. Остојић је нагласио да ни он ни они који су дошли са њим нису одбацили царско наређење, већ да су само замолили Филара за толеранцију док оно не буде објављено, јер оно у Земуну никада раније није спровођено. Затим је додао да је Филар увредио Стерију и изјавио да жели да похапси све свештенике, на шта му је овај, уз дужно поштовање, одговорио да због свештеничког имунитета потпуковник нема право да то учини, већ само неко други, мислећи на митрополита. Оптужбе у погледу проверавања ко поштује наредбу и анатемисању тих људи које су изнете у наредна два питања је негирао. Упитан да ли се на наредбу жалио генералу Хелфрајху, Остојић је рекао да би сам генерал могао да потврди да ни он ни Стерија нису учинили ништа слично и додао да су се придржавали Хелфрајхове препоруке да умирују народ. Након тога су му постављена питања да ли је четворицу људи који су пуштени убрзо након хапшења он или неки други свештеник упозорио да не затварају своје радње, да ли зна имена поменутих људи и да ли их је након ослобађања вређао или им претио. Одговорио је да није учинио ништа од наведеног, нити има такво сазнање за неког другог свештеника. Навео је да су имена поменуте четворице Живан Радомировић, Марко Атанас, Димо Тодор и Тома Бакал. На крају испитивања му је постављено питање да ли је знао да се у Земуну одржавају протестни зборови, о чему одлучују и да ли је он или неки од њему подређених свештеника био присутан. Одговорио је да су се људи 8. септембра након хапшења трговаца и занатлија сабрали у цркви, те да су саставили једну молбу за митрополита. Други пут су се окупили када је прота од њих тражио потписивање изјаве којом би се оправдао пред властима. Овим приликама је био присутан, заједно са осталим свештеницима, док за одржавање других зборова није знао.[23]

Следећег дана (2. децембра) саслушан је Теодор Стерија. На питање да ли је знао да је царска наредба објављена у Земуну, одговорио је да се за време његове службе у поменутом месту то никада није догодило, те додао да је 8. септембра чуо да је Филар дан раније послао каплара да иде од куће до куће и

[23] АВ, ИДКД, 1865/1753.

наређује људима да током римокатоличких празника закључавају своје радње у време од 8 до 11 часова. Затим је упитан да ли је ишао код Филара да се жали, на шта је одговорио да је заједно са протом тражио пуштање затвореника, на молбу њихових парохијана. Негирао је да је пред потпуковником рекао да нема намеру да поштује наредбу и поред чињенице да ју је донела владарка и нагласио да ни да сам Филар није имао сазнање да је поменута наредба царска, већ да ју је примио од генерала Гајсруга. Додао је и да потпуковник није желео да му наредбу покаже, већ да га је вређао и изразио жељу да похапси све свештенике, на шта му је одговорено да он на то нема право, већ искључиво митрополит. Упитан за спорну изјаву дату приликом откупа заробљеника, Стерија је изјавио да приликом њиховог разговора није било речи о откупнини јер потпуковник није хтео да их слуша, већ ју је касније затражио од хаџи Јована, који се са осталим становницима Земуна сагласио да се она прикупи, као и да би требало узети и црквени новац. Како би се Филар навео да покаже милост и не узме тражену откупнину, одређено је да је однесу Теодор Стерија и Кузман Јовановић и да се нагласи да је донети новац узет из цркве. Ипак, нису затекли команданта већ су платили ађутанту и затвореници су пуштени. Затим је упитан да ли је претио четворици људи који су одмах ослобођени и говорио им да не затварају своје радње, на шта је одговорио да је пре њиховог хапшења питао Живана Радомировића и Тому Бакала због чега су затворили своје радње јер тиме праве проблеме осталима, али да им након пуштања из затвора није рекао ни реч. На питање да ли је знао да су у Земуну одржани протестни зборови, шта се на њима одучивало и да ли им је присуствовао, Стерија је одговорио истоветно као прота Василије Остојић. На крају је упитан како је имао смелости да са бунтовничким намерама провоцира капетана Подгоричанина и пита га зашто паше сабљу ако је не корсити за одбрану вере. Одговорио је да није рекао тако нешто, те да би капетан требало да сведочи о томе.[24]

Дана 3. децембра испитани су прота Марко Станисављевић, свештеници Јеврем Марковић, Павле Поповић, Симон Марковић и Стефан Мојсиловић, као и мирјанин Василије Кнежевић. На питање због чега су се окупили да оду код Филара, када се то десило и шта се приликом тога догодило, они су одговорили да су се 14. септембра својим уобичајеним пословима нашли у Земуну, приликом чега су се сусрели са земунским свештеницима и њиховим парохијанима, који су их замолили да заједно са њима иду код Филара ради пуштања осамнаест људи који су затворени истог дана. Од потпуковника су тражили да пусти затворенике и истакли да наредба није објављена, те замолили за толеранцију док се то не обави. Јеврем Марковић је тражио од Филара да му

[24] АВ, ИДКД, 1865/1753.

да наредбу како би обавестио митрополита и становнике Земуна, али овај то није учинио, након чега је свештеник нагласио да се наређење не поштује јер ни на који начин није објављено, за разлику од Привилегија. Такође, истакли су да је у том периоду у Земуну боравио провизор Шенборновог властелинства Браунраш,[25] који је говорио да радње морају остати затворене цео дан уместо само три сата. Упитани да ли су Филару рекли да се наредба никад неће спровести, иако знају да је заживела у Банату и неким другим местима, они су одговорили да су овом приликом први пут чули да се наредба спроводи у поменутим местима. Напоменули су да им је Браунраш рекао да се наредба поштује у неким парохијама и да је тамо она прочитана као да ју је митрополит објавио, али су они нагласили да о томе немају таква сазнања. Такође су истакли да нису намеравали да се мешају у отварање радњи, будући да се не ради о њиховој парохији. Нагласили су да том приликом земунски свештеници нису ништа говорили, иако је Филар претио Стерији да ће их похапсити, на шта је интервенисао прота Остојић који је истакао да Стерија не подстиче никога ни на шта, већ да сам народ говори да не може да затвори своје радње. Додали су да молба коју су изнели двојица прота и Јеврем Марковић ради ослобађања затвореника није испуњена. На питање кога је све командант упозорио да не чини грешку попут Стерије одговорили су да нису рекли ништа непристојно нити кажњиво, те одбацили оптужбу да су изрекли да би поновили све што је он раније рекао, нарочито због тога што не знају шта је речено приликом сусрета којем нису присуствовали. Поред тога, негирали су да су изјавили да ће спречити спровођење царске наредбе у Земуну, посебно јер нису знали ни за какву царску наредбу, те да никада не би поступали тако неразумно, будући да им је митрополит наложио да утичу на народ да поштује царске наредбе. Додали су да би, након што би им наредба о поштовању римокатоличких празника била уручена, они радили на томе да се она спроведе. Такође су рекли да би се потврдило да су они невини када би они људи који су били са командантом истинито посведочили о ономе што су тада чули и видели.[26]

Конзисторијални суд се поново састао 8. децембра и закључио да оптужени или негирају оптужбе или се позивају на разне сведоке, те је неопходно да се и они испитају. Пошто се поменути сведоци налазе у Земуну, суд је одлучио да тамо пошаље архимандрита Захарија из Хопова и народног секретара Павла Ненадовића, док су оптужени задржани у притвору. У међувремену,

---

[25] Шенборново властелинство је опстало и након укључивања Земуна у Војну границу. Године 1752. у његов састав је улазило 11 насеља. Вид.: С. Гавриловић, *Обнова славонских...*, 64–65.

[26] АВ, ИДКД, 1865/1753.

митрополит је послао писмо капетану Подгоричанину у коме је тражио његово сведочење у погледу спорног разговора са Теодором Стеријом. Подгоричанин је истакао да не зна како је Филар интерпретирао његове речи и додао да прилаже изјаву коју је дао пред генералним аудитором Фон Нојхаузеном у Осијеку. У њој је навео да је заједно са капетаном Нешковићем и поручником Пишчевићем на рибљој пијаци у Земуну срео Теодора Стерију и још двојицу свештеника, те да их је овај питао због чега се називају официрима и због чега паше сабљу уколико не жели да оде код Филара како би попричао са њим. Капетан му је одговорио да је дужношћу везан за Њено величанство и да се неће мешати у те ствари. У писму упућеном митрополиту, Подгоричанин се заклео на своју официрску част да Стерија својом изјавом није намеравао да га подстакне на побуну, већ само да га наведе да се заузме за затворенике. Такође је нагласио да није видео никакве назнаке побуне у Земуну. Подршку оптуженим свештеницима пружили су и становници Земуна. У изјави сачињеној 10. децембра коју је потписало 56 људи, они истичу да ни свештеници из њихове вароши, ни они са стране, нису подстрекивали никакву побуну нити немире, већ да су увек били верни поданици Њеног величанства. Нагласили су да су неки од њих тражили од свештеника да попричају са Филаром ради ослобођења затвореника. Такође су тражили да се разјасни ситуација око поштовања римокатоличких празника, будући да потпуковник није објавио наредбу коју је добио од генерала Гајсруга, те православни нису сматрали да су обавезни да је поштују. Додали су да не знају ни за какву побуну у Земуну, као и да ни Василије Остојић нити Теодор Стерија нису анатемисали оне који би поштовали наредбу.[27]

Истог дана (10. децембра) настављена је истрага, када су као сведоци саслушани хаџи Јован, Димитрије Замфировић и Јован Поповић. На питање да ли су 8. септембра заједно са Василијем Остојићем и Теодором Стеријом ишли код Филара и да ли је поред њих ишао још неко одговорили су потврдно и додали да су уз њих пошли и Димитрије Шиђанин, Кузман Јовановић и Тимотеј Добрић, који у тренутку истраге услед пословних обавеза нису били у Земуну. Затим су упитани да ли су тражили од Остојића и Стерије да иду код потпуковника ради ослобађања затвореника, на шта су одговорили потврдно. На питање шта су рекли потпуковнику, одговорили су да је прота питао Филара шта треба да се уради како би затвореници били пуштени. Овај му је одговорио да је услов за пуштање прихватање царске наредбе. На то су прота и остали који су дошли одговорили да православни у Земуну нису у обавези да поштују наредбу док их о њој не обавести митрополит, после чега им је Филар показао копију наређења које је добио од генерала Гајсруга. Они су оста-

[27] АВ, ИДКД, 1865/1753.

ли при своме и додали да су дошли код Филара јер су били збуњени и нису веровали да је у питању царска наредба, будући да она мора бити правилно објављена, јер би се у супротном поступало супротно Привилегијама. Потпуковник их није слушао, већ је рекао да ће ухапсити Стерију и Остојића, на шта му је Стерија рекао да он нема такве надлежности, већ искључиво митрополит. Затим су упитани да ли је Филар рекао да је наређење царско и да ли су након тога Остојић и Стерија одговорили да га не поштују и да га неће поштовати, као и да имају другог господара. Одговорили су да је потпуковник уистину оптужио Стерију да не поштују царске наредбе, те да су они то негирали и рекли да поштују све, али да у овом случају наредбе нема јер није објављена. Стерија је додао да би потпуковник показао царску наредбу уколико је она постојала, као и да православни не користе западни календар, што је још један од разлога због којих не могу да поштују римокатоличке празнике. Филар му је одговорио да ће лично објављивати празнике, али му је Стерија одоговорио да то може да чини само црква. Сведоци су се заклели да свештеници нису рекли да не намеравају да поштују царске наредбе. На питање да ли је тражено 20 крајцара за сваког затвореника и да ли је Стерија донео тражени новац након чега се непримерено обратио затвореницима, одговорили су да их командант није нити слушао, нити пуштао затворенике, као ни тражио откупнину, те да Стерија није имао црквени новац код себе, а није ни могао да га има јер га је чувао епитроп.[28]

Хаџи Јован, који је имао више сазнања од Замфировића и Поповића, накадно је упитан како је новац сакупљен, ко га је донео и када је предат, као и да ли зна ко је све затворен. Он је одговорио да му је у вароши пришао пуковник барон Фон Јанус и питао га због чега становници Земуна нису тражили од Филара да ослободи затворенике. Одговорио је да су покушали, али потпуковник није хтео да их слуша, након чега више нису имали храбрости да изађу пред њега. Рекао је да не зна ко је донео новац. Затим је навео имена десеторице ухапшених. Мало касније је изјавио да је за откупнину чуо од закупца шуме Николе Николаса, те да су он, Кузман Јовановић и Стерија предали прикупљени новац, рекавши да је узет из цркве и да се то нагласи Филару. Упитан да ли је затвореницима ишта речено о новцу, одговорио је да им је само саопштено да је откупнина узета из цркве. Додао је да том приликом нису видели Филара. Затим је на саслушање доведен Никола Николас. На питање ко га је послао код хаџи Јована по новац одговорио је да су то учинили затвореници. Затим су испитани затвореници именовани у хаџи Јовановом одговору. Упитани да ли су послали Николу Николаса хаџи Јовану и са каквом поруком, они су саопштили да су му поручили да им је Филаров ађутант рекао да

[28] АВ, ИДКД, 1865/1753.

дају по 20 крајцара и да ће бити слободни, након чега су дошли хаџи Јован, Кузман Јовановић и Теодор Стерија и предали тражени новац. Упитани шта је Стерија рекао кад је донео новац и да ли је Филар био присутан, одговорили су да им је Стерија само рекао да црква плаћа за њих, као и да Филар није био присутан. Негирали су тврдње оптужбе по којима је Стерија том приликом заузео бунтовнички став.[29]

Дана 11. децембра су испитани Марко Атанас, Живан Радомировић, Тома Бакал и Димо Тодор. Упитан да ли га је неко од свештеника упозорио да не затвара своју радњу током римокатоличких празника, Атанас је прво образложио да је са још тројицом људи тражио да буде пуштен на слободу, те да су обећали да ће поштовати наредбу када је добију преко митрополита, након чега су пуштени. Затим је одговорио на питање о понашању свештенства, рекавши да му нико није тражио да отвори радњу, након чега је додао да је потпуковник три пута од њега захтевао да за то оптужи свештенике, те да он то није могао да учини јер се коси са истином, због чега је задржан четири сата. Негирао је и да га је неко од свештеника вређао или застрашивао анатемисањем и подвукао да је исто одговорио и Филару, иако му је овај претио батинањем. Такође је изразио бојазан да је у потпуковников извештај додато нешто што није изговорио. Тома Бакал је такође упитан да ли га је неко од свештеника пре хапшења спречио да затвори своју радњу. Одговорио је да га је о томе испитивао и Филар, те да је и њему рекао да се то није десило. Додао је само да му је Теодор Стерија рекао да би требало да отвори радњу. На питање да ли је након ослобађања посведочио да га је свештеник спречио да поштује наредбу, одговорио је да је потпуковнику само пренео Стеријине речи. Негирао је да су му након пуштања из затвора свештеници упућивали претње и увреде. На крају је упитан да ли може потписом, печатом или крстом да потврди да није два пута различито сведочио. Одговорио је да се његова претходна изјава у нечему разликује од ове, јер је командант додавао понешто на своју руку, те истакао да је све што је знао изнео овом приликом.[30]

Живан Радомировић је упитан да ли га је неко од свештеника убеђивао да не затвара радњу и да ли му је пређено анатемисањем. Одговорио је да му нико није претио анатемом, али да га је Стерија видевши да је он једини затворио радњу убеђивао да то не чини, одговарајући на његову бојазан од власти речима да се не брине, јер ће црква све последице преузети на себе уколико се нешто догоди. Негирао је да су га свештеници убеђивали и на друге начине, али је након упозорења да није добро да му се одговори разликују од оних које је дао потпуковнику додао да му је Стерија након пуштања из за-

[29] АВ, ИДКД, 1865/1753.

[30] АВ, ИДКД, 1865/1753.

твора поручио да иде у римокатоличку цркву. На питање због чега му је Стерија то рекао, одговорио је да су неки који су са њим ухапшени јавили свештеницима да је он прешао у католичанство како би избегао хапшење или да је потписао унију, те да су га називали Шокцем, што није тачно, већ је само ставио потпис на изјаву да ће након објављивања царске наредбе држати радњу затвореном. Такође је додао да је због овога престао ићи у цркву. На питање да ли му је свештеник то забранио, он је рекао да није, већ да је сам тако одлучио. Димо Тодор је упитан да ли је након пуштања из притвора Филару рекао да су га свештеници натерали да отвори радњу. Он је ово негирао и нагласио да ју је отворио када је видео да су остали учинили исто. Додао је да је пре пуштања рекао да ће поштовати римокатоличке празнике када буде објављена царска наредба. На крају је упозорен да би на овом саслушању требало да понови оно што је посведочио пред потпуковником, на шта је он одговорио да ни њему ништа више од овога није рекао. Уз то, сва четворица испитаних негирала су да им је ико од свештеника претио анатемисањем.[31]

Писану изјаву је приложио и капетан Јован Рашковић, кога је Филар позвао да учествује у мешовитој комисији. Навео је да је у Земун стигао 23. септембра, након чега се обратио потпуковнику речима да не може да учествује у раду комисије јер није добио никакве инструкције од команданта пука, као и да не примећује намеру локалног становништва да се побуни, што му је потврдио и капетан Подгоричанин. Додао је да је Филару рекао да би требало да му каже имена свих правих бунтовника, како би их привео и проследио надлежним властима, на шта му је потпуковник одговорио да нема где да смести толики број притвореника, те да би му за тако нешто могле послужити касарне у Бановцима уколико би капетан могао да их испразни, као и да неће одмах пријавити бунтовнике, већ ће им дати прилику да се сами јаве.[32]

Изјаве сведока, капетана Рашковића и становника Земуна стигле су пред конзисторијални суд 14. децембра. Узевши их у обзир, заједно са исказима оптужених и капетана Подгоричанина, суд је закључио да су оптужбе неосноване. У образложењу је наведено да Филар није објавио царску наредбу, да у Земуну није било назнака побуне, те да свештеници нису анатемисали нити вређали људе који су хтели да поштују наредбу. Додатно је наглашено да Теодор Стерија није подстрекивао капетана Подгоричанина на побуну. Уз то, истакнуто је да је Стерија појединим сведоцима саветовао да не затварају радње јер није желео да на себе навуку гнев својих комшија, док су речи упућене Живану Радомировићу, коме је поручио да крене у католичку цркву, изречене у налету беса због Филарове прозелитске агитације међу затвореницима, те је

[31] АВ, ИДКД, 1865/1753.

[32] АВ, ИДКД, 1865/1753.

наглашено да је Радомировић самостално одлучио да не иде у цркву. Суд је на крају закључио да су свештеници невини, те да би их требало пустити на слободу, али је наглашено ће исти остати у притвору до одлуке са највишег места. Акти истраге су, заједно са митрополитовим писмом, послати на Двор 29. децембра. Митрополит је истакао да је истрага показала неоснованост оптужби, што се очигледно видело и у актима истраге, те замолио царицу да што пре изда наређење за пуштање затворених свештеника, који су већ дуже време без прихода, услед чега посебно трпе њихове породице.[33]

Митрополиту је 27. децембра прослеђен материјал оптужбе, који се састојао од Филарових извештаја и изјава сведока које је он прикупио. Након што га је детаљно проучио, он је 26. јануара 1753. поново писао царици. Истакао је да су изјаве појединих сведока на којима је потпуковник инсистирао дате само како би се избегло хапшење, те да исто пред конзисторијалним судом није помињано. Уз то, додао је да Филар није хтео да саслуша изјаве оптужених. Истакао је да потпуковник у својим извештајима пре свега инсистира да становници Земуна нису поштовали његову одлуку и наводи да наредба која није објављена не мора бити поштована, те да оптужени због тога не могу бити криви. Такође је додао да је из изјава сведока јасно да свештеници никоме нису претили анатемисањем, као и да није било назнака буне, што је посебно потврђено писмом капетана Рашковића, те да Стерија приликом откупа није изрекао оно што му је стављено на терет. Уз то је нагласио да је Филар изменио изјаву капетана Подгоричанина, који никада није рекао да му је Стерија поручио оно за шта је оптужен. Митрополит је подвукао да је Филар користио претње кажњавањем како би натерао Радомировића, Атанаса, Тодора и Бакала да лажно сведоче против свештеника, те да је мање несугласице које је Радомировић имао са Стеријом приписао свој четворици. На крају је поновио како је истрага показала да су свештеници невини и да би их у што краћем року требало пустити кућама и вратити на парохије. Митрополит је 27. фебруара писао и грофу Кенигсег Ерпсу, председнику Илирске дворске депутације. Истакао је да је на основу аката инквизиције, али и саме оптужбе, потпуно јасно да су оптужени свештеници невини. Нагласио је да они никакву царску наредбу нису кршили, већ су чекали њено правилно објављивање. На крају је додао да се услед тога што су одсутни њихове породице и парохије налазе у тешком стању, те је замолио да се у најкраћем року изда дозвола за њихово пуштање.[34]

Двор није журио да разреши ситуацију и седница Илирске дворске депутације на којој је одлучена судбина затворених свештеника одржана је тек 3.

[33] АВ, ИДКД, 1865/1753.

[34] АВ, ИДКД, 1500/1752, 1865/1753.

новембра 1753. године. Поред председника ове установе, грофа Кенигсег Ерпса, на седници су учествовали и саветници Бартенштајн, Вебер, Кампмилер, Колер и Циглер. Седница је отпочела детаљним излагањем случаја. Наведено је да су Славонска генерална команда и Илирска комисија у Осијеку известиле о отпору Срба, предвођених свештенством, према наредби о поштовању римокатоличких празника и бунтовничком расположењу које постоји у том месту. Затим се подсетило на министарску конференцију одржану 23. септембра 1752, на којој је оцењено да су генерал Гајсруг и потпуковник Филар деловали превише нагло и да би се ситуација одвијала боље да су наступили са више опреза. Оцењено је да би такви потези, нарочито у удаљеним местима попут Земуна, могли имати катастрофалне последице. С друге стране, наведено је да је у извештајима речено да Срби, предвођени клером, заиста нису поштовали царску наредбу, те да је митрополиту наложено да спроведе истрагу. Сада када су акти истраге и оптужбе проучени, те након што је примљено више митрополитових молби ради пуштања свештеника, приступило се дискусији о решењу овог случаја. Затим је на седници изгласано да се предложи пуштање свештеника из притвора. У образложењу је наведено да оно за шта су свештеници оптужени није могло да изазове побуну, као и да оптужбе против њих не могу бити доказане. Оцењено је да је главни проблем настао услед Филарове превелике енергичности и чињенице да није објавио наредбу коју је добио од виших власти. Истакнуто је да свештеници нису довољно сагрешили да би били кажњени. У случају да их потпуковник и даље криви за нешто, тринаест месеци које су свештеници провели у притвору му је довољна сатисфакција. Уз то је додато да би им требало строго предочити да се у будућности понашају мирно и покорно. Подвучено је и да би требало сугерисати Филару да његови поступци нису позитивно оцењени, те да би у будућности требало да избегава интеракцију за земунским свештенством. Мишљење Илирске дворске депутације је прихваћено, те су 20. новембра митрополит и Илирска комисија у Осијеку обавештени да се затворени свештеници имају пустити. Наглашено је да се треба строго водити рачуна о њиховом будућем понашању.[35]

У наредним деценијама је поново долазило до инцидената у вези с одбијањем поштовања царских наредби у погледу поштовања римокатоличких празника. Тако се Војна команда 30. јуна 1773. жалила Магистрату да православни и јеврејски трговци и занатлије раде у време када је то забрањено, те му наложила да томе стане на пут. Ова интервенција није била успешна, будући

[35] АВ, ИДКД, 1501/1753, 1865/1753.

да су православни радили у сатима када је то било забрањено 20. августа исте године, на празник Светог Стевана Угарског.[36]

Указивањем поверења митрополиту и прихватањем резултата његове истраге, уз истовремено строго инсистирање на спровођењу наредбе о празницима, Двор је показао да настоји да Србима што безболније наметне своју вољу. Свеже искуство са исељавањем официра у Русију и Кијуговом буном, навело је власти да средство за спречавање немира и угрожавање државних интереса на удаљеној турској граници пронађу у митрополиту, чија је оданост доказана у поменутим догађајима.

Царица и Илирска дворска депутација морале су знати да ће митрополит, ослањајући се на исказе православних становника Земуна, закључити да оптужба против затворених свештеника не стоји. С друге стране, тринаестомесечним задржавањем свештеника у притвору и оштрим инсистирањем на поштовању наредбе о празницима земунским Србима је јасно стављено на знање да ће морати да се повинују царској вољи, те да је њихов уобичајени начин борбе, заснован на позивању на поредак успостављен Привилегијама и деловању у складу са њим, досегао свој лимит. Војне власти, оличене у генералу Гајсругу и потпуковнику Филару показале су недостатак толеранције и тактичности, као и изражени прозелитски жар, карактеристичан и за поједине команданте у другим деловима Војне границе.

[36] Л. Ћелап, *нав. дело*, 59.

Marko Krička

RESISTANCE TO RESTRICTIONS ON THE RIGHT TO USE THE JULIAN CALENDAR IN ZEMUN IN 1752

SUMMARY

The goal of this study is to analyze the case of disobeying the imperial decree on holidays by Orthodox population of Zemun and the trial that followed. Privileges guaranteed Orthodox Serbs the right to use the Julian calendar. This right was limited over time, and the Court and other authorities tried to force Orthodox Christians to refrain from work during certain Roman Catholic holidays. Serbs often tried to avoid the implementation of these decisions, which provoked a reaction from the military, church and civil authorities.

94:[616.98:579.842.1/.2(497.113)“1814“(093.2)

Мр Дејан Јакшић, архивски саветник
Архив Војводине, Нови Сад
dejan.j@arhivvojvodine.org.rs

КУГА ОД 1814. ГОДИНЕ И БАЧКА

Сажетак: Куга, једна од најопаснијих инфективних болести, честа је била у нашим крајевима. Куга од 1814. године у Београду и Србији остала је упамћена по својој жестини и обиму. Још су се осећали последице и страх због заразе која се из Београдског пашалука пренела у Срем и изазвала злогласну иришку кугу 1795/96. године. Непосредна опасност изазвала је ангажовање и акције у цивилном залеђу Војне границе, посебно у Бачко-бодрошкој жупанији. Рад бележи мере централних органа и жупанијских власти ради спречавања ширења куге из захваћених крајева и ангажовање медицинског особља на терену.

Кључне речи: куга, епидемија, Србија, Клобушицки, Бачко-бодрошка жупанија.

Куга (чума, Pestis) једна је од најопаснијих инфективних епидемијских болести која се често завршава смрћу. Узрочник је бацил (Pasteruella pestis) који буве са пацова преносе на човека. Током људске прошлосту пуно пута разорно је деловала на популацију, друштво и привреду. Најстрашнија пандемија свих времена звана црна смрт однела је током XIV века преко 25 милиона људских живота а последице су биле несагледиве. Честе су биле епидемије куге у нашим крајевима и током XVIII века. Најбоље описана била је тзв. сремска или иришка куга 1795/96. године. Епидемија је пренесена из Београда у Земунски контумац а одатле у Ириг и друга места, односећи велики број живота и проузрокујући огромну материјалну штету.[1]

Успешна заштита од куге заснивала се на контролисању кретања људи и робе. Управо у нашим крајевима остварен је најопсежнији систем сталне копнене заштите у историји медицине. Будући да су у турским крајевима стално харале епидемије, за Хабзбуршку монархију је било важно да своју југоисточну границу обезбеди санитарним кордоном као сталном одбраном. У Војној граници обликован је посебан начин управе. Поред војничких обавеза крајишницима су биле наметнутне и здравствене обавезе праћења стања, давања

[1] *Medicinska enciklopedija*, 6, Zagreb 1962, 250–260 (Kosta Todorović). Борбу против ње предводио је пештански професор Франц Шрауд (Franz von Schraud) оставивши иза себе опсежно дело *Historia pestis sirmiensis*.

страже. Законодавство XVIII века било је посвећено усавршавању заштите. Санитарни кордон је био веома скуп али неопходан и више пута је заштитио Европу од тежих последица продора куге и новије епидемијске болести колере у XIX веку. Санитарна функција кордона је давала разлог постојања Војној граници и када опасност од Турака у XIX веку није више постојала.

Опрезност је била стална а мере су биле од степена опасности, од редовних и општих до строгих, укључујући преке судове који су по кратком поступку кажњавали преступнике. Стални прекид промета није био могућ, него су се утврдила места за трговину, пролаз путника, задржавање сумњивих, карантин и дезинфекцију робе. Прелаз ван ових места био је строго санкционисан. За трговину без задржавања отворени су и тзв. раштели где се роба преносила преко посредника уз дезинфекцију кађењем, излагањем сумпорним парама, прскање сирћетом и сличним поступцима. Путници су били прегледани, одређено време задржавани. На споредним пропусним местима су постојале скеле на рекама ради контаката државних службеника. Интересантно је да се евентуална зараженост вуне и памука проверавала експериментом са човеком који је завлачио руке или спавао на роби. Посебна пажња је била посвећена писмима тако што су се отварала, перфорирала, кадила и прскала. Роба која је прошла кроз станице добијала је посебан печат (sigillum sanitatis) а особе здравствено уверење (fede).

На челу здравствене службе била је прво Дворска здравствена комисија а касније се све сконцентрисало у Дворском ратном савету. Комисија је одржавала везе са аустријским конзулатима у Отоманској царевини и суседним земљама да би била обавештена о кретању и доласку заразе. Према важном Нормативу из 1770. године карантинска служба је била поверена санитетским комисијама генералних команди са укљученим лекарима. Славонској генералној команди, са седиштем у Осијеку, припадали су контумаци у Земуну, Митровици, Броду и Старој Градишки, а Банатској генералној команди, са седиштем у Темишвару, Панчево и друга места. У случају велике опасности Дворски ратни савет је постављао сталне санитетске комисије ради бржег и целисходнијег руковођења на терену критичних зона. Најстарија и најважнија копнена станица, са свим пратећим објектима, била је Земунски контумац (1730). Будући најистуренија тачка Монархије према Београду, чвориште путева и трговине и политичких контаката, њему се обраћала посебна пажња. У непосредном залеђу му је била Генерална команда у Петроварадину са дугачком кордонском линијом.[2]

Током XVIII века куга је била честа у Србији и Београдском пашалуку, из кога је и пренесена у Срем изазивајући велико помор 1795/96. године. За кугу

[2] *Medicinska enciklopedija*, 5, Zagreb 1961, 452–460 (Mirko Dražen Grmek).

1814. године у Београду и Србији у једном акту Генералне команде у Петроварадину вели се да је „својом жестином и распрострањеношћу надмашила све пређашње".[3] Овом приликом желимо да се осврнемо на утицај, ангажовање и акције које је зараза изазвала у цивилном залеђу, пре свега у Бачко-бодрошкој жупанији, према њеним сачуваним документима.

***

У тешком времену Првог српског устанка није било куге у Србији али се од почетка 1812. године полако дизала узбуна и спроводиле се мере због вести о ширењу заразе у Османском царству. Централне државне и војне власти крајем 1813. и почетком 1814. године извештавају о непосредној опасности и активирају мере. Куга се из Влашке шири према Кладову и примећена је у местима у близини државних граница. Стога је Угарско намесничко веће одговорно захтевало да се предузму мере у царинским и граничним станицама како би се према путницима и роби из турских кугом захваћених крајева опходило прописаним начином провере и контроле простора и објеката. Уколико особа није поседовала валидну здравствену документацију, морала је да борави у контумацији 20 дана, а њене личне ствари да се задрже и деконтаминирају.[4] Веће, подсећајући на претходна упутства за спречавање ширења куге из Турског царства, доставило је нове диспозиције Дворског ратног савета и захевало да се спроведу мере за ограничавање и контролу путног кретања и контумације, као и хируршку проверу лешева преминулих пре укопа. Жупанијски физик Јозеф Митермилнер (Mittermülner) убрзо извештава о спроведеним медицинско-политичким инструкцијама за спречавање заразе (обавештавање, давање страже, поступак са лешевима и др.) и даје списак артикала који нису подложни преношењу заразе.[5]

Намесничко веће проследило је наредбу изложену у пет захтева који се односе на придржавање безбедносних правила приликом путовања, сахрањивања, уз општу примену Санитетског закона из 1770. године у вези са превентивним поступцима у сузбијању заразе и безбедним транспортом. Доставља политичко-медицинске инструкције којих се подручни физици морају држати приликом поступања са лешевима заражених. Врховна команда захтева да се у сарадњи са надлежним војним командама предузму превентивни кораци

---

[3] Танасије Ж. Илић, *Одбрана Земуна од Куге у Београду и Србији 1814. године*, Годишњак Музеја града Београда, књ. III, 1956, 165.

[4] Архив Војводине, Нови Сад, Ф2, Бачко-бодрошка жупанија, 463/52. (у даљем тексту: АВ, ББЖ)

[5] АВ, ББЖ, 471/10.

против ширења куге, захтева се поштовање наредбе објављене 21. децембра 1813. године о примени неопходних мера у сарадњи са војним властима. Бачка жупанија, у смислу ове наредбе, ступила је у контакт са Славонском генералном командом и молила извештавање у случају евентуалног избијања заразе на њиховом подручју ради заједничког деловања.[6] Ради неометаног одвијања транспорта робе из турских крајева ка Бечу и задржавања сумњиве робе, Његово величанство одређује: 1. за прихват робе сумњиве због куге из Турске у Аустријску монархију одређују се контумационе станице за Трансилванију, Банат (Панчево), Славонију (Земун) и Хрватску; 2. у станицама се роба прихвата и дезинфикује; 3. очишћена роба добија потврду о томе и у држави се више не зауставља; 4. без овога роба се задржава у граничним постајама.[7]

Ускоро се десило оно чега су се сви прибојавали – у марту је избила куга у Београду, одмах у „оштрој мери". Међутим, до 1. маја се није знало да ли је то заиста куга или која друга болест. Тек када је болест потврђена, приступило се оштрим мерама.[8]

Намесничко веће је пренело Бачкој жупанији допис Славонске генералне команде о избијању заразе куге у Београду, подсећа на претходна упутства за спречавање ширења куге из захваћених крајева, посебно лекарску проверу лешева преминулих и проверу сумњивих. У сарадњи са околним надлештвима требало је спровести све потребне мере за спречавање ширења заразе. Бачка жупанија успоставља тражени контакт и моли правовремено извештавање о стању на терену. Жупанијски физик Митермилнер, због ширења заразе куге од државних граница и потребних мера за сузбијање исте, моли да се по жупанијским местима поново публикују и строго поштују све медицинско-политичке диспозиције и обрати пажња на недовољну хируршку проверу по местима.[9]

Будући да је куга избила и у Београду и Турској царевини, а у циљу спречавања ширења ове пошасти и према државним границама, из Беча је за

---

[6] АВ, ББЖ, 471/28, 36, 37; 472/70.

[7] АВ, ББЖ, 472/108. Све превентивне методе оног времена имале су индиректно за циљ уништење гамади. У том смислу била је рационална метода чишћење и проветравање станова и робе, као и кађење. Роба се делила на ону с којом се болест преноси (вуна, крзно, памук, перје) а с којом не (кожа, метал). Уствари се ради о томе да ли се којом робом преносе буве или не.

[8] Мита Костић, *Куга у Србији 1814 и одбрана Срема*, Гласник Историског друштва у Новом Саду, књ. III, 1930, 412. Данас преовладава мишљење да су многе епидемије у прошлости називане кугом уствари биле друге заразне болести (нпр. богиње). Под називом Pestis подразумевале су се све велике епидемије.

[9] АВ, ББЖ, 474/54, 66.

здравственог комесара за заражене крајеве због својих способности у овом важном моменту изабран Јожеф Клобушицки (Klobusiczky), велики жупан Боршодке жупаније. Комесар је из Темишвара кренуо ради провере у Панчево, Земун и Петроварадин. Са највишег места је наређено да му се пружи сва неопходна помоћ, уз примену свих предвиђених мера.[10]

Након извршене инспекције у граничном подручју на Сави према Босни, комесар извештава о стању заразе куге у турским крајевима. Како је претходно јављено, куга се шири у Београду и крајевима Србије, као и градовима Босне. Обавештава да ће због потребе одласка на терен бити повремено одсутан из седишта у Новом Саду (око 14 дана), те у случају хитне потребе пошту здравствене природе слати у станице у Черевићу или Шиду (Сремска жупанија), где ће већ знати где се он налази.[11]

У јуну је у Београду дневно умирало 40 до 50 особа. Болест се проширила на три оближња места дуж Дунава: Велико Село, Винчу и Ритопек. У овим мањим местима је умрло 15 људи у року од три дана.[12] У јулу у Београду дневно умире 50–60 људи, од почетка заразе 2.264 човека, и у деловима Србије зараза се шири. Према једном извештају, код тврђаве Шабац у лађи која је ишла из правца Кленка (Војна граница) нађена су два мртва Турчина. И у Босни куга бесни, нарочито у Мостару, где је умрло око 3.000 људи у року од три недеље.[13]

Угарска дворска канцеларија саопштава да је, будући да се куга из турских крајева све више шири а Хрватска је одељена од њих сувим границама, потребно да здравствени комесар буде тамо присутан. Комесар Клобушицки се зато из Новог Сада премешта за Загреб ради заустављања ширења заразе у тамошњим жупанијама и слободним краљевским градовима. За банатска и славонска места и за Бачку жупанију задужује се комесар Елез. Канцеларија, ипак, ускоро мења претходну одлуку о упућивању краљевских комесара ради спречавања ширења заразе куге. Комесар Клобушицки, са седиштем у Новом Саду, одређује се за славонске и Бачку жупанију и тамошње слободне краљевске градове. Бачка жупанија, стога, треба сву дужну пажњу да усмери комесару Клобушицком.[14]

Комесар Клобушицки, добивши периодичне извештаје Славонске генералне команде и вести из других извора, информише о стању заразе куге у турским крајевима. Куга хара у Средоземљу и Босни, где је у Градишци умр-

---

[10] АВ, ББЖ, 474/72, 85, 92, 101.

[11] АВ, ББЖ, 475/157.

[12] Архив Војводине, Нови Сад, Ф11, Торонталска жупанија, 352/117; 356/79.

[13] АВ, ББЖ, 474/156; 476/13.

[14] АВ, ББЖ, 476/138, 139.

ло 600 људи. Куга је и у Србији, где су у Београду и Ваљеву забележени нови случајеви а у шабачкој тврђави се разболео турски паша.[15] Са највишег места је одлучено да се при здравственим комисијама у питање куге у Војној граници укључе и цивилни лекари. Клобушицки је у сарадњи са Славонском генералном командом, док се овде лично не појави краљевски главни лекар, уредио да се у комисији која заседа у Земуну као привремени цивилни члан прикључи жупанијски физик Јозеф Митермилнер. Комесар стога тражи да му се у Нови Сад одмах пошаље Митермилнер, обезбеђен путним трошковима и дневницама из Жупанијске благајне (који ће се рефундирати), како би му дао инструкције и упутио га у Земун.[16]

Жупанијски физик Митермилнер је све то време био ангажован на жупанијском терену. Тражио је да се сви локални хирурзи опомену да беспоговорно извршавају мере (преглед лешева пре укопа), чине визитације и достављају извештаје, достављају инструкције. Пошто се медицинско-политичке одредбе против куге у неким местима не примењују, молио је Жупанију да се преко локалних органа захтева да се то промени, а да локалне власти не чине никакве запреке, пружају превоз и сваку другу помоћ.[17]

Испостава Здравствене комисије на терену била је у Черевићу, подунавском селу у Сремској жупанији. Од тамо је делегат при Здравственој комисији Јосип Парчетић током септембра преносио дописе војних власти о стању заразе и пратио примену прописа и сарадњу надлештава у граничним областима.[18] Парчетић је свакодневно добијао извештаје о скелском прелазу преко Дунава код Паланке да би се искључила бојазан од ширења заразе уз одговарајуће путне исправе путника. Добијао је извештаје о недозвољеним прелазцима, нпр. између две жупаније за време вршидбе.[19]

Комесар Клобушицки крајем септембра са задовољством констатује да здравствене мере Земунског контумаца, претходних недеља подложне критици, дају све боље резултате, а скороуспостављена линија раздвајања између Петроварадинске и Немачко-банатске регименте је уклоњена. Визитацијом у Земуну је утврђено побољшање, те од 8. септембра нису забележени случајеви заражених и умрлих, иако у Београдској тврђави и граду сваког дана премине 2–3 особе. Преноси вести о постојању заразе у турским крајевима, посебно детаљно за Босну.[20]

---

[15] АВ, ББЖ, 476/266.

[16] АВ, ББЖ, 476/267.

[17] АВ, ББЖ, 474/147; 475/211; 476/115; 478/49.

[18] АВ, ББЖ, 476/268; 478/70, 73, 78.

[19] АВ, ББЖ, 478/74.

[20] АВ, ББЖ, 478/82, 86, 89.

Петроварадинска команда исто преноси информације о спорадичној појави заразе у турским крајевима. У Београду јењава, иако су гарнизон и становништво повећани, дневно има 6–7 смртних случајева, мада више од других болести и неухрањености. У унутрашњости Србије куга хара у јачој мери, на путу Београд–Ниш.[21]

Комесар Клобушицки подсећа на наредбу да се војним здравственим комисијама прикључе цивилни физици док траје опасност од куге и да се жупанијски физик Митермилнер тим поводом упути у Земун. Обавештава још, по мандату Његовог величанства, да главни лекар Андреас Фистерер (Pfisterer) долази у Нови Сад да лично утврди мере у координацији са вишим властима. Клобушицки преноси део опсервација главног лекара Фистерера после његове личне провере стања у Земунском контумацу, које се односе на инспекцију лешева и ажурирање хируршких извештаја. Са своје стране се нада да су овакви прецизни прописи спровођени у Жупанији, да је приликом покопавања лешева и кад није било медицинског особља увек био неко упућен у знаке болести, да су сачињени записници и од званичника проверени. По налогу главног лекара очекује да жупанијски физик достави извештај о поштовању норматива о инспекцији лешева, како по селима тако и већим местима, и евентуалном непоштовању. Клобушицки доставља примерак формулара табеле (место, популација, број болесних, умрлих и излечених, запажања о природи болести) по којој физици треба да шаљу своје извештаје о стању заразе куге по местима. Наиме, краљевски лекар је закључио да се дотадашњи периодични извештаји морају униформисати. Исто тако, формулар који је раније доставио за слање осмодневних извештаја Комисији треба се примењивати и комбиновати са преписаним нормама. Очекује предвиђен извештај жупанијског физика о инспекцији лешева.[22]

У новембру није било опуштања. Клобушицки обавештава о одлуци да се задржавање људи, стоке и трговачке робе ради дезинфекције док траје кужна опасност из Србије и других турских крајева са 20 продужава на 42 дана. Док у Босни зараза још бесни, у Србији и Београду стање је добро, без заражавања мада су ожиљци видљиви. Из Београда од последњег извештаја нема значајнијих вести, предстоји проширење капацитета Земунског контумаца. У Острову, на дунавском острву у надлежности Немачко-банатске регименте, избила је смртоносна зараза. Уз помоћ војних и медицинских власти, њега и краљевског лекара Фистерера, и медицинско-политичких диспозиција, нада се добрим вестима.[23] Долазак турске војске у Србију и Београд из унутра-

[21] АВ, ББЖ, 478/69, 75.

[22] АВ, ББЖ, 478/95, 104, 106.

[23] АВ, ББЖ, 478/96, 97, 103, 108.

шњих отоманских провинција изазвао је страх да ће придошлице донети нову заразу. У местима Банске границе страх од ширења заразе је изазвао упад разбојника.[24]

Почетком 1815. године комесар је дознао да по местима Србије, близу Дунава и делом Саве, вирус куге поново јача и угрожава Београд из више праваца. У селу Вранић дневно умире 30–40 људи. У месту Немачко-банатске регименте Острову, где није било заразе, вирус је присутан. Због свега наведеног комесар апелује да се држи свега прописаног, посебно провере сумњивих странаца и скитница и допремања робе из пограничних крајева. У неку руку је добро што лед на рекама отежава комуникацију.[25]

У марту комесар Клобушицки извештава да нова зараза (куге) која је захватила Београдску тврђаву, предграђа и околна места Србије према скорашњим веродостојним извештајима јењава. Сходно томе следе нова упутства, пре свега за трговце.[26] Упозорава да се увоз робе, производа и стоке из Србије и Босне мора испратити валидном документацијом, да се мора имати специјални здравствени пасош (Passuales sanitatis), у недостатку кога се роба задржава.[27]

Ради униформисања рада и захтева Вировитичке жупаније за исплату дневница и плата медицинском особљу ангажованом на сузбијању заразе, подсећа да је према принципима из 1795. и 1796. године за врема сремске куге предвиђено да се оне наплаћују из појединачних јурисдикција. Стога се у жупанијском случају, у складу са државном одлуком, треба наплатити из Жупанијске благајне.[28] Током епидемије посебно се истакао паланачки хирург Штефан Тунер (Tunner), када је без надокнаде прегледао лешеве и чинио визитације.[29]

Заједничким снагама надлештава локализована је зараза у Острову која је претила да угрози ширу Војну границу. Зараза је још постојала на ширем балканском простору. Према последњој дворској одлуци, карантин за ствари и људе из Трансилваније је 10 дана, док је из турских крајева, где куга хара, 20 дана.[30]

Комесар је наставио да преноси извештаје о стању заразе куге у турским крајевима. Сва равна Србија укључујући Београд, осим два села, слободна је

[24] АВ, ББЖ, 484/81, 82.

[25] АВ, ББЖ, 484/99; 491/6, 17, 27.

[26] АВ, ББЖ, 491/48, 52, 56.

[27] АВ, ББЖ, 491/57.

[28] АВ, ББЖ, 485/77.

[29] АВ, ББЖ, 490/49.

[30] АВ, ББЖ, 487/141; 488/45; 491/67, 76.

од куге. У главном месту Босна Сарају (Сарајеву), које је 6 месеци било без куге, у априлу је било тридесетак смрти, али јењава. У „резиденционом" месту Травник је нема, али поучени прошлогодишњим примером, предузете су мере према другој смртоносној болести (народски званој Ogage) која се на крају није манифестовала као куга.[31]

Коначно, крајем јуна Његово величанство је прихватило предлог да због престанка опасности заразе куге у Банатској и Славонској војној граници здравствени комесари окончају свој рад. Намесничко веће због побољшања здравствене ситуације, стога, укида обавезу слања осмодневних табеларних здравствених извештаја.[32] У септембру Славонска генерална команда преноси информацију да су Београд и Србија, осим неких места код Дрине, слободни од куге, док у Босни она још бесни.[33]

[31] АВ, ББЖ, 487/47.

[32] АВ, ББЖ, 492а/139.

[33] АВ, ББЖ, 491/133.

Dejan Jakšić

THE PLAGUE OF 1814 AND BAČKA

SUMMARY

Plague is one of the most dangerous infectious epidemic diseases that has had a devastating effect on the population, society and economy numerous times throughout human history. Successful protection against the plague was based on controlling the movement of people and goods, and it was precisely in our region that the most extensive system of permanent land protection in the history of medicine was implemented – the Sanitary Cordon. During the 18th century, the plague was common in Serbia and the Belgrade Pashalik, from where it was transferred to Srem, causing the infamous Irig Plague of 1795/96. The plague of 1814 in Belgrade and Serbia, however, is remembered for its ferocity and widespread distribution. This paper aims at looking back at the impact, engagement and actions that the epidemic caused in the civilian hinterland of the Military Border, primarily in the Bazs-Bodrog County, according to its preserved documents. There are recordings of the measures taken by central authorities and county authorities to prevent the spread of the plague from the affected areas and the engagement of medical personnel in the field.

Стево М. Лапчевић
„Музеј Срема” Сремска Митровица
lapcevicst@gmail.com

ИЗ ИСТОРИЈЕ ЗЕМЉОРАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У МЕЂУРАТНОЈ СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ: ДР НЕБОЈША МАЛЕТИЋ У СЕЋАЊУ ДР ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

Сажетак: Аутор настоји да ослањањем на објављена сабрана дела др Драгољуба Јовановића укаже на везу шефа левих земљорадника и сремскомитровачког адвоката др Небојше Малетића. Тиме, уједно, аутор исписује и политичку биографију др Небојше Малетића, утицајне личности на политичкој сцени у међуратном Срему која је, благодарећи судбини коју су након 1945. доживели Народна сељачка странка и њен вођа др Драгољуб Јовановић, истргнута из колективног сећања и предата забораву. Посебан акценат ставља се како на Малетићев политички ангажман, тако и на његове непосредне везе са др Драгољубом Јовановићем, које надилазе односе политичких сабораца и прерастају у односе личних пријатеља и људи од поверења.

Кључне речи: земљорадници, комунисти, левица, социјализам, рад, село, Срем, Драгољуб Јовановић, Небојша Малетић, Митровица, ХСС, Кустодија, затвор.

Увод: о др Небојши Малетићу у сабраним делима др Драгољуба Јовановића. До објављивања *Политичких успомена* др Драгољуба Јовановића, доктора права, професора Београдског универзитета, политичког радника, члана Земљорадничке странке, оснивача и вође Народне сељачке странке, о политичком ангажману његовог блиског сарадника и пријатеља, сремскомитровачког адвоката др Небојше Малетића није се знало готово ништа. Истраживачи политичке историје Сремске Митровице, пратећи захтеве идеолошке државе, током читавих пет деценија од свршетка Другог светског рата, сву своју пажњу усмеравали су како на истискивање „противника” „радног народа” из колективног памћења, тако и на преувеличавање значаја и улоге коју је у политичком животу међуратне Митровице имала КПЈ.[1]

[1] Ту пре свега мислимо на ауторе као што су: Петар Милошевић, Душан Вулетић, Бора Чекеринац, Радомир Прица и други, као и на до сада једину свеобухватну монографију о Срем-

Све донедавно,[2] митровачки историчари, политиколози и други истраживачи њене (политичке) прошлости, међуратни период посматрали су искључиво као предворје „велике" улоге коју је на историјској сцени, испуњавајући дијалектичку предестинираност, током четворогодишњег рата (и револуције) одиграла КПЈ. Спрам комунистичког читања историје обележеног потребом да се у све учита најава марксистичко-лењинистичко-стаљинистичке револуције и коначно – њена победа, постратна митровачка историографија разврставала је све међуратне политичке актере: радикале, ХСС-овце, демократе, самосталце и коначно... земљораднике-ратаре. Некима од њих, у зависности од времена и диктиране воље у њему, истраживачи су били више или мање наклоњени (онолико колико су по њиховом суду могли користити апологетици КПЈ), а, у коначници, сви су се нашли на другој страни фронта, оној која, ако већ и није била крива за све и свима, није имала право ни да говори о својој евентуалној неукаљаности.

Управо таква судбина задесила је и др Небојшу Малетића. Делећи судбину др Драгољуба Јовановића и оног дела НСС-а који се није повиновао комунистичкој диктатури, Малетићу у борби за колективно сећање није помогло то што је током тридесетих сарађивао са комунистима и бранио их пред судовима Краљевине Југославије, као ни то што је, као првоборац и члан Врховног штаба НОП-а, погинуо већ у октобру прве ратне године. Најпре потиснут, Малетић је у неколико никада објављених рукописа, међу којима најважније место заузима биографски рад Радосава Беловуковића *Др Небојша Малетић, тезе за биографију*,[3] представљан искључиво као комуниста, док о помену његовог ангажмана у редовима земљорадника готово да нема више од пасуса, а и то, уз ограде и објашњења, да је, упркос свему, Малетић најпре и једино био – комуниста.[4]

Објављивањем *Политичких успомена* Драгољуба Јовановића, непресушног извора сазнања не само о дубинама једног блиставог ума и ванредног критичара комунизма и идеолога социјализма, већ и о животу и раду земљорадничке и

ској Митровици *Сремскомитровачку хронику*, коју је објавио новосадски Институт за историју 1987.

[2] Тек последњих година, појављују се монографије ослобођене идеолошког притиска: Стево М. Лапчевић, *Одлетео соко сиви.... Јован Удицки учитељ и Соко у политичком, просветно-културном и друштвеном животу Сремске Митровице (1902–1951)*, Сремска Митровица 2022; Стево М. Лапчевић, *Орао међу соколима – политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића*, Сремска Митровица – Нови Сад 2022; Светлана Субашић, *Радојевићи из Фрушкогорске* 13, Сремска Митровица 2022; Стево М. Лапчевић, *Деца Отаџбине, акције и актери српског и југословенског национализма у (Сремској) Митровици*, Нови Сад 2023.

[3] Налази се у власништву аутора текста.

[4] Уколико је то заиста тако, поставља се логично питање: због чега је Малетић намерно потиснут из колективног сећања Митровчана?

Народне сељачке странке, напокон су створени услови да се политички рад др Небојше Малетића сагледа у свој његовој пуноћи, без икаквих накнадних тумачења, учитавања и, коначно, избегавања оних делова политичке биографије који се не уклапају у унапред задату скицу.

О др Небојши Малетићу, др Драгољуб Јовановић први пут пише у 3. тому својих *Политичких успомена* и то ће чинити све до 10. тома, покривајући буран период од 1933. па све до избијања Другог светског рата у априлу 1941. године. Одличног памћења и систематичан у свом разврставању и разумевању сопствене прошлости, Јовановић оставља значајне трагове у вези са не само практичним већ и теоријским, идеолошким, Малетићевим радом. Уз то, он даје и значајне податке о Малетићевој породици како у међуратном тако и у пострatном периоду, животу у међуратној Митровици, српско-хрватским односима и покушајима митровачких земљорадника да, када, како и колико је могуће, успоставе тешњу сарадњу и са овдашњим првацима ХСС-а и са комунистима.

Значајно сведочанство о Малетићевом карактеру Јовановић даје и у 3. тому својих *Медаљона*, као и у четири тома својих *Дневника.* Управо отуда, у исписивању ове хронологије, коју постављамо као темељ још дубљег истраживања политичке биографије др Небојше Малетића и бити леве земљорадничке идеје у Срему, основ нашег рада чине управо побројани радови др Драгољуба Јовановића.

Радови, попут рада Радосава Беловуковића, изјаве коју је Малетићева мајка Марта дала свом унуку Цанету, некролога објављеног у комунистичкој *Борби* и други, послужили су искључиво као допуна Јовановићевом тексту.

Ко је био др Небојша Малетић? Др Небојша Малетић (Вуковар, 7. септембар 1906. – Чачак, 21–22. октобар 1941) припадао је оној генерацији политичара који су, одрастајући и школујући се у Краљевини СХС/Југославији, своје политичке и животне светоназоре образовали далеко од онога што се од њих у времену у којем су живели и радили очекивало. Иако је рођен у Аустроугарској, Небојша Малетић једва да је стигао да упамти Двојну монархију, баш као и Велики рат који је породица Малетић провела селећи се од истока ка западу Краљевине Хрватске и Славоније. Чињеница да Ђорђе Малетић, отац будућег адвоката и првака митровачких левих земљорадника, а потом и једног од оснивача Народне сељачке странке, устаника који ће погинути у време Ужичке републике, није учествовао у Великом рату, у доброј мери је утицала на то да Небојша ни ову четворогодишњу трауму не доживи на начин који би у миру обележио његово политичко уздизање.

У Митровицу, која ће почевши од 1923. постати „Сремска”, породица Небојше Малетића (отац Ђорђе, мајка Марта и браћа Светислав, Слободан и Страхи-

ња) доћи ће крајем 1920. из Вуковара,[5] а у њен политички живот Небојша Малетић ће се укључити након очеве смрти (1923), када ће као виши гимназијалац, задојен идејама социјалне правде, почети да шири леве идеје међу својим вршњацима и сугрђанима.[6] Ослобођен осећаја вечите захвалности спрам ослободилаца и ујединитеља, која је неретко у пракси доводила и до потчињености ставу да су једино они који су прешли Албанију и Кајмакчалан кадри да пронађу путеве за новонасталу државу, Малетић је сматрао да се решења за југословенске проблеме морају пронаћи „сада" и „овде", у складу са чињеницом да је по окончању Великог рата настало ново време и у њему нове околности на које „старе", предратне партије, заробљене од стране својих једнако старих вођа, не могу да одговоре.

Малетић поштује жртву, али није опијен њоме. Он воли Југославију, али није националистички настројен. Он је Србин, али не сматра да му та чињеница даје за право да било шта тражи заузврат од оних који то нису (пре свега Хрвата са којима је живео у Срему), а који су не (само) својом вољом већ и вољом његових сународника постали део заједничке државе.[7] У тој држави, сматрао је Малетић, није било места уцењивању на основу тога ко је био са које стране рова, тим пре што нити су сви Срби „пречани" прешли у војску Краљевине Србије, нити су они који су то учинили чинили то увек из љубави према Србији и краљу Петру (често се занемарује чињеница да је део добровољаца то постајао из простог разлога што је то био једини начин да се спасе живот), баш као што се ни сви они који су од првог до последњег дана рата носили униформу са српском тробојком и монограмом „П I" не могу *a priori* сматрати јунацима.

Попут Светозара Марковића и других српских социјалиста са прелома из XIX у XX век,[8] Малетић је сматрао да држава, да би је народ који на одређеној територији живи сматрао заиста својом, мора схватити да није све у стражама на границама, већ да доста тога зависи и од квалитета живота. „Моја" није (само) она држава која се „мојим" именом зове, већ је то пре свега она држава

---

[5] *Изјава Марте Малетић Цанету Малетићу*, Сремска Митровица 1971, стр. 4, рукопис у власништву аутора текста.

[6] Радосав Беловуковић, *Др Небојша Малетић, тезе за биографију*, рукопис у власништву аутора текста, стр. 2; *Борба* бр. 4, 1941.
Због једног јавног говора „против државе и против неког министра", Небојша Малетић, ученик осмог разреда гимназије, биће ухапшен и затворен на готово месец дана. *Изјава Марте Малетић Цанету Малетићу*, 5.
Радосав Беловуковић у свом биографском спису посвећеном др Небојши Малетићу истиче да је овај још у гимназијским данима почео да пише приповетке са социјалном тематиком. (Р. Беловуковић *Др Небојша Малетић, тезе за биографију*, 3)

[7] Р. Беловуковић, *нав. дело*, 3.

[8] Али и каснијих. Р. Беловуковић, *нав. дело*, 3.

која учи своје грађане да живе у врлини и која ствара услове за напредак сваког члана друштва, без обзира на његово порекло и социјални статус.

Ова повезаност политичке (спољашње) и социјалне (унутрашње) слободе, била је нарочито важна за новонасталу краљевину, која је (посебно у случају „пречанских" од Угарске преотетих територија) могла бити „ослободилачка"[9] само под условом да је народима који су се у њој нашли[10] даровала радикално измењене друштвене односе, лишене оних ограничења и невоља којима су били изложени док су се налазили под управом Беча и Пеште. Уколико су ти и такви односи изостајали, утолико је и смисао освојене „слободе" долазио под знак питања, а са њим и будућност целокупне заједнице.[11]

Инсистирање на разумевању повезаности две слободе до тачке у којој она заправо постаје једна, Малетића је почетком тридесетих година прошлог века привукло др Драгољубу Јовановићу. Није могуће утврдити прецизан датум приступања Небојше Малетића Земљорадничкој странци, али је више него извесно да је до тог чина дошло након упознавања са Јовановићем, те отуда можемо рећи да др Небојша Малетић није толико пришао земљорадницима колико (најпре) самом др Драгољубу Јовановићу.

Наиме, у 6. тому својих *Политичких успомена* др Драгољуб Јовановић истиче да се Малетићево прикључивање Земљорадничкој странци догодило 1932,[12] у време када је због инсистирања на нужности две слободе био принуђен да напусти рад на Правном факултету.[13] На другом месту, у својим *Медаљонима*, Јовановић ће констатовати да се са Малетићем упознао баш те 1932. године на робији,[14] када се млади правник прихватио незахвалног посла да из Казнионе износи и растура комунистичке и уопште левичарске материјале, због чега је 23. маја 1933. ухапшен, скупа са Чедом Ивковићем из Лаћарка, Вељком Ковачевићем и Даницом Јовановић.[15]

Од тада, одушевљен Јовановићевим идејама, али и начином на који је живео, потпуно следећи своје животне идеале чији су политички били само мањи

[9] Њен „ујединитељски" карактер није ни најмање споран. При томе, „уједињење" у овом кључу треба разумети искључиво као израз „спољашње" слободе.

[10] Укључујући и саме Мађаре.

[11] Ово размишљање могло би бити од изузетне важности и данас, када се мало схвата да онај народ који ни сам није слободан, да би било кога ослобађао, треба најпре да ослободи самог себе.

[12] Драгољуб Јовановић, *Дневник* 1, Пирот 2020, 407.

[13] Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 6, Београд 1997, 284.

[14] Малетић се 24. октобра 1932. жени Станом Радованов. Убрзо потом, из „Паробродске" улице, скупа са братом Слободаном, прелази у нову кућу, у Фрушкогорској улици (данас Краља Петра Првог). Р. Беловуковић, *нав. дело*, 12.

[15] Драгољуб Јовановић, *Медаљони* 3, Београд 2008, 409.

део, Малетић ће бити један од најистакнутијих активиста левог крила Земљорадничке странке, оног које ће, разочарано понашањем сопствене партијске организације, 1940. презрети могућност да се као чланови владајуће странке добро позиционирају у дубоко корумпираном свету и створити Народну сељачку странку.

По природи харизматичан, широке руке и весео, Малетић је, писао је др Драгољуб Јовановић, умео лако за себе да веже људе који се често нису ни обазирали на његова идеолошка уверења. Сељаштво је ишло за њим као за „добрим човеком". „Нису тачно ни знали коју је идеју носио, нити се он много трудио да их идеолошки изгради. Он се ослањао на мој ауторитет. То се види из свих његових летака и плаката. Зато ме је често позивао у срез, били избори на видику или не. Он је радио стално, као да ће избори сутра бити расписани."[16]

На парламентарним изборима 1935. и 1938, Малетић је био кандидат најпре Земљорадничке странке, а потом и њеног левог крила, али услед притисака споља и изнутра (борба против десног крила сопствене партијске организације) као и услед склоности Сремаца да своје гласове дају „опробаним" радикалским првацима, неће успети да постане посланик.[17]

Током 1937, као успешан и угледан адвокат, др Небојша Малетић покреће лист *Срем*. Замишљен као умерено лево грађанско гласило, био је то први митровачки лист ослобођен дневне партијске агенде.[18] На његовом челу, као уредник, налазио се интегрално-југословенски расположени Милан Шкргић, док је као његов најближи сарадник радио Стјепан Иванчић, члан митровачког одбора ХСС-а.[19] Када је 1939. дошло до заоштравања односа између Срба и Хрвата у Срему (а поводом најпре разговора а потом и стварања Бановине Хрватске), *Срем* је почео отворено да пише против шефа митровачког огранка ХСС-а, адвоката и Малетићевог сарадника др Петра Гвоздића, који је стајао на десном полу хрватског сељаштва.[20] Побунивши се против тога, како у *Политичким успоменама* бележи др Јовановић, Малетић у јулу 1939. напушта новине и одлази у Загреб, где у директном разговору са др Влатком Мачеком настоји да се

---

[16] Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 408.

[17] Д. Јовановић, *Дневник* 1, 407.

[18] Дотадашњи листови попут *Србије* и *Нове Србије* били су радикалска гласила, што је значајно сужавало њихов поглед.

[19] Више о томе: Јован Удицки, *Споменица жртава Сремске Митровице у Другом светском рату*, приредили Јована Тривуновић и Стево Лапчевић, Нови Сад 2022.

[20] Више о томе: Ј. Удицки, *Споменица жртава Сремске Митровице у Другом светском рату.*

„огради од таквог писања. Одатле је јавио Јовановићу у Кустодију,[21] у којој је лидер левих земљорадника тада робијао, да је исход разговора био задовољавајући и да Мачек „неће правити питање од целе те ствари".[22]

У више наврата, писао је и Драгољуб Јовановић, Малетић се жалио што се „покварио подухват са Сремом". Према његовој замисли, лист је требало да се прошири и да одигра „добру улогу у нашем друштву". Уредник Милан Шкргић га је уверавао у време разлаза да ће лист задржати демократско-леву позицију и да се неће „ангажовати за режим", али Малетићу „није било довољно то што он каже", већ је решио да се огради тако што ће прекинути све везе са сопственим гласилом.[23]

Уз питање Малетићевог односа према комунистима, и његов однос према Хрватима и хрватском питању у Срему једно је од најконтроверзнијих. Марта Малетић у изјави датој 1971. унуку Цанету[24] истиче да су се њени синови основним политичким начелима које су исповедали читав живот у доброј мери учили од њеног супруга Ђоке. Наиме, по Мартином сведочењу, Ђока Малетић био је изузетно отворен у погледу јединства Срба и Хрвата, истичући се на том пољу не само као полицијски начелник већ и као старешина Српског сокола у Митровици (који је настојао да споји са хрватским друштвом).[25] Такође, Марта наглашава да је Ђока био једнако широких погледа и када су политичке прилике у питању, те да је још од Вуковарског конгреса, ако и није показивао безрезервне симпатије према комунистима, имао доста разумевања за идеју да свако у новонасталој краљевини мора добити право да слободно исповеда своја политичка уверења.[26]

Мада је и сам био свестан десничарења унутар митровачког ХСС-а, Малетић је током друге половине тридесетих година настојао да по сваку цену очува сарадњу са др Петром Гвоздићем, са којим је сарађивао не само на изборима већ и у судницама, сходно чињеници да су обојица бранили комунисте.[27] У том смислу, Малетић је пратио став др Драгољуба Јовановића који је у својим на-

[21] Затвор у центру Сремске Митровице, смештен преко пута Суда. Током Другог светског рата Кустодија је била једно од највећих мучилишта за Србе, Јевреје и Роме. Данас не постоји.

[22] Драгољуб Јовановић, *Политичке устпомене* 5, Београд 1997, 150.

[23] Д. Јовановић, *Политичке устпомене* 5, 150.

[24] Цане је био син др Слободана Малетића.

[25] Отуда Марта Малетић као посебну вредност узима чињеницу да су, иако до уједињења није дошло, митровачки хрватски соколи узели учешћа на сахрани Ђоке Малетића.
Више о томе: С. М. Лапчевић, *Деца Отаџбине: акције и актери српског и југословенског национализма у (Сремској) Митровици 1918–1941.*

[26] *Изјава Марте Малетић Ценету Малетићу.*

[27] Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 598.

ступима по Срему тражио „правду за Хрватски народ" који је „добар и племенит, нарочито хрватски сељаци", поручујући у исто време Хрватима да сарађују са Србима, да их својим испадима не одвајају од себе.[28]

Колико су у овим настојањима Малетић и Јовановић имали успеха историја је дала одговор.[29] Само три године након ових догађаја, у августу 1942, управо ће др Петар Гвоздић, уз подршку готово целокупног митровачког одбора ХСС-а, учествовати у масовним стрељањима Сремаца, када је на митровачком Православном гробљу убијено преко 7.000 цивила.[30] Пре тога, Гвоздић је у априлу 1941, као изасланик усташке владе у Загребу, преузео власт у Митровици, забранио употребу ћирилице, укинуо српску православну цркву и, коначно, променио име града у „Хрватска" Митровица.

Што се тиче односа према комунистима и КПЈ, др Драгољуб Јовановић сматра да је симпатије према марксизму др Небојша Малетић стекао захваљујући брату, такође адвокату, др Слободану Малетићу, који му је још у студентским данима давао марксистичку литературу.[31] На овом трагу је и Марта Малетић, истичући да је по доласку из Загреба у Митровицу 1924.[32] Небојша од свог брата добијао „забрањене" књиге, „мислим да су биле комунистичке, а неколико пута нам је вршен и претрес стана од стране полиције".[33]

Заправо, дом Малетића био је често на удару полиције, а након сваког претреса, Небојша је, према сећању његове мајке, бивао редовно хапшен и привођен.[34] Први пут, то ће се десити 29. маја 1926,[35] када је, како наводи Радосав Бе-

---

[28] Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 4, Београд 1997, 129.

[29] Што још увек не значи нужно да су у својим размишљањима били у криву. Јер уколико прихватимо да историја није предестинирана, то су догађаји који је чине искључиво резултат избора које правимо.

[30] Више о томе: Ј. Удицки, *нав. дело*.

[31] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 150, 217; Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 407.

[32] Те године Малетић уписује правни факултет, али услед недостатка новчаних средства, бива принуђен да се врати кући како би ванредно завршавао школовање. *Изјава Марте Малетић Цанету Малетићу*, 6.
Радосав Беловуковић у свом никада објављеном рукопису *Др Небојша Малетић, тезе за биографију* напомиње да је Малетић најпре уписао универзитет у Љубљани, а потом се преместио у Загреб. Факултет је завршио 17. јануара 1929.
Р. Беловуковић, *нав. дело*, 4.

[33] *Изјава Марте Малетић Цанету Малетићу.*

[34] *Изјава Марте Малетић Цанету Малетићу.*

[35] Занимљиво је навести да је Драгољуб Јовановић први пут због својих политичких ставова ухапшен три године након Малетића, 4. априла 1929. Током међуратног периода, Јовановић је хапшен и 1930, 1932, 1934, 1938.

ловуковић, Малетић, тада већ у левим круговима активни студент Загребачког универзитета, „стављен у тамницу ради злочинства”[36].

Одушевљени левим идејама,[37] а држећи да се левица, без обзира на међусобна раслојавања, мора помагати, браћа Малетићи су постали познати као помагачи у митровачкој Казниони утамничених левичара, па међу њима и комуниста.[38] Преносили су поруке, износили и уносили разне штампане материјале, а током читаве адвокатске каријере бесплатно су, уз сиромашне сељаке, бранили и чланове КПЈ.

Ово расположење одразиће се и на потоњи политички ангажман др Небојше Малетића који ће инсистирати на успостављању што тешње сарадње између левих земљорадника и комуниста. И овде, као у случају сарадње са Хрватима, Малетић је настојао да следи др Драгољуба Јовановића који је упорно тврдио да се сељаци „морају најуже повезати са радницима, јер је њихова судбина највише у питању. Они морају ићи раме уз раме, у једном савезу, чак у једном заједничком сељачко-радничком покрету, нарочито у нашој земљи, где се радници једва разликују од сељака. Прошло је време политичких котерија и малих странка. Сада је доба великих савеза и фронтова”.[39]

Па ипак, чини се да је Малетић неретко (можда баш захваљујући утицају брата Слободана) заборављао упозорења која је у погледу ове сарадње упућивао Јовановић упорно понављајући да то што се залаже за сарадњу са КПЈ не значи да је и њен члан, као ни то да у свему подржава њене ставове и делања. „Левичар јесам, али земљораднички левичар. Комунист никад нисам био, чак ни у Паризу, одмах после рата, кад су комунисти постали скоро сви моји другови. Али моји садашњи другови и ја исповедамо начело француских социјалиста и радикал-социјалиста, да немамо противника лево.”[40]

---

[36] Након ислеђивања, Небојша Малетић је пуштен на слободу 17. јуна. Р. Беловуковић, *нав. дело*, 9.

[37] У једном извештају из 1925, Небојша Малетић се спомиње и као члан илегалне комунистичке универзитетске групе у Загребу „Коструфа”. Р. Беловуковић, *нав. дело*, 10.

[38] *Изјава Марте Малетић Цанету Малетићу.* У то време, Малетић је остварио сарадњу са Мошом Пијаде и Родољубом Чолаковићем, чије је бекство из Казнионе у неколико наврата планирао па чак и неуспешно покренуо. Након штрајка комуниста у Казниони 1934, управо ће Малетић на себе преузети одбрану Моше Пијаде и још 25 његових другова (Р. Беловуковић, *нав. дело*, 5–8, 13–14). О везама Малетића са комунистима више видети у: Родољуб Чолаковић, *Кућа оплакана*, Београд 1947; *Казивање о једном поколењу*, Сарајево–Београд 1966; *Тамновање са Мошом Пијаде*, Београд 1977; Драгослав Пармаковић, *Мачвански партизански одред*, Шабац 1973.

[39] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 4, 128–129.

[40] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 4, 147.

Иако већ увелико члан Земљорадничке странке, Малетић ће, како пише Радосав Беловуковић, 1936. на предлог митровачких комуниста отићи у Женеву, на велики конгрес омладине који је одржан од 31. августа до 6. септембра. Са њим, у Женеву ће, између осталих, поћи и др Иван Рибар, што говори о томе да се овде радило не о уско комунистичком скупу, већ о покушају да се обједине све „прогресивне" политичке снаге у Краљевини Југославији.[41]

Због изјаве дате на суђењу комунистима да ће „жандари стајати мирно када данас сутра буде код нас засвирала комунистичка химна", Малетић ће бити изведен пред суд, где ће се средином априла 1937. бранити констатацијом да је мислио на службену химну СССР-а са којим ће Југославија пре или касније успоставити дипломатске везе, те тврдњом да он као члан Земљорадничке странке не може делити комунистичке ставове.[42]

Том приликом, Малетић је ослобођен оптужбе, а Радосав Беловуковић наводи да му је чланство у Земљораднчкој странци било само „покривач" за истински комунистички рад. Више светла на ово питање баца, истина из потпуно супротног угла, реченица коју је, процењујући карактер др Небојше Малетића, у 3. тому својих *Медаљона* уписао др Драгољуб Јовановић. Наиме, Јовановић бележи да се Малетић са комунистима зближавао не (само) из симпатија према левици, већ и из страха да би, уколико до тог зближавања не дође, сељачки социјалисти могли остати без подршке у народу. „Бојао се да нас у нечем комунисти не претекну, да нам за једну дужину не умакну."[43]

Социјалиста широких левих схватања, др Небојша Малетић, закључио је Јовановић своје разматрање овог питања, никада није занемаривао своје „сељачко" опредељење. По идеолошкој жици кретао се „лако, по свој ширини коју су допуштале две речи нашег страначког имена; једног и другог: 'земљорадничка' и 'левица', 'народна' и 'сељачка'. Ако му је једна допуштала да, ако затреба, тражи ближу везу са десним земљорадницима или ХСС, бар у своме Срему, друга га је овлашћивала да предлаже живљу сарадњу са комунистима".[44]

У априлу 1941, Малетић се нашао као војник у околини Коцељеве, а крајем месеца вратио се у Сремску Митровицу.[45] До напада Немаца на СССР радио је

---

[41] Р. Беловуковић, *нав. дело*, 17-18.
Занимљиво је да Драгољуб Јовановић ово путовање не спомиње, што покреће два питања: или Беловуковић греши, или је Јовановић пропустио да га убележи, у шта је тешко поверовати. Коначно, можда је Јовановић овај податак и намерно прећутао.

[42] Р. Беловуковић, *нав. дело*, 19–20.

[43] Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 407.

[44] Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 407.

[45] Р. Беловуковић, *нав. дело*, 25–26.

као адвокат.[46] Пошто је помогао бекство комуниста из Казнионе, преместио се у Мачву. Из Шапца одлази за Ваљево и коначно за Ужице. У октобру, као делегат Врховног штаба НОП-а, одлази за Равну гору на договор са представницима ЈВуО и гине у околини Чачка, приликом немачког митраљирања воза у којем се налазио.[47]

Некролог др Небојши Малетићу објављен је у *Борби* као и његов текст „Морал и техника".[48] После рата, следећи судбину др Драгољуба Јовановића и припадника НСС-а, др Небојша Малетић и његов брат Слободан бивају намерно потискивани из колективног сећања. Данас, политичке идеје и борба др Небојше Малетића непознате су Митровчанима.

Политичке успомене: борба за сељачки социјализам. *Од Земљорадничке странке до Народне сељачке странке*. Први датум на који у вези са др Небојшом Малетићем у Јовановићевим *Политичким успоменама* наилазимо јесте, симболично, 6. април 1933, када у митровачкој Казниони утамниченог Јовановића посећује млади митровачки правник. Занимљиво је да је, како је записао, том приликом, Јовановић по први пут једном од својих сарадника изнео објашњење своје идеје „сељачког социјализма", констатујући у разговору са Малетићем да је у питању идеја која је по много чему „корак напред од комунизма".[49]

Другу забелешку у којој говори о Небојши Малетићу Јовановић смешта у 26. јул 1935, када долази у Сремску Митровицу да одржи говор сремским ратарима. Како наводи у једном извештају, на станици га је са сарадницима дочекао управо др Небојша Малетић, да би се потом одвезли до старе пиваре, која је у међуратној Митровици била место сталног одржавања политичких зборова: „У дворишту Пиваре и около, окупило се око три хиљаде људи, јер су ме Сремци сматрали својим сугрђанином".[50] Оно што Јовановић наглашава као посебну вредност јесте значајна подршка коју су овом догађају дали митровачки Хрвати.[51]

---

[46] О чему, између осталог, сведочи и табла његове адвокатске канцеларије која се налази у Музеју Срема. Посебно је интересантно то што су власти НДХ, по забрани употребе ћирилице, исту прелепили латиничним натписима.

[47] Р. Беловуковић, *нав. дело*, 28.

[48] *Борба* бр. 4, 1941.

[49] Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 2, Београд 1997, 323.

[50] Јовановић ће ово поновити неколико пута, често и на месту на којем не говори о Срему. Тако, једном приликом, говорећи о томе како је топло дочекан у Пријепољу, Новој Вароши и Прибоју, напоменуће да је био дочекан као у Митровици, где су га сматрали „својим сугрђанином". Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 3, Београд 1997, 191.

[51] Исто, 141.

Крајем децембра исте године, др Драгољуб Јовановић је поново у Митровици. Том приликом он ће отпутовати и у оближње село Манђелос, где ће држати говор на збору који је сазвао др Небојша Малетић. Поред њега, сремским ратарима обратиће се и Никола Радованов. „Истакао сам два нова обележја нашег политичког живота; жеља сељака да се не обнављају старе политичке странке, већ да се на српској страни створи велика политичка снага, првенствено сељачка; друго да народне масе траже од својих вођа строгу доследност, а напуштају их чим изневере свој програм."[52]

По предавању у Манђелосу, Јовановић, Малетић и група симпатизера и пријатеља Земљорадничке странке вратиће се у Митровицу, где ће поново држати предавање. По предавању, Малетић и Јовановић одлазе у Хрватски дом на забаву Хрватског ратарског певачког друштва „Томислав". Ту је Јовановића поздравио челник ХСС-а др Петар Гвоздић, на шта је Јовановић узвратио величањем Хрвата као радника. Истичући да су Срби, сплетом историјских околности, били више ратници, Јовановић наглашава да у заједничкој држави Хрвати Србима морају да подаре нешто од свог радничког менталитета, док од Срба треба да приме нешто од њиховог ратничког, државотворног и заштитничког.[53] Том приликом, Јовановић је на поклон добио и књигу *Хрватско питање* у издању „Сељачке књижнице" под уредништвом Олге Мачек. Како објашњава, у питању је био одговор на понуде ЈРЗ-а из чега је Јовановић закључио „да се Хрвати неће дати преварити радикалским 'мешетарством'."[54]

Крајем јануара 1936. Јовановић је поново у Митровици, где обилази фрушкогорско село Дивош и оближњи Лаћарак, а потом одлази за Шид. Скупа са др Небојшом Малетићем, на Савиндан Јовановић одлази у обилазак Илочког среза, где га „као драгоцени помоћник" дочекује „један нови присталица: Душан Адамовић, Србијанац босанског и мачванског порекла, који се ту бавио неком врстом адвокатуре".[55]

Скуп је одржан у хотелу „Југославија", а организовали су га „тамошњи Хрвати, пре свега изабрани народни посланик Живан Кувеждић[56]. Говорио је и један Хрват, припадник Земљорадничке странке и некада уредник листа *Сељач-*

[52] Исто, 237.

[53] Исто, 239.

[54] Исто.

[55] Исто, 252.

[56] Као првак ХСС-а, Кувеждић ће бити ватрени борац не само за стварање већ и за проширење Бановине Хрватске на Источни Срем, који је по стварању хрватског *corpus separatum*-а остао изван њега. По стварању НДХ, као и др Петар Гвоздић, Кувеждић ће подржати Павелића и постаће министар без портфеља, задужен за послове у „Источној Славонији", односно у Срему који ће постати део Велике жупе Вука са седиштем у Вуковару. Више о томе: *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1997.

ко право, кога су радићевци гледали као јеретика, али су га сада морали трпети уз нас".[57]

Одмах по окончању овог скупа, Малетић и Јовановић се враћају за Митровицу, где у вечерњим сатима наредног дана (28. јануара 1936) први човек левих земљорадника држи предавање „Излаз из привредне кризе", у којем се, како се сећао у својим *Политичким успоменама*, посебно осврнуо „на прилике у дотичном крају".[58]

Ни два месеца није прошло, а Драгољуб Јовановић поново је на Малетићев позив у Срему и Митровици. Наиме, средином марта 1936. лидер левих земљорадника је у Грку (данас Вишњићево), који се налазило у Митровачком срезу,[59] одакле на путу ка Митровици, застаје и држи говоре у Кузмину, Мартинцима, Ердевику, а 26. марта задесио се у Чалми, Лежимиру и Шуљму.[60]

Током овог, готово двонедељног боравка у Митровици, Јовановић је боравио у кући Небојше Малетића, који је све ове зборове „уредно пријавио". Јовановић посебно наглашава жал због изостанка Милана Прибићевића, кога је Малетић такође позвао. Пишући о овим скуповима, Јовановић ће као посебну вредност истаћи сарадњу српских сељака са хрватским организованим у ХСС-у, која ће посебно доћи до изражаја у Ердевику, где ће говоре држати споменути Живан Кувеждић и „новинар пољопривредника Фрања Мажнарић. Са мном је из Београда дошао Данило Данић. За збор у Ердевику Хрвати су издали посебан летак латиницом. А већ Небојша није жалио ни труда ни новца да огласи остале зборове".[61]

У то време, појавио се и полумесечни лист *Бразда*, чији је издавач био управо Небојша Малетић. Како извештава Драгољуб Јовановић, први број овог листа појавио се 19. марта а прилог за уводни чланак под називом „Продубимо наше питање" послао је из Загреба Милан Прибићевић. „Милан је имао у плану да напише неколико чланака, па је у првом хтео да начне питање интелектуалаца у сељачком покрету и да каже да ли се може брзо очекивати победа."[62]

Првих дана маја 1936. Јовановић је поново у Срему, и држи зборове у Старој Пазови, Голубинцима, Новим Карловцима (Сасе). Као и све друге, и ове зборове сазвао је др Небојша Малетић.[63] Позиве за ове скупове, како сведочи Јовановић, Малетић је штампао у зеленој и црвеној боји, чиме је хтео да истакне ну-

---

[57] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 3, 252.

[58] Исто.

[59] Данас припада Општини Шид.

[60] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 3, 274.

[61] Исто.

[62] Исто.

[63] Исто, 296.

жност јединства радништва и сељаштва, али и потребу додатног издвајања левих земљорадника из странке која је, зближивши се у Уједињеној опозицији са грађанским странкама, у потпуности заборавила на природу сопствене идеје.[64]

Према личној Јовановићевој жељи, др Небојша Малетић био је предвиђен да говори и на великом скупу земљорадника у Крушевцу, у лето 1936, али по свему судећи од тога није било ништа, пошто је тамошњи срески начелник одбио да изда дозволу лидеру сремских земљорадника.[65]

Управо на Малетићев позив, Јовановић ће Сремску Митровицу посетити и 16. новембра 1936, када ће држати велике говоре у Шашинцима и Лаћарку.[66] Десетак дана касније, Јовановић је у Сремској Каменици, поново у пратњи др Небојше Малетића. Током боравка у Каменици, како сведочи у својим *Политичким успоменама*, добио је и писмо из Иришког среза, са списком тамошњих левих земљорадника који траже оснивање организације у фрушкогорском селу Бешенову.

Осмог марта 1937. Јовановић и Малетић срећу се у Београду, на сахрани Милана Прибићевића. Два месеца касније Јовановић је поново у Срему, где говори на скупу СДК-а у Руми. Уз Небојшу Малетића ту је као главни говорник био и адвокат, члан румског ХСС-а др Марко Ламешић.[67]

Те 1937. сарајевски огранак организације послао је предлог управи Земљорадничке странке у Београду са жељом да се, по узору на хрватску, име странке промени у Српска земљорадничка странка. Овај предлог разматран је на великој страначкој скупштини одржаној 20. јуна 1937. у Сарајеву. Посебно интересовање за овај скуп, али и предлог сарајевског одбора, показали су управо чланови ХСС-а који су се, како пише Јовановић, плашили да би једна српска сељачка странка могла да делује на „њиховом" простору. С друге стране, лево крило ЗС-а је гајило сумње према позитивним ефектима ове промене, плашећи се да би давање националног карактера организацији угрозило сарадњу са комунистима.[68] На овој, једној од најзначајнијих конференција ЗС-а, учествовао је и Небојша Малетић који је у Сарајево и одвезао др Драгољуба Јовановића.[69]

Странка ипак није променила име, а постигнут је договор о сарадњи са опозицијом, што је коначно довело до договора и декларације у Фаркашићу којом је створена Уједињења опозиција. Да би објаснили своју позицију према фаркашићком „Народном споразуму", леви земљорадници израдили су елеборат „О

---

[64] Исто.

[65] Исто, 302.

[66] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 4, 88.

[67] Исто, 159.

[68] Исто, 177.

[69] Исто; Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 409.

нашем ставу и нашем месту у Блоку народног споразума". Овај документ од посебног је значаја и за разумевање тадашњих политичких ставова Небојше Малетића, пре свих оних у вези с његовим настојањем да по сваку цену створи и очува сарадњу са ХСС-ом.

Наиме, у овом прогласу, леви земљорадници нарочито хвале то што су народни споразум потписале и оне странке које су некада заступале централистичку и унитаристичку идеју, чиме је „Хрватима дата гаранција да у српском народу могу наћи свога најбољег савезника за остварење својих оправданих захтева у границама данашње Југославије".[70] Ова чињеница, сматрају леви земљорадници, створила је предуслов за конкретну политичку сарадњу, која нужно тражи заједничку програмску платформу. „Мора се народу рећи како ће изгледати државно уређење које ми предлажемо: територијална подела, надлежности, гаранције за равноправност, не само народа, него и појединих покрајина, као и мањина у појединим покрајинама."[71]

Конкретно, од левих земљорадника на терену се очекује да сарађују са свим друштвеним групама које разумеју и прихватају сељачку идеју као леву. То посебно важи за сарадњу са опозиционим групама које је „тешко време диктатуре" „очистило" од „свих слабих назадних и шовинистичких елемената", што је „донело велики број нових и пожртвованих људи на селу и у граду, читаву војску одушевљених бораца против капитализма и против фашизма".[72] У практичном смислу, леви земљорадници очекују и тактичко међупартијско усаглашавање: „Ниједан збор, ниједна манифестација, ниједна јавна акција не би смела бити без учешћа свих удружених странака и група. У свима градовима и селима треба да се образују одбори народног споразума, састављени од представника свих демократских опозиционих група, ради заједничког иступа у свима приликама".[73]

Крајем новембра 1937. Малетић је у Београду, поново на позив Драгољуба Јовановића, где присуствује састанку челника левих земљорадника. Том приликом расправљало се о унутрашњим темама, а донета је и заједничка декларација левих земљорадника у пет тачака, чији је потписник био и Малетић. Ова чињеница је уједно својеврсна потврда и његовог високог ранга унутар партијског левог круга.

У првој тачки декларације која представља једну врсту извода закључка са седнице у Сарајеву, поново се истиче нужност сарадње Срба и Хрвата. „Поздрављамо нарочито последњу тачку Споразума којом наведене странке 'ства-

[70] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 4, 239.

[71] Исто, 240.

[72] Исто, 241.

[73] Исто, 242.

рају један блок ради заједничке борбе за остварење и проведбу политичког и државног програма садржаног у овом споразуму'; тиме треба да буде онемогућена игра режима, који тежи подвајању демократских народних снага, и да престану варљиве наде да се милошћу или увиђавношћу одозго може доћи до новог и правилног државног уређења."[74]

У другој тачки се тражи стварање заједничке програмске платформе која би показала да је споразум више од тренутне сарадње. Трећа тачка налаже појачани рад међу Србима којима треба објаснити потребу не само сарадње са Хрватима, за шта се наводи да није проблем, већ и потребу прихватања федералног уређења државе, што, како бележи у *Политичким успоменама* Јовановић, представља препреку коју српске масе тешко прескачу. „До конкретних промена не може доћи без мобилизације свих демократских снага на српској страни, а таква мобилизација се не може извести ни под једним посебним партијским барјаком, нити у међусобном трвењу и отимању, у личним и локалним борбама."[75]

У погледу остварења сарадње и превазилажења сопствених ограничења, наводи се у четвртој тачки, посебно треба да предњаче леви земљорадници: „наш покрет је предодређен да игра централну улогу између грађанских и радничких снага, да зове, приводи, мири и усклађује у општем напору, како оне демократске снаге које су десније од нас, тако и оне за које се држи да су екстремно леве".[76] Као предуслов ове сарадње, леви земљорадници истичу потребу рада најпре унутар сопствених редова.

У последњој, петој тачки, траже се поново тактичко јединство, спровођење „јединства команде у целини" и стварање једног акционог одбора „у коме ће бити представљене све странке и групе које сарађују на истом делу".[77]

„Сматрајући потписивање народног споразума као почетак једног новог доба у нашој историји", поручује се у закључку резолуције чији је потписник био и Небојша Малетић, „спремни смо да војујемо за ново државно уређење на бази равноправности, слободе и друштвене правде; улазећи са сељачким народом у сарадњу са свима демократским снагама наше земље и света, примајући свој део посла и тражећи свој део одговорности – позивамо све присталице Народног споразума на сложан и несебичан рад, у борбу до победе."[78]

Следећи пут, Јовановића видимо у Срему 29. маја 1938, где у Иригу држи велики скуп. Том приликом планирано је да се публици обрати и Витомир Кораћ, који је своје старе дане проводио на Фрушкој гори, више Ирига, али је то

[74] Исто, 239.

[75] Исто, 241.

[76] Исто.

[77] Исто, 242.

[78] Исто.

услед његове болести било немогуће, па су као гости-говорници дошли Вељко Ковачевић и Неделько Дивац.[79] Недуго потом, 19. јуна, Јовановић је на скупу у Лежимиру. Овај скуп сазвала је службено Земљорадничка странка, чији су десни чланови спречили Небојшу Малетића да се обрати ратарима. Том приликом, у Лежимиру али и у Чалми, уз Јовановића, главни говорник био је „десни" Мане Вукобратовић.[80] Оцењујући ове скупове, Јовановић наглашава да, за разлику од Малетића, „десни" немају Сремцима шта да понуде. Темпераментни сремски ратари тражили су „нешто борбеније. И то свога, домаћина, борца. Такав је био управо Небојша Малетић, са братом Слободаном".[81]

Припреме за децембарске изборе 1938, забележио је у својим *Политичким успоменама* Јовановић, показале су да леви земљорадници не могу остварити ближу сарадњу са странкама фаркашићке опозиције чији су, преко Земљорадничке странке, формално члан били. „Помажемо борбу опозиције", поручује Јовановић својим саборцима, међу којима је и Небојша Малетић, „али се не боримо свом снагом. Помагати им морамо, али нити су они по нашем укусу, нити смо ми по њиховом".[82]

Посебно нетрпељиви према левим земљорадницима, наводи Јовановић, били су чланови Демократске странке, пре свих Милан Грол који се „чак бојао да не уплашимо буржоазију и не отерамо је у реакцију и фашизам, да не дамо Мусолинију и Хитлеру повода да загазе у нашу земљу".[83] Ова нетрпељивост, пише Јовановић, одразила се на могућност левих земљорадника да истакну своје кандидате за предстојеће изборе. Међу онима који су имали поверење и који су завредновали да буду истакнути као кандидати, али то ипак, вољом ИО ЗС, нису постали, био је и Небојша Малетић.[84] Да ситуација по Малетића буде још незахвалнија побринули су се комунисти који су, уместо да га подрже (што се у Митровици и очекивало), стали на сасвим супротне позиције.[85]

Револтиран оваквим понашањем, Јовановић комунисте назива „револуционарном сектом" која „неће сарадњу, него супремацију. Зато су тешки, немогући савезници. Они траже и трпе само послушнике", закључује са жаљењем Јовановић.[86] Због тога, лидер левих земљорадника, закључујући своју перцепцију

[79] Исто, 324.

[80] Исто, 338.

[81] Исто.

[82] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 46.

[83] Исто, 47.

[84] Исто, 49.

[85] Исто, 55.

[86] Исто, 51.

југословенске политике уочи избора 1938, поручује ра будућност „припада сељачким странкама и најзад једној сељачкој странци за целу земљу".[87]

Настојање унутар и ванпартијских противника да леве земљораднике по сваку цену оставе ван изборне трке, условило је идеју њиховог самосталног уласка у децембарски политички ринг. Потврђујући на тај начин не само да ће се борити против Стојадиновића већ и да протестују „против реакционарних елемената у опозицији" чији су у ширем смислу били део,[88] леви земљорадници, а међу њима и др Небојша Малетић, ступили су у политичку борбу.

Управо ова одлука, испоставиће се, биће од пресудног значаја за потпуно раздвајање две земљорадничке групе и касније стварање Народне сељачке странке. Ова потреба била је истакнута на конференцији левих земљорадника одржаној средином новембра 1938, када је осуђена политика Милана Стојадиновића и његове владе, при чему се у исто време тражи „демократски поредак на темељу братског споразума Срба и Хрвата", док је „ради темељних реформи, социјалних и економских", наглашена нужност новог и широког окупљања, које превазилази уске страначке оквире, преживеле чак и унутар опозиције. Главног кривца за ово „преживљавање", леви земљорадници налазе у интересима „старих странака" које уместо да траже нове облике сарадње и политике, воде међусобне ратове.[89]

Пораз који је опозиција доживела на децембарским изборима[90] за леве земљораднике био је потврда исправности њихових теза. У том смислу, Јовановић, који је у време одржавања избора био у београдском затвору Главњача,[91] посебно истиче солидан резултат који је као кандидат левице остварио, упркос бројним опструкцијама, др Небојша Малетић. У Митровачком срезу Малетићу је припало 2.479 гласова. Био је то један од најбољих резултата левих земљорадника.[92]

Недуго по проглашењу резултата избора, Јовановић ће из Главњаче бити пребачен у митровачку Кустодију. Чињеница да се затвор чији је становник Јовановић већ био налази у центру града, у непосредној близини Малетићеве куће, у значајној мери олакшала је позицију вође левих земљорадника. Како бележи, тих дана Јовановић се налазио у готово празном затвору, који у својим сећањима назива још и „опустели манастир". Једино друштво био му је извесни

---

[87] Исто, 55.

[88] Исто, 67.

[89] Исто, 66.

[90] Стојадиновић је добио 1.643.383 гласа, док је целокупна опозиција освојила 1.364.524. (Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 72)

[91] Исто, 74.

[92] Исто, 73.

Јосип Поје, комуниста, по занимању столар, родом из Босне, па ће пишући о њиховим заједничким данима често говорити о животу „два калуђера".[93]

Током митровачких робијашких дана, Јовановић ће од Малетића редовно добијати „обилну храну" коју су му доносили било Небојша, било његова мајка Марта,[94] било супруга Стана, а коју је, не могавши је сам појести, радо делио са поменутим Јосипом Поје.[95]

Сећајући се ових дана, Јовановић ће у својим *Политичким успоменама* убележити, између осталог, и то да је „породица др Небојше Малетића била врло активна"[96] у свим пословима који су се тицали његовог тамновања,[97] али и подршке левој земљорадничкој идеји у целости. „Сваког дана сам од њихове куће добијао храну, у толикој количини да је и мој затворски друг Јосип Поје могао да баци оно што су му доносили из Казнионе."[98] Штавише, када год би долазили у обилазак, чланови Јовановићеве породице били су радо примани у Малетићеву кућу, где су били дочекивани као драги гости. Тај моменат, за Драгољуба Јовановића, човека оданог породици, био је по свему судећи пресудан да др Небојша Малетић од партијског сарадника и саборца прерасте у личног пријатеља и особу од високог поверења.

Како то обично бива са аскетама, политичким пророцима и проповедницима, људима са осећајем за личну мисију, што Јовановић свакако јесте био, митровачком сужњу је од хране више вредело то што му је Малетић уредно доносио бројну југословенску штампу. Касније ће се, пише Јовановић у својим *Политичким успоменама*, захваљујући Малетићу развити читава мрежа помагача-сарадника, па ће га тако редовно, између осталог, посећивати и леви земљорадник Петар Кумпановић из Манђелоса, који ће му једном приликом послати и уплатницу на 150 динара, док ће други митровачки земљорадник Сава Димовић на исти начин послати 100 динара. Исту своту послаће му и Жарко Милинковић, још један ратар и Малетићев сарадник из Манђелоса.[99]

---

[93] Исто, 119.

[94] На другом месту, Јовановић ће уписати и то да је Марта Малетић остала у сећању као „топла и ведра жена", не само њему већ и ширем чланству НСС-а, које је радо примала у своју кућу (Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 10, Београд 2008, 241).

[95] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 119.

[96] Исто, 150.

[97] Једном приликом, током хладних дана, сећао се Јовановић, Малетић му је донео и један „сремски капут" првокласне израде. Био је то „славан поклон, са јагњетом испод вуненог штофа" (Д. Јовановић, *Политичке успомене* 10, 31).

[98] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 150.

[99] Исто, 122.

Управо захваљујући агилном Небојши Малетићу, Јовановић ће и поред ограниченог кретања и утамничења одржавати сталне везе са спољашњим светом и радити на даљем окупљању левих земљорадника. Сведочећи блискост са шефом митровачких левих ратара, Јовановић ће Малетића одредити за кума детету свог пријатеља Драге Станојевића, које ће, у знак захвалности, понети Небојшино име.[100] У договору са Јовановићем, Малетић ће 16. јула 1939, у Хрватском дому говорити поводом Мачековог рођендана[101] и том приликом поново истаћи неопходност сарадње српског и хрватског сељаштва.

Након што је постало јасно да ће Драгиша Цветковић и Влатко Мачек пронаћи заједнички језик и то искључиво на националистичкој, а не на сељачкој, левој основи, Јовановић управо у митровачкој Кустодији почиње да пише своју књигу радног назива *За правду Хрватима*, која је имала да укаже на потребу другачијег договора, оног који ће бити задовољавајући не само за Загреб већ и за Србе. Током боравака у Кустодији, Јовановић завршава првих 60 страна рукописа који никада није прерастао у књигу, а у којем јасно истиче критике не само на рачун српске политике већ и хрватских мегаломанских претензија и настојања да се фабриковањем прошлости истакне оправданост правашке идеје која је, сматрао је, дубоко ухватила корен и унутар сељачких маса и политичке концепције ХСС-а.[102]

Из Кустодије Јовановић излази 8. септембра 1939. године. Том приликом, у 7. дану онога што ће убрзо постати Други светски рат, испред митровачког затвора, како је писала хрватска штампа, а Јовановић пренео у својим *Политичким успоменама*, дочекали су га „политички пријатељи на челу са дром Небојшом Малетићем. Они су ушли у кућу дра Малетића, где се убрзо сакупило око стотину људи, међу којима је било сељака из околине Митровице, па чак и из Мачве. Др Д. Ј. је овдје разговарао са њима и одржао дуги говор у коме је изнио своје погледе на ванъске и унутрашње прилике. На концу је говорио и о Споразуму[103] те је новинарима дао ову изјаву: '– Поздрављам Споразум као резултат дугогодишње борбе на хрватској и српској страни. У овим критичним тренуцима, др Мачек је показао да је прави пријатељ државе. Његово је судјеловање у влади највеће јемство и за провођење Споразума и за управљање нашег државног брода у данашњој међународној бури.' – На питање новинара, шта сада намерава радити одговорио је др Д. Ј: 'Мислим да је најважније обавијестити народ у Србији и осталим крајевима гдје живе Срби о хисторијском значењу споразума с Хрватима. Други је наш задатак да организујемо српски народ по

[100] Исто, 143, 150.

[101] Исто, 150.

[102] Исто, 189.

[103] Мисли се на споразум Цветковић–Мачек, прим. аут.

узору на ХСС у свим областима које су Хрвати подигли до потпуног јединственог у свијету. Морало би се нарочито наћи много школованих људи који би радили на господарском и културном организовању сељаштва. Хрвати ће у својој бановини развити аграрну дјелатност на свим пољима. Било би лоше да ми Срби заостанемо и тиме покварimo равнотежу у цијелој земљи. Довољно је само да вам споменем њихове напоре и успјехе на уклањању неписмености.' О ванјској је политици др Јовановић изјавио да је Југославија у овом тренутку заузела најбоље становиште – становиште неутралности. 'Крајњи интереси наше земље – додао је др Ј. – диктират ће наше будуће држање'".[104]

По давању изјава, Малетићи су Јовановића задржали на свечаном ручку, а у 18 часова одвезли га у Београд, где му је два сата касније, на Железничкој станици, приређен велики дочек.

У наредним месецима, иако је критиковао све израженији национализам у редовима ХСС-а, Јовановић и његови сарадници инсистирају на одбрани нужности српско-хрватског споразума. Тако у октобру 1939. Небојша Малетић организује „конференције и зборове у Срему и то овим редом: у петак 13. октобра у Мартинцима где су уз Јовановића говорили још Малетић и Младен Ерњаковић[105], активиста из самог села, у суботу 14. у Вишњићеву, а по подне у Гргуревцима".[106]

Том приликом, Малетић је израдио и омладини поклонио заставе зелене, земљорадничке боје, са црвеном звездом у средини, док су митинзи најављивани бројним плакатима лепљеним по Митровици, којима су доминирали слогани левих земљорадника: „Само слога сељака спашава" и „Нико гладан, нико го, нико бос".[107] Ове пароле, као и почетна слова речи које их чине, касније су се редовно могле срести на заставама левих земљорадника које су биле баш онакве каквим их је у Митровици израдио Малетић.

Приликом говора у Мартинцима, који је био значајан утолико што је изречен у време све тежих српско-хрватских односа, узрокованих, између осталог, и националистичким[108] тумачењем поделе Срема на хрватску и дунавску банови-

---

[104] Исто, 200–201.

[105] Ерњаковића ће Јовановић у својим *Политичким успоменама* хвалити на више места. Тако у 6. тому, између осталог, истиче: „Као војник у Првом рату, предао се Русима, грејао се на пламену Револуције, борио се после као добровољац на српско-југословенском фронту, а код куће одмах био левичар и то остао до краја" (Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 6, Београд 1997, 25).

[106] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 228.

[107] Исто.

[108] Српским и хрватским подједнако. Па ипак, чини се да је невоља у томе што су са српске стране, стварање бановине нападали радикали, док су са хрватске, са једнако национали-

ну,[109] бележио је касније Јовановић, „Небојша је рекао неколико крупних ствари: Мачек је стуб ове државе; народни споразум је највећи датум у историји Југославије; то је у ствари мали преврат; лаж је да се у Хрватској сада убијају Срби. (Његов брат Слободан на лицу места у Карловцу, уверио се да је вест о убијању стотина Срба 'од речи до речи лажна'.[110]) Право је да се хапсе злочинци који су 'срамотили наше српско име у име пљачке'. Споразум је користан и за Србе, јер ћемо и ми сада добити политичке слободе".[111]

Потврђујући и поздрављајући Малетићеве речи, Јовановић је том приликом истакао Мартинчанима да се уз хрватско све више отвара и „српско питање", али да земљорадници не смеју да допусте да га „узму у руке противници Срба и Хрвата".[112] Решавање „српског питања", подвукао је Јовановић, не значи да Срби треба да се окрену против Хрвата, већ да Хрвати треба да схвате да се Југославија не може очувати без Срба, и обратно. Споразум је, рекао је том приликом, доказ да су Срби ово разумели, па је претпоставио да ће то схватити и Хрвати.[113]

Након обиласка споменутих села, Јовановић је, још једном захваљујући Небојши Малетићу, посетио Лежимир, Стару Пазову, Војку и Нове Карловце (Сасе). На овом путовању, Малетић није био само његов пратилац и по потреби возач, већ и говорник. Током 1939. њих двојица заједно бране стварање јединственог српског сељачког блока који би, попут хрватског, Србима дао једну организацију, способну да дефинише, заокружи и, коначно, оствари народну вољу. Уколико у томе не успеју и своје поверење још једном ставе на располагање Двору, сматрали су Малетић и Јовановић, Срби ће у бурним годинама остати ван свих важнијих токова.

Након обиласка Срема, Малетић и Јовановић су поново заједно у Загребу 25. октобра 1939. где посећују челнике ХСС-а укључујући и Мачека.[114] Није нам познато о чему су са њима разговарали, али би једна од тема свакако могла бити и Бановина Хрватска, сходно чињеници да је Срем био подељен између ове и Дунавске бановине, те да је та околност у значајној мери лоше утицала на

стичких позиција, бановину хвалили и нападали управо истакнути чланови ХСС-а са којима је Малетић покушавао да оствари сарадњу.

[109] Више о томе: С. М. Лапчевић, *Орао међу соколима: политичка и лирска заоставштина Лазара Рашовића*.

[110] Објашњење Д. Јовановића.

[111] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 228.

[112] Овде Јовановић алудира на појаву и деловање Српског културног клуба, које, иако је био у лично добрим односима са др Слободаном Јовановићем, није одобравао.

[113] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 228.

[114] Исто, 237.

српско-хрватске односе у граду. Недуго по повратку из Загреба, почетком новембра Малетић и Јовановић су на земљорадничком збору у Митровици. У Српском дому том приликом Јовановић је одржао предавање „Народни споразум Срба и Хрвата".[115] Управо ово предавање могло би бити у вези и са споменутим одласком у Загреб.

Крајем прве ратне године, Јовановић је, како је прибележио у својим *Политичким успоменама*, и поред свих похвала на рачун постигнутог споразума схватио да суштинских, дубљих промена које су леви земљорадници очекивали како на политичком, тако и на социјално-економском пољу, неће бити. Мачеков рад у влади за Јовановића је погрешан и до крајњих граница компромитујући.[116]

Управо одбрана Споразума, напад на политику Влатка Мачека у влади и разјашњење ставова Драгољуба Јовановића о том питању, били су главне тачке говора који је Малетић држао у Вогњу крај Руме 14. децембра. Само дан касније, Малетић се поново среће са Јовановићем, са којим одлази у обилазак Семберије. Ова својеврсна политичка турнеја, започела је у Бијељини, а први међу говорницима на „великом збору" био је управо др Небојша Малетић.[117]

Децембар 1939, испоставиће се, биће од пресудног значаја за леве земљораднике. Унутарпартијске трзавице у Земљорадничкој странци условиле су потребу коначног решења питања: да ли да се и даље остаје у странци или да се из ње иступа.[118]

Нова странка, нови изазови и нове наде: 1940–1941. Ситуација у којој се, изоловано не само од остатка опозиције са којом се иначе не слаже у много чему (осим у оцени да је договор Срба и Хрвата добродошао), већ и од врха сопствене партијске организације, лево крило Земљорадничке странке на прелазу из 1939. у 1940. нашло, указивала је на скори раскол. „Десни земљорадници су били Мачекови савезници у влади",[119] писао је тим поводом Јовановић, док су леви као њени противници „били најискренији, ако не једини искрени браниоци на српској страни".[120]

---

[115] Исто, 242.

[116] Исто, 254–255.

[117] Исто, 268; Р. Беловуковић, *нав. дело*, 24.

[118] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 268.

[119] „Десни" су подршку влади дали својевољно, без икаквог консултовања са партијском организацијом, знајући, писао је Јовановић, да ће леви земљорадници учинити све како би оспорили њихово настојање да постану део управе која, сматрали су, ни сама није разумевала разлоге свог постојања.

[120] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 268.

У жељи да покажу да тиме што нападају сопствену странку и рад опозиције нису противници, већ искрени савезници ХСС-а и идеје српско-хрватског споразумевања, преко 500 земљорадника појавило се на децембарском Земаљском конгресу левог крила Земљорадничке странке. Од тог броја чак 83 делегата конгреса, који је имао да стави тачку на све међусобне размирице унутар странке, долазило је из Срема, а као њихов први представник интересе ратара у савско-дунавској равници заступао је и бранио др Небојша Малетић.[121]

„Састанак је протекао у једнодушној осуди званичног вођства СЗ[122], али је било неколико апела да се још нешто покуша, не би ли се сачувало јединство. За то су се нпр. залагали Славко Трифуновић, Момчило Симић и др Радоје Мијушковић. Остали су били енергични у захтеву да се кида са СЗ и да се иде ка новом, чистом и борбеном покрету."[123]

Поднето је укупно пет реферата, међу којима нема Малетићевог, а потом је 26 делегата покренуло дискусију, међу којима је био и први човек митровачких левих земљорадника. Како је у *Политичким успоменама* прибележио Драгољуб Јовановић, Малетићева појава на главној говорници поздрављена је „бурним аплаузима и узвицима: 'Живео!'".[124]

Обраћајући се својим партијским саборцима, Малетић је истакао да је Срем иницијално прихватио споразум Београда и Загреба, али да је изостанак резултата створио „велико, опште дубоко незадовољство и неспокојство" у ширим масама са обе стране бановина које су делиле овај простор.[125] Владу Цветковић–Мачек Малетић је оценио као половичну, нелогичну" за сељачки мозак „неразумљиву." Она, нагласио је том приликом, „не даје народу никакво јединство".[126] Нарочито разочарење, потцртао је Малетић, дошло је отуда што је стварање Бановине Хрватске требало да почне са одмотавањем „клупка слобода", а пре свих да донесе политичку слободу и Србима и Хрватима, што се у првом случају уопште није догодило, а у другом само делимично.[127]

„Треба поручити г. Мачеку да ближе и боље пријатеље од нас није имао, па и данас нема. Али не сме ни он наставити путем којим је пошао, којим њега воде. Да није ове светске олује, ни он не би добио аутономију за Хрвате, али зато баш не сме ни он остати на пола пута. Што се тиче СЗ, сматрам да је дошао час да свршимо рачуне. Ми морамо опрати руке од проливања крви у Београду,

---

[121] Исто, 278.

[122] Јовановић мисли на Савез земљорадника, како се још Земљорадничка странка називала.

[123] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 280.

[124] Исто, 291.

[125] Исто.

[126] Исто.

[127] Исто.

од проширења Закона о заштити државе, од Призада, као и од постављеног ГО Земљорадничке странке, од уласка у владу, у Сенат, све на основу једног телефонског разговора (између Бранка и Милана[128]); тога није било у историји ниједне странке. Све то треба да уђе у нашу резолуцију. Они се на то неће осврнути, али ми ћемо наставити борбу као и до сада са барјаком који носи овај мученик. (Настаје бурно клицање: 'Живио Д!'[129]) Мој Мане Вукобратовић говори сељацима: 'Ко хоће да једе из једног казана, нека иде са др Д. Ј. и са Малетићем' (Узвици: 'Срамота!'[130]) Да нема Драгољуба, Земљорадничка партија требало би да га направи од цемента и блата. (Бурно одобравање[131])

Има још бораца који су били прогањани и били на робији, али нема ниједнога са тим челичним живцима, са том оданошћу ствари, и том вером, да скапава и цркава на малој клупици у возу, идући по блату, спавајући по хладним и смрдљивим собицама, из дана у дан. Никада га код куће нема, увек се потуца, увек је у агитацији. Ја то отворено тврдим. Али, земљорадничка странка таквог човека гура у страну и неће га. Онај који то ради, тај неће јединство странке! (Бурно одобравање[132])

Драгољуб је једном приликом добро рекао да је имао да бира од две ствари: или да ништа не ради, или да овако ради. Они би хтели да ништа не ради; ми хоћемо да наставимо да радимо за победу наше велике сељачке социјалистичке мисли. (Буран аплауз и узвици: 'Живео'![133])."[134]

Пошто је након дискусија одлучено да се из странке, уколико централа не прихвати реформске идеје левих, иступи, Јовановић је као главни говорник образовао и одбор који је требало да састави заједничку Резолуцију левих земљорадника. У тај одбор ушао је, уз др Радоја Мијушковића, др Драгишу Шулејића, Ника Петровића и Животе Ђермановића, и Митровчанин др Небојша Малетић. Текст Резолуције, који ће постати и основ за формирање нове странке, требало је да буде предат оспораваном лидеру странке Милану Гавриловићу.[135]

Како је наведено у Резолуцији, све до смрти Јована Јовановића Пижона, председника Савеза земљорадника, странка је „како-тако" и одржавала унутрашње јединство. „За шест месеци после његове смрти, грешке су се нагло

[128] Објашњење: Д. Ј.

[129] Напомена: Д. Ј.

[130] Напомена: Д. Ј.

[131] Напомена: Д. Ј.

[132] Напомена: Д. Ј.

[133] Напомена: Д. Ј.

[134] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 291.

[135] Исто, 279.

множиле и опозициони став је напуштен. На сам дан погреба[136] једна група случајних људи је извикала за шефа странке човека који није био ни народни посланик као J. J., председник посланичког клуба, ни председник ГО као Добросав Томашевић. Гавриловић је сазвао произвољно људе по свом избору да одобре улазак Б. Чубриловића[137] у владу. До речи је тада (3. септембра[138]) дошло само пет људи. На своју руку је Чубриловић ушао у владу, а то накнадно одобрио, опет на своју руку. Под истим условима је СЗ иступио на сенатске изборе у друштву јерезеоваца. То формално вођство СЗ није чинило ништа да се обнови сарадња са левицом, већ се томе изрично одупирало.

Окупљени чланови СЗ захтевају: 1) да Б. Чубриловић одмах иступи из владе; 2) да постављени и именовани сенатори земљорадници не улазе у Сенат, а да настоје да се у најкраћем року одрже избори са тајним и потпуно слободним гласањем; 3) да Добросав Томашевић одмах сазове заједно са М. Гавриловићем, као потпредседником ГО, чланове ГО из 1928, који су остали верни СЗ и да они у смислу Статута кооптирају нове чланове ГО по кључу 60 земљорадника, 20 интелектуалаца. Тај привремени ГО да припреми конгрес; 4) одлучују да у смислу Статута и Програма СЗ најенергичније наставе рад у народу на мирењу земљорадничке идеологије и на организовању већа; 5) одлучују да чувају чистоту земљорадничког покрета, иступајући самостално на изборима, правећи евентуалне изборне савезе само са напредним и слободним покретима, али само уз сагласност ГО; 6) траже да се одоздо до горе спроведе јединство земљорадничког покрета, у омладини и међу старијима, и да се покрет чисти од корумпираних шићарџијских и реакционарних елемената, а да се уводе младе, борбене и способне снаге; 7) овлашћују Д. Јовановића, Ж. Ђерманова, Н. Петровића, Радоја Мијушковића, Небојшу Малетића и Драгишу Шулејића да у име скупа потпишу ову резолуцију, умноже је и један потписани примерак предају М. Гавриловићу за вођство."[139]

Како врх странке није дао жељени одговор на понуђену Резолуцију, 25. фебруара 1940. леви земљорадници оснивају Акциони одбор који је имао да припреми стварање нове странке.[140] Коментаришући понашање партијске централе, Акциони одбор саставио је изјаву у којој се изричито наглашава да леви земљорадници не прихватају поделу одговорности „за држање и рад вођства Земљорадничке странке, како у унутрашњој, тако у спољашњој политици, пошто

---

[136] Јован Јовановић Пижон је умро 20. јуна 1939.

[137] У питању је Бранко Чубриловић, министар пољопривреде у другој влади Драгише Цветковића, прим. аут.

[138] Напомена: Д. Ј.

[139] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 298–299.

[140] Исто, 326.

се оно тешко огрешило о идеологију земљорадничког покрета и интересе српског сељачког народа".[141] Због тога, Акциони одбор приступа изради програма и статута нове партијске организације која ће окупљати леве земљораднике. „Сматрамо да су леви земљорадници до сада дали највише жртава у одбрани интереса сељачког и осталог радног народа. Верујемо да ће се у новој народној сељачкој странци окупити сви поштени и борбени земљорадници, истинита народна интелигенција и напредна омладина у борби за морални и социјални препород земље."[142] Међу потписницима ове изјаве Акционог одбора био је и др Небојша Малетић.

Већ раније изнете ставове о потреби разлаза са СЗ-ом, Малетић ће потврдити и на конференцији сада већ одвојених левих. Нагласивши да је врх странке одавно издао земљорадничке принципе, Малетић је нагласио да је он од самог почетка био за „брзо кидање; да се одмах обележимо као нова странка. Макар платио и главом, ја сам за то да се изјаснимо отворено о свему", рекао је својим партијским саборцима шеф митровачких левих земљорадника.[143] Нова партијска организација, рекао је даље Малетић, мора да се дистанцира не само од управе сопствене странке, већ и од ХСС-а који је „главна снага у влади, а народ са владом није задовољан. Контакти са ХСС треба да буду само тактични".[144]

У закључку, Малетић предлаже да иницијатива за одвајање од СЗ-а дође од учесника конгреса, како би се управи СЗ-а одузела могућност искључења истих, упућујући истовремено позив да се оснивачки скуп нове странке одржи у Пироту, родном граду Драгољуба Јовановића, те да се на тај начин покаже колика је снага нове организације. Овај предлог, писао је у својим *Политичким успоменама* Драгољуб Јовановић, једногласно је и уз овације прихваћен.[145] Учесници конференције изразили су сумње у могућност квалитетне сарадње са комунистима, истичући истовремено нужност дизања „српског стуба федеративне Југославије".[146]

Сећајући се ових дана, Драгољуб Јовановић ће убележити и то да је управо у Сремској Митровици, и то захваљујући др Небојши Малетићу, шира јавност упозната са променама у табору земљорадника. „Ако је Небојша почео", бележи Јовановић, „други су наставили са коментарима."[147] Др Небојша Малетић, писао је Јовановић у *Политичким успоменама*, „је свој терен опширно обаве-

[141] Исто, 326.

[142] Исто.

[143] Исто, 328.

[144] Исто.

[145] Исто, 330.

[146] Исто, 331.

[147] Исто, 335.

стио о догађају великим штампаним летком на две стране [...] Ту је цео историјат наше борбе у крилу СЗ за праву демократију, наш захтев да се сарађује са радницима; списак оних који су пре В. Чубриловића 'на капицик' улазили и подржавали диктатуру; грешке пре шестог јануара и после њега; од стране вођства СЗ; непоштовање Главног одбора; улазак у владу и у Сенат; реакционарство нове владе уз сарадњу 'земљорадника', најзад, неодазивање на наш апел и Резолуцију од 31. децембра".[148]

Почетком марта, Акциони одбор упућује циркуларно писмо у којем леве земљораднике позива на оснивачки конгрес нове странке, заказан за 16. март.[149] Образлажући основна начела новоформиране странке, Јовановић је наглашавао да је социјално питање у Југославији пре свега сељачко питање. Та истина има озбиљне реперкусије и на спољнополитички положај краљевине, јер у супротном Југославија неће моћи да издржи трку са међународним капиталом, у коју је увучена простом инерцијом, мимо своје воље.

Како би трчала ту трку, уместо да се из ње повлачи тражећи себи одступницу, рекао је Јовановић, држава на своју руку појачава капитализам и занемарује, гуши сељаштво и његове потребе. Сходно томе, сеоско становништво остало је изоловано, затворено, са крајње ограниченим могућностима проналаска упослења. То, коначно, доводи до даље стагнације и пропадања села, а последично и државе.[150] „Да би се изашло из овога стања, да би сељачки свет у својој земљи имао хлеба, здравља и животне радости, да би нација сачувала извор своје телесне и моралне снаге и могућност обнављања, да би наш народ у овом судбоносном времену стао у ред напредних и просвећених, оснивамо нов препородилачки покрет – Народну сељачку странку."[151]

По Јовановићевом обраћању представљени су, а потом и усвојени, статут, програм и основна начела новоформиране Народне сељачке странке. Први члан Основних начела нове странке дефинисан је кроз потребу стварања друштва социјално равноправних као заједнице без привилегија и повластица,[152] други објашњава нужност савезног устројства југословенске државе као израза једнакости и солидарности међу људима,[153] трећи члан објашњава суштину радне демократије као идеје у којој суверенитет припада не само народу већ и раду

[148] Исто.

[149] Исто, 340.

[150] Исто, 352–353.

[151] Исто, 353.

[152] *Народна сељачка странка, основна начела, програм, статут*, Београд 1940, 8.

[153] Исто, 11.

који ствара и обликује народ, док четврти члан говори о идеалу „нове културе" као етичком предуслову за остварење напред изнетих идеала.[154]

Новоформирана странка понела је епитет „народна" јер, како је нагласио Јовановић, неће служити „боговима капитала и града". Она је и „сељачка" како би „сељаци више учествовали у јавном животу што непосредније", она је и „странка" јер има не само социјално-економске већ и конкретне политичке циљеве. „За разлику од задруга, удружења, комора и других облика удруживања, ово је морала бити партија, странка, 'оруђе политичке борбе, средство за освајање власти, за могућност да остваримо свој програм', али странка нова, различита од свих које су постојале."[155]

Странка је уз то била отворена и за сарадњу са другим левим покретима, посебно са оним који су своју идеју базирали на вредности рада. У том смислу, она је била окренута и ка комунистима, али само условно, уколико они покажу довољно спремности да прихвате идеје „сељачког социјализма".[156]

Оснивачки конгрес нове странке уприличен је у светлу сећања на Милана Прибићевића и поштовања према Михаилу Аврамовићу, утемељивачу српског политичког задружног покрета који је, бивајући спречен да присуствује скупу, послао поруку левим земљорадницима у којој позива сељаштво да не буде превише кивно на град који је „селу учинио велика зла", већ да са грађанима тражи модел успешне сарадње.[157]

На скупу је др Небојша Малетић изабран у кандидациони одбор за избор чланова Главног одбора, а потом је постао и његов члан.[158]

Као што је био први који је ширу јавност упознао са настајућим променама унутар СЗ-а, тако је и по стварању НСС-а Небојша Малетић био први који је јавности представио програмска начела нове организације. О свом трошку, како бележи Јовановић, Малетић је штампао „извод из начела и програма Народне сељачке странке" и тако практично покренуо велику агитацију у прилог њеном утврђивању међу демократским, левим, ратарским, политичким снагама.[159] „Сем исечка из оригиналног садржаја, са своје стране је убацио податак Пољопривредне коморе Дунавске бановине да пољопривредни радници 'обзиром на мали број радних дана и на просечан број чланова фамилије живе днев-

---

[154] Исто, 14, 17.

[155] Исто, 19–20; Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 354.

[156] Исто.

[157] *Народна сељачка странка, основна начела, програм, статут*, 63–64; Д. Јовановић, *Политичке успомене* 6, 18.

[158] *Народна сељачка странка, основна начела, програм, статут*, 60; Д. Јовановић, *Политичке успомене* 6, 23.

[159] Исто, 41.

но са 80 до 120 пара'. Војвођанским приликама је прилагодио неке програмске захтеве; да се бришу дугови до 50.000 динара малих људи који раде; да се сиромашним веровницима пружи одштета од стране дражве; да се одузимају поседи преко 140 јутара без накнаде, а испод тога уз накнаду, да 'највећи сељачки посед не може прелазити 50 јутара'. Његово је било и оно на крају: Живела Народна сељачка странка! Живео др Д. Ј.! Ставио је да 'за летак одговара др Н. М.'."[160]

Ништа мање вредан није ни податак да је Митровица била међу првим местима у којима су одржане конференције новоформиране странке. Прво село где се причало о новој странци, управо захваљујући др Небојши Малетићу, били су румски Краљевци, а потом Шашинци. Јовановић је, сећајући се Малетићевог рада из тог периода, у својим *Политичким успоменама* кратко записао: „Та брзина је одговарала личном Небојшином и сремачком духу".[161]

Одмах по „кидању" са Земљорадничком странком, а у складу са својим начелима, програмом и статутом, НСС се окренула ка левим грађанским партијама. Први значајнији контакт успостављен је са др Иваном Рибаром, једним од челних људи левог крила унутар Демократске странке, са социјалдемократом Недељком Дивцем, који је наследио рад Витомира Кораћа, али и са КПЈ, и то преко Иве Рибара, сина др Ивана Рибара. И мада Јовановић не наводи да ли је и у томе Малетић имао било какву улогу, значајно је напоменути да Радосав Беловуковић у свом биографском рукопису бележи да је митровачки леви земљорадник још од средине тридесетих одржавао присне личне контакте са др Рибаром.[162]

Како би се избегле несугласице и како би се јасно потцртале разлике између ових група, Јовановић 27. новембра 1940. држи говор врху странке у којем извештава и о томе да је Главни одбор, чији је члан био и др Небојша Малетић, инсистирао на сарадњи са КПЈ. Како је забележио у својим *Политичким успоменама* Јовановић, против ове идеје начелно нико није био, али уз напомену и инсистирање да се поведе рачуна да ли су комунисти у својим настојањима искрени или су доктринарно тактични.

Наиме, управо захваљујући Јовановићевом сталном раду на идеолошком заокруживању левог сељачког покрета, челници НСС-а били су свесни да комунистичка искључивост у погледу става да једино раднички покрет, и то онај револуционарно-марксистички, има право да се сматра истинском левицом,

---

[160] Исто, 42.

[161] Исто.

[162] Р. Беловуковић, *нав. дело*, 13.

умногоме кочи сарадњу са сељаштвом.[163] „Сељачки социајлисти", говорио је Јовановић, признају комунисте као левичаре и социјалисте, иако се са њима о читавом низу питања не слажу. Разлог за то био је у простој чињеници „што се они налазе на крајњој левици", док је главни принцип НСС-а био да на левици себи не прави непријатеље.[164] „Да ли нас људи с којима хоћемо да сарађујемо признају или не и како нас признају", питао се Јовановић, „какву улогу нам додељују, не само у садашњости, већ и у будућности. Ми хоћемо да постојимо, да живимо, јер осећамо да смо корисни и потребни за прогрес. Ако неко хоће да умремо, он нам може бити привремени сарадник, из нужде, из тактичких разлога, из интереса и рачуна, али нам не може бити искрен, лојалан и дефинитиван савезник".[165]

Почетком марта 1941, месец дана пред немачки напад на Краљевину Југославију, Небојша Малетић присуствује помену Милану Прибићевићу у Београду, а потом учествује и на седници Извршног одбора НСС-а, за коју Јовановић истиче да је била „најважнија од наших седница".[166] Главна тема разговора било је дефинисање става НСС-а према политичкој ситуацији у земљи, са посебним освртом на могућност скоријег избијања рата са Немачком и Италијом. Том приликом, Малетић је поручио да се југословенска краљевина може надати позитивном исходу само под условом да Београд претходно успостави савезничке односе са Москвом. У противном, сматрао је Малетић, растрзана споља и изнутра, значајно ослабљеног духа, Југославија ће имати крајње ограничену могућност пружања отпора бројнијем и у сваком другом смислу надмоћнијем непријатељу.[167]

Овај говор, испоставиће се, биће последњи који ће Малетић држати у миру и, у исто време, био је то последњи његов сусрет са др Драгољубом Јовановићем. Већ у априлу Малетић ће се наћи у Митровици, а током лета прешао је преко Саве у Мачву. Из Шапца је преко партијског колеге Душана Богдановића слао поруке у Београд у којима поручује да би за сељачку ствар на фронту било добро када би се др Драгољуб Јовановић придружио борцима.[168]

---

[163] У том смислу, Јовановић ће посебно истицати настојања КПЈ да, у данима расцепа унутар земљорадничке странке, пружи подршку очувању јединства организације. Иза тога, Јовановић није налазио никакве симпатије, већ, упрво супротно, покушаје да се стопира стварање сељачког социјалистичког фронта, у којем су комунисти видели конкуренцију (Д. Јовановић, *Политичке успомене* 6, 180).

[164] Исто, 175.

[165] Исто.

[166] Исто, 225.

[167] Исто, 226.

[168] Исто, 289; Р. Беловуковић, *нав. дело*, 25–35.

Убрзо потом, Малетић из Шапца прелази у Ужице, и гине на путу ка Равној гори. Његова смрт била је за Јовановића не само јуначка већ и исхитрена, резултат његове нагле природе, због чега ће га Јовановић у неколико наврата називати „брзаком" и „ловцем"[169] који не уме да контролише свој темперамент.[170]

Током Другог светског рата погинуло је или је убијено 60 до 150 чланова Извршног и Главног одбора НСС-а, значајно више него што је то случај са члановима ЦК КПЈ. Поред Малетића, из Срема су своје животе као сељачки борци дали „угледни народни борац", члан ГО НСС-а из Лединаца Влајко Нинковић, али и Малетићева блиска сарадница Милица Обрадовић, која је погинула у Босуту. У Јамени је погинуо Иван Милинковић, још један члан ГО НСС-а.[171]

Успомене и дневници: рат је готов, али не и страдање. Одмах по окончању рата, КПЈ је настојала да растури НСС, па је 1946. уз помоћ сељака, чланова партије, покушала да организује сељачку странку по својим мерилима. Између осталих, у нови Главни одбор те „реформисане" НСС мимо своје воље и без сагласности уврштена је и Стана Малетић, супруга др Небојше Малетића, а са њом и Станко Радуловић из Дивоша, Илија Мирковић из Војке, Жика Радовић из Шашинаца, као и Влајко Брњашевић из Манђелоса. Док је касније и сам потврдио да је Стана Малетић у нову партију увучена мимо своје воље, па је из ње брже-боље и иступила, Јовановић све остале горе наведене у својим *Политичким успоменама* назива „квислинзима".[172]

Како би објаснила своју позицију у НОР-у, НСС је почетком 1946. за штампу спремила обимни „Сељачки зборник" у којем је, из пера Николе Гајића, донет и „светли пример изгубљеног друга", др Небојше Малетића. Малетићев стари сарадник Станко Путинчанин такође је припремио текст – „Устав за сељаке", али, нажалост, овај „зборник", услед разлаза НСС-а са КПЈ никада није штампан.[173] Ако овај „зборник" и није угледао светлост дана, на скупу који је НСС организовала нешто раније, 25. априла 1945. у Београду, истакнута чланица Анђа Бингулац, евоцирајући успомене на погинуле леве земљораднике, посебно је истакла жртву коју је и у миру и у рату претрпела Марта Малетић. Била је то јавно

---

[169] Малетић је заиста био страствени ловац. Занимљиво је да су његови излети у ловишта често довођени у везу са противдржавним деловањем, јер је сумњичен да обучава комунисте у руковању оружјем. Више о томе у својој изјави посведочила је и Малетићева мајка Марта (*Изјава Марте Малетић Цанету Малетићу*, 10).

[170] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 6, 289.

[171] Исто, 284, 291–292.

[172] Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 9, Београд 2008, 71–72.

[173] Исто, 111–113.

изречена захвалност читавој породици за све што је подносила у име левих, социјалистичких и земљорадничких идеја.[174]

Испоставиће се врло брзо да је ова јавно изречена захвалност била и једна од ретких, пошто је КПЈ по сваку цену настојала да из јавног простора уклони све своје потенцијалне противнике међу којима су били и Малетићи.[175] О том неправедном третману НСС-а сведочио је и Светозар Анђелић, истакнути леви земљорадник који је читав рат провео као борац НОП-а: „Ми немамо никаквих права у ортаклуку са КП. Ја сам кроз све време НОБ учествовао у борби и не разумем неповерење према мени сада. Ми смо у НОБ дали 28 чланова Главног одбора као жртве. То је тада било цењено. Позвани смо као једина странка да организујемо дочек Народноослободилачке војске у Београду. Доцније нам ни то није признато".[176]

Коначно, пошто је дошао под удар комуниста, о овом својеврсном прекрајању јавне памети писао је и сам Јовановић: „Мој случај је био за сваку јавност школски пример; кад комунисти нису могли да се сложе и да сарађују са мном, који сам им увек био најближи, онда одиста нико с њима не може ништа да учини".[177]

Не могавши да се избори са КПЈ, а одбијајући да се повинује њеним захтевима у погледу реорганизације странке и сељачке социјалистичке идеологије, 1947. др Драгољуб Јовановић поново долази у митровачку Казниону из које је изашао у новембру 1955. године. Напустивши затворски круг, решио је да оде на железничку станицу. Већ је пошао до дома Малетића, са жељом да се, први пут после рата, Небојшине смрти и сопственог остракизма, исприча са „удовицом Станом" и Малетићевом мајком Мартом „ако је још жива". Такође, надао се да ће у животу затећи и „неко од троје Небојшине деце – Ђорђа, Љиљану и Веру", којима је хтео да пружи руку због погибије оца, али и Мару, Малетићеву сестру од стрица. „Знао сам да је ушла у Партију, да је била судија пресудитељ, више уважавана од комуниста него сама Стана."[178]

Крећући се ка дому Малетића, како сам бележи, Јовановић је страховао да неће бити добро примљен, остављајући као могућност и то да је породица, услед нових околности, ипак „скренула са линије".[179] Како би проверио своје сумње, Јовановић одлази до дома Радовановљевих, у непосредној близини железничке станице, где се сусреће са Станином браћом. И мада је очекивао да ће

---

[174] Драгољуб Јовановић, *Дневник* 2, Пирот 2020, 387.

[175] *Изјава Марте Малетић Цанету Малетићу.*

[176] Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 8, Београд 2008, 285.

[177] Д. Јовановић *Политичке успомене* 9, 9.

[178] Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене* 11, Београд 2008, 240.

[179] Исто, 240.

га Радованови задржати на капији (јер је страх од опозиционарства према комунистима био велики), Јовановић је примљен срдачно. У породичној кући Стане Малетић се одморио, ручао, а пошто му је речено да ће и у дому Малетића бити поново примљен како доликује, упутио се ка центру града.

„Тужно је било без Небојшине веселости, без Маре, без деце", сећао се првог поратног сусрета са Малетићима Јовановић. „Мара се одиста загрејала за комунисте, али се брзо разочарала. За време Информбироа била је гоњена, остала без службе, искључена из Партије. Сада живи на селу, оседела, горка. Није се удавала".[180]

Ништа лакше није било ни Небојшиној удовици Стани Малетић. „Има сасвим малу пензију-инвалиду по Небојши, нико је не признава, нити уважава. Била је у почетку на челу АФЖ за град, али јој се брзо досадило. Испомаже се тако што се код ње храни десетак малих службеника. Много ради, као никад за Небојшина живота, јер се сматрало да је плућни болесник, али добро пролази и може децу да школује. Видео сам да је кућа одржавана као у срећним временима. Код ње је била и мајка Малетића[181], па сам отишао у њену собу да је поздравим."[182]

Да би, на крају посете, показала своју верност идејама због којих је др Небојша Малетић погинуо, те да би ставила до знања митровачким комунистима да и даље стоји уз др Драгољуба Јовановића, Стана Малетић решава да лично свог госта отпрати до станице. Држећи га под руку, током шетње кроз град, Стана је свом госту причала, како је забележио Јовановић у својим *Политичким успоменама*, о усташким злочинима, али и о томе да су многи чланови НСС-а, који су пришли комунистима, окренули леђа њој и њеној породици. „Опростили смо се најсрдачније. Обећао сам да нећу заборавити на њу, на њену децу, а волео бих да ми неко од њих дође", поручио је на растанку Јовановић.[183]

Комунистима је, забележиће на другом месту Јовановић, „лепо име" Малетића било потребно само у првих неколико година по окончању рата,[184] тек толико да ослањајући се на дело два брата учврсте и утврде своју власт као исправну, легалну, легитимну и – народну.

---

[180] Исто, 241.

[181] У својим *Медаљонима*, пишући о Небојши Малетићу, Јовановић ће кратко истаћи да је Марта Малетић била „жена јунак и мученица" (Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 410).

[182] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 11, 241.

[183] Исто.

[184] Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 410.

Није нам познато да ли су мајка у супруга Небојше Малетића икада посетиле дом Јовановића[185] али, у 3. тому свог *Дневника*, на страници 233, датираној са „среда, 22. децембар 1965." Јовановић бележи да га је у породичној кући посетио „Ђорђе, инжењер хемије у Новом Саду, син Стане и пок. др Небојше Малетића". Том приликом, бележи Јовановић, Ђорђе Малетић је Јовановићима дао адресу своје „млађе сестре Љиљане, која је удата за зубног лекара, Митровчана, у Београду. С њима станује и чува им Веру Небојшина сестра од стрица Мара, наша пријатељица из Митровице. Питао сам да ли је Мара одиста била у Партији, па је доцније гоњена због Информбироа? Јесте, била је узета за судију, али се определила за Резолуцију, па је хапшена. И он и Љиља, и њен муж су у Партији. Али Љиља је активнија од брата и од мужа. Она је амбициозна, Ђорђе није. За мајку Стану нам је рекао да се добро бори. Више не држи кујну, у својој кући, за десетак службеника, и добила је нешто већу инвалиду за Небојшу. Љиља је то изборила код Родољуба Чолаковића, који је познавао Небојшу и чујем, каже Ђорђе, да у некој својој књизи њему посвећује неколико страна[186]. То треба да видимо. Обећао сам да ћу посетити Мару и Љиљу у улици браће Југовића 6/III. Муж је др Спаић, асистент".[187]

Заправо, са Малетићима у Београду др Драгољуб Јовановић ће се срести, сасвим случајно, и месец дана пре ове посете, почетком новембра, када ће доћи у *Политику* да у име породице, ћерки Милене и Минке, сина Александра и зета Ивана Бојаџијева, преда читуљу за Асена, сина Александра Стамболијског који је преминуо 30. октобра 1965. године. „У администрацији *Политике*, доста касно, ову читуљу је примила, случајно, бивша супруга бившег свештеника Страхиње, брата др Небојше и др Слободана Малетића. Сетила се кад сам дао своје име за признаницу на 1250 динара за оглас. Упутила ме је у саму штампарију, на прелом, да би читуља изишла у сутрашњем броју."[188] Ово кратко сведочанство о ненаданом сусрету драгоцено је отуда што сведочи да је целокупна породица Малетић упркос свим искушењима кроз која је пролазила, укључујући и формални развод брака, сачувала поштовање и симпатије према Јовановићу.

Медаљон: брзоплети сремачки ловац! Дајући коначну оцену о карактеру др Небојше Малетића, у 3. књизи својих *Медаљона*, др Драгољуб Јовановић ће у први план истаћи његову „брзоплетост". Она га је, сматра Јовановић, гонила

[185] Мала је вероватноћа, пошто би то Јовановић свакако записао, а не постоји ни породично сећање на такав догађај.

[186] Остаје нејасно о којој књизи се ради. Познато је да Чолаковић 1947. издао *Кућу оплакану*, а 1966. *Казивања о једном поколењу*. Са сигурношћу се може рећи да се у обе књиге спомиње др Небојша Малетић, нарочито у *Казивањима*.... Како је ова посета била пре издавања књиге, то је могуће да је дом Малетића или учествовао у писању или био пак обавештен о томе.

[187] Драгољуб Јовановић, *Дневник* 3, Пирот 2020, 233.

[188] Исто, 231.

да ради више од многих, најпре за земљорадничку, а потом и за Народну сељачку странку; она га је често доводила до пријатељстава са комунистима, до сарадње са десним крилом митровачког одбора ХСС-а и, коначно, она га је одвела и у рат из којег се није вратио.[189]

Оцењујући Малетићев карактер, Драгољуб Јовановић ће записати и то да је био не само брзоплет већ да је увек гајио и велике политичке амбиције – од посланичких до министарских, па се у том настојању „кретао од комуниста до десних земљорадника и обратно".[190] Па ипак, процењујући га, Јовановић наглашава да је Малетић био пре свега „човек заноса", а смрт коју је доживео спасила га је сигурног разочарења у све оно што се са НСС-ом и југословенским народом почело дешавати након свршетка рата.[191]

Коментаришући Малетићев партијски рад, Јовановић констатује да је увек био одан сарадник, потпуно посвећен идеји НСС-а, активан борац који је обично више предлагао, а знатно мање радио на своју руку.[192] Малетић „није ни лагао, ни хохштаплерисао, али је био доброћудно лакомислен и склон претеривањима".[193]

Раскошног и бистрог ума, Малетић је раскошно и живео. Био је међу првима који је у Митровици не само купио аутомобил већ успевао и да занови возни парк. Где год је могао, сећао се Јовановић, трошио је лако и много: „у кући и ван куће, за странку и за друштво. Волео је да седне и да изађе, да попије и да поигра карата".[194]

Заљубљен у политику, Малетић је био један од оних „сељачких социјалиста" који су у посету својој странци (било да се ради о ЗС-у, било да се ради о НСС-у) и партијским саборцима, долазили најмање једном месечно.[195] Тако их је боље упознавао да би потом та познанства користио не само за своје већ на опште добро, у шта Јовановић сврстава и активно, најчешће материјално, помагање сиромашнијих чланова и одбора земљорадничке левице.[196] Међу онима који су имали прилике да добију Малетићеву помоћ био је и извесни Марко Савићевић, којем је, како се сећао Драгољуб Јовановић, само „за првих шест месеци 1939." дао више од 1.500 динара.[197]

---

[189] Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 407.

[190] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 10, 20.

[191] Исто.

[192] Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 407.

[193] Исто, 408.

[194] Исто.

[195] Исто, 409.

[196] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 146.

[197] Исто, 150.

Склон шали, а бивајући добар познавалац људи и карактера, Малетић је, сећао се у *својим Медаљонима* Јовановић, умео да се нашали и на његов рачун. Једном приликом, убележио је Јовановић, када се прочуло да се један део зида Кустодије у којој је лидер левих земљорадника тада робијао, обрушио, Малетић се нашалио на рачун аскетског карактера свог саборца и пријатеља, коментаришући да се, за разлику од већине осуђеника који би једва искористили прилику да побегну, Драгољуб Јовановић крије „од оног отвора и не воли да га неко види из вана".[198]

Заиста, Јовановић није ни размишљао о бежању, мада су „његови" сељаци у том чину видели „прст Божији" и почетак пада „наше Бастиље". „Сељаци веле", сећао се Јовановић речи које му је преносио Малетић, „да је ово 'прст божји'. Сиромаси се радују што те божја правда ослобађа затвора".[199] Оцењујући Јовановићев карактер, Малетић ће умети да истакне и то да не схвата како један човек, који уз то није религиозан, може да живи и понаша се аскетски, скромно и повучено као Јовановић.[200]

Овакве особине Малетићевог духа, стављајући тачку на исцртавање карактера свог блиског сарадника и пријатеља из Сремске Митровице, Јовановић је приписивао укорењеном „сремском пустахилуку" и „мноштву"[201] које се увек исказивало на различите начине, кроз бројне идеје, од којих није одустајао ни онда када су биле на граници могућег. Чини нам се да је и овде био више него у праву.

Закључак: сарадници, (не)пријатељи? Др Небојша Малетић био је не само политички саборац већ и лични пријатељ др Драгољуба Јовановића. Током последњих девет година живота јужнословенске краљевине, то пријатељство додатно се утврђивало, и на крају се пренело и на њихове породице. Колико су те везе биле јаке, можда најбоље сведочи податак да су Јовановићи и Малетићи остали блиски и након Другог светског рата, упркос чињеници да се др Драгољуб Јовановић нашао на удару нових комунистичких власти, на удару који је у много чему превазилазио прогоне које је доживљавао од стране краљевских режима.

Управо отуда, у свом никада објављеном рукопису о др Небојши Малетићу, Радосав Беловуковић избегава да пише о његовом ангажману у земљорадничким редовима. Ако то и чини, представља га као суштински лажног, као „параван", иза којег се крије „истинска" комунистичка природа знаменитог митровачког адвоката. Па ипак, поставља се питање: ако је то заиста истина, због

[198] Исто.

[199] Исто, 154.

[200] Исто, 306.

[201] Д. Јовановић, *Медаљони* 3, 408.

чега су Малетићи прогнани из колективног сећања и одбачени од комунистичких митровачких власти, на исти начин на који је и др Драгољуб Јовановић гурнут на маргину националног памћења?

Одговор на то питање понудио нам је сам Малетић, тачније др Драгољуб Јовановић који је у својој жељи да сачува успомену на саборце и пријатеље пажљиво бележио (и) њихов рад, размишљања, слутње и надања, записао и то да је управо др Небојша Малетић био први који је на прелазу из 1939. у 1940. јавности објашњавао шта се дешава унутар Земљорадничке странке и истакао „на среду" намеру левих да се одвоје од сопствене партије, али и да је први прештампао статут, начела и програм нове Народне сељачке странке 1940. и поделио га Сремцима, као и податак да је управо Малетић био тај којем је Јовановић првом објаснио суштину идеје свог „сељачког социјалзима". Ова три момента, сматрамо, довољно говоре о међусобној посвећености и блискости Небојше Малетића и Драгољуба Јовановића.

Чињеница да су 1937. заједно посетили Велику изложбу у Паризу,[202] податак да је Малетић крстио дете Јовановићевих пријатеља (које је потом добило управо његово име), али и демонстративна шетња удовице Стане са старим пријатељем митровачким улицама 1955. необорив су доказ да је Беловуковић, ако би било прегрубо рећи измишљао и лажирао, а оно пак грешио у својој оцени.

Коначно, Беловуковића је оспорио и сам Малетић, који је у свом говору 1940. приликом стварања НСС-а у први план истакао Јовановићево високо поимање морала, осећаја части и изнад свега његов аскетски начин живота, подвлачећи да су управо те особине духа биле не само оно што је шефа левих земљорадника одвајало од других међуратних политичара, већ и темељне вредности које недостају на међуратној политичкој сцени.[203]

Управо те вредности, сматрамо, трајно су привукле др Небојшу Малетића др Драгољубу Јовановићу и учиниле га не само вредним и посвећеним саборцем већ и личним пријатељем и коначно – састрадалником.

---

[202] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 4, 217.

[203] Д. Јовановић, *Политичке успомене* 5, 291.

Stevo Lapčević

FROM THE HISTORY OF THE AGRICULTURAL MOVEMENT IN INTER-WAR SREMSKA MITROVICA: DR. NEBOJŠA MALETIĆ AS REMEMBERED BY DR. DRAGOLJUB JOVANOVIĆ

SUMMARY

Through the writings of the prominent leader of the Farmers' Party, founder of the People's Peasants' Party, and distinguished professor at the Faculty of Law of the University of Belgrade, Dr. Dragoljub Jovanović the author points out the nature of his relationship with the Mitrovica lawyer Dr. Nebojša Maletić and the Maletić family. At the same time, the author also writes about the history of the agricultural movement in Sremska Mitrovica in the interwar period, placing special emphasis on the contribution made by Dr. Nebojša Maletić to the development and even more so to the work of the Agricultural Party, or the People's Peasants' Party, as he was one of its founders. Finally, the author also points out the connections of the Agricultural, or People's Peasants' Party, with the Mitrovica members of the Croatian Peasants' Party, many of whom would become the bearers of the later Ustasha regime, as well as with the communists, and its position and role at the time of the outbreak of the uprising against the German occupiers in 1941.

94:352(497.113)“1939“(093.2)

Жарко Панић, мср
Жабаљ
zarezabalj@yahoo.com

СЕДНИЦЕ ГРАДСКОГ ВЕЋА У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ 1939. ГОДИНЕ

Сажетак: Рад Градског већа у Сремској Митровици између два светска рата био је обележен бројним потешкоћама. Од октобра 1938. до јуна 1939. године Градско веће се уопште није састајало. У раду се говори о томе како су изгледале седнице Градског већа од 9. јуна 1939. до 12. децембра када је Градско веће последњи пут заседало те године.

Кључне речи: Сремска Митровица, Градско веће, седнице, записници, Славко Рајић, Богдан Лалошевић.

Бројни проблеми у функционисању Сремске Митровице између два светска рата доводили су до све израженијих страначких борби у граду, националних сукоба, што се у пуној мери одразило и на рад градске управе, па чак и блокирање њеног рада. На овакав закључак указује и чињеница да се Градско поглаварство уопште није састајало од октобра 1938. до јуна 1939. године. Рад те институције у међуратном периоду често је био спутаван личним разлозима заступника који су потискивали опште, градске интересе у свим видовима делокруга рада градске управе. Поменути разлози, као и нездрави односи у чиновничком кадру Градске општине, нагомилане и неизмирене обавезе града из претходних година, и уопште рђаво стање у градској управи, утицали су да је Краљевска банска управа Дунавске бановине неколико пута током 1939. године интервенисала и смењивала председнике Градског већа и његове чланове.[1]

Прва редовна седница Градског већа у Сремској Митровици одржана је 9. јуна 1939. године. Председник Градске општине Славко Рајић известио је присутне да је бан Дунавске бановине одлуком 28. марта 1939. сменио са дужности председника Градске општине Јована Томића, а да је на његово место по-

[1] Bora Čekerinac, *Sremska Mitrovica između dva svetska rata: 1918–1941*, u: *Sremskomitrovačka hronika*, Novi Sad 1987, 87–88.

стављен управо Рајић.[2] Градско веће једногласно је примило његово именовање, уз образложење да ће том одлуком интереси града бити заштићени, и да ће се стати на крај дотадашњем раду који је био само на штету Градске општине. На истој седници Градско веће је одлучило да се Радивој Маринковић има сматрати сталним чиновником, а не у привременом својству. Једногласно је закључено да му се исплате принадлежности које му нису исплаћиване од 1. марта до 30. априла 1939. године. Одлуком Краљевске банске управе образован је првостепени дисциплински суд за кривице службеника Градске општине Сремска Митровица. Градско веће је изабрало два члана и два заменика који су поред судија улазили у састав поменутог суда. Веће је на истој седници изабрало заступнике у Петроварадинској имовној општини, што је била обавеза града. Осим поменутих, решавана су и друга питања: одбијени су приговор предстојништва градске полиције на отпуштање Милана Стојшића из службе, као и захтеви за завичајност Јосипу Валку и Лазару Лукићу.[3] Градско веће је дозволило да се премести рибља пијаца на место где се продаје живина поред саме ограде Техничког одељења, а да се продаја живине премести на другу страну према Рајићевој кући. Градско веће је на истој седници донело одлуку да се направи чамац Драгољубу Зазићу који је остао без чамца када је током навале леда 1938. хтео да помогне како би се спасили делови понтонског моста које је лед носио Савом.[4]

Убрзо након одржавања прве седнице, уследила је нова промена општинске управе у Сремској Митровици и то одлуком Краљевске банске управе Дунавске бановине у Новом Саду од 26. јуна 1939. године којом су смењени дотадашњи в. д. председника и чланови Градског већа. За председника Градске општине постављен је Богдан Лалошевић, управитељ школе у пензији, а име-

---

[2] Председника и две трећине чланова Градског већа бирали су грађани општим, једнаким, непосредним и јавним гласањем, док је трећу именовао бан. Председник Градског већа биран је тајним гласањем, служба му је била почасна, уз могућност накнаде. Одлуке о разрешењу и постављању председника градских општина, између избора, бан је доносио уз одобрење министра унутрашњих послова. *Закон о градским општинама: од 22 јула 1934 год.*, Београд 1934, 12; Милева Томић, *Правно уређење Дунавске бановине и концепти државноправног статуса Војводине: 1929-1941*, докторска дисертација, Правни факултет, Универзитет у Београду 2016, 129–130.

[3] Завичајност је значила исто што и чланство у једној општини. За пријем у чланство било је потребно да молилац ужива часна права, да се не налази под судском истрагом или оптужбом за дела која повлаче губитак часних права и да може издржавати себе и своју породицу. Одлуку о пријему доносило је Градско веће, које пријем није могло одбити ако су били испуњени предњи услови и ако је молилац најмање пет година био стално настањен у тој општини. *Закон о градским општинама: од 22 јула 1934 год.*, 9.

[4] Архив Војводине (АВ), Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине, II, а. ј. 38501/1939.

новани су и нови градски већници[5]. Градско веће у Сремској Митровици састало се 30. јуна 1939. године ради примопредаје дужности новој градској управи. На седници су били присутни председник Градске општине Славко Рајић, градски сенатор Радивој И. Маринковић (као записничар), и чланови Градског већа који су разрешени дужности[6].

По примљеној одлуци Банске управе новопостављени председник Градске општине Богдан Лалошевић и чланови Градског већа положили су заклетву прописану по закону. Пре него што ће предати председничко место новопостављеном председнику Градске општине, дотадашњи в. д. председника Славко Рајић поздравио је изасланика Краљевске банске управе, затим новог председника Градске општине и притом рекао да у њега има пуно поверење да ће на новој дужности поправити хаотично стање које је владало у Градској општини, које ниједна од дотадашњих управа није успела да поправи. Замолио је Лалошевића да у том смеру настави јер ће у том случају уживати не само симпатије него и подршку целокупног грађанства. Нови председник Градске општине заузео је председнички положај и поздравио присутне следећим говором:

„Господине Сремски начелниче, изасланиче Господина Бана! Господо градски већници! Нека ми је дозвољено после полагања заклетве, а после преузимања председништва ове градске општине да се захвалим и бившим градским већницима на труду, што су га дали и чинили све да овај наш град поведу путевима напретка ако они у томе и нису успели узрок морамо тражити у приликама у којима се налази градска општина и ти су разлози диктовали да је до ове промене морало доћи, јер ако у комуналној политици лични разлози потисну опште и баце их у позадину онда о конструктивном раду не може бити говора. Било је у прошлости често да лични интереси појединих чинов-

---

[5] У питању су: Светислав Антоновић, директор филијале Српске банке, Бошко Форишковић, привремени чиновник, др Симеон Рајковић, адвокат, Светозар Милићевић, трговац и председник Трговачког удружења, Милош Константиновић, занатлија и председник Занатске коморе, Сима Девић, ратар, Алекса Ђурковић, занатлија и већник Занатске коморе, Никола Шлајнкефер, ратар, Стеван Симовљевић, гостионичар, Немања Вујадиновић, судија Окружног суда, Јован Смиљанић, привремени чиновник, Ђорђе Самарџија, занатлија и председник Српског хуманитарног занатског удружења, Живан Кузминац, ратар, Радивој Стајић, трговац, Петар Хорбаљ, ратар, Милан Росић, трговац, Лазар Београдац, занатлија, Паја Бижић, ратар, Стеван Маљко, радник, Петар Милошевић, трговац, Будоша, ратар, Ладислав Јелер, трговац, и Никола Кулић, сајџија.

[6] У питању су: Никола Шлајнкофер, Алекса Ђурковић, Светозар Милићевић, Радивој Стајић, Радован Бељански, Никола Кулић и Ђорђе Самарџија. Седници нису присуствовали бивши већници: Лазар Кљајић, Божидар Миловановић, Милош Шмит, Мати Симатковић, Адам Фриц, Паја Бижић, Вића Мајсторичевић, др Никола Поповић, Гаврa Ђаконовић, Филип Ходоба, Влајко Хаџић и Гаврa Керавица. АВ, Ф. 126, II, 43843/1939.

ника долазе на прво место и бацају у засенак комуналне интересе. Град мора да опште интересе стави пред личне. Овако није могло даље ићи. Морало је доћи до промене. Морало се узети прво у обзир стање у ком се налази овај град, стање наших грађана, жеље њихове, жеље огромне већине грађана и следствено томе дошло је смене. Рекох новог већа, дај Боже једног већа које ће имати много љубави и самопрегора, унеће себе за интересе и просперитет града и грађана, без разлике на политичку припадност, веру и народност.

Господо градски већници!

Ваше функције су пуне части, али и пуне одговорности. Дивна је то ствар радити за опште интересе и жртвовати се, али се уз то тражи много одговорности. Не сумњам да је у нас чврста воља и љубав. Срећан сам кад видим је нови одбор састављен из свих слојева народа, који ће знати радити како то општи интереси захтевају. Наш будући рад, његове смернице нећу сада изнети у детаљима, је он ће зависити од прилика односно неприлика у којима се налази градска права, а у највећем делу од градских финансија. Ви знате господо већници, да је по оној народној истини 'у празној кући тешко је бити добар господар' тако и са нашом општином. Имајући у виду ову народну истину, морамо у првом реду извршити санирање градских финансија, јачање истих и с тим ћемо моћи да створимо могућности за остваривање многих горућих питања града, као што су изградња кланице, изградња путева и модернизовање истих, подизање школских и градских зграда, бушење артејских бунара, стварање регулационог плана итд. Болно је питање у нашој градској општини – персонално, питање чиновничко службено. У вези с тим одмах ће се донети градски статут. Он има да се саобрази са постојећим законом о државним чиновницима и законом општинама и прилагоди према нашим приликама. Исто тако господо већници у споразуму са нашим привредним факторима у нашем граду, споразумно ћемо извршити коректуру градског трошаринског ценика и градских доходака те настојати да свака пара уђе у градску касу, а мислити и на просперитет наше домаће градске привреде. У вези с тим на брзину донети градски буџет изнећемо поновно на разматрање да се саобрази насталој промени у вези са градским статутом, новим ценником, итд. То би биле главне контуре смерница овог новог градског већа. Рационалним буџетирањем и санирањем градских финансија ударити темеље новој здравој комуналној политици. Са паролом 'Напред, сложно на рад за просперитет града на корист његовог Величанства Краља и Југославије'. Ја Вас господо већници поздрављам и захваљујем Вам се на сурадњи. Живели!"[7]

[7] У име новопостављене општинске управе, председник Лалошевић је предложио да се пошаљу телеграфски поздрави њег. вел. краљу Петру II, краљевским намесницима, председнику владе Драгиши Цветковићу и бану Дунавске бановине др Јовану Радивојевићу. АВ, Ф. 126, II, 43843/1939.

Четврта редовна седница Градског већа у Сремској Митровици одржана је 6. јула 1939. године. На дневном реду је било конституисање сталних градских одбора. Председник Лалошевић је објаснио да је за правилан рад Градског већа потребно да сваки предмет пре но што се изнесе пред Веће буде размотрен на седницама дотичног градског одбора, што је прописивао и закон о градским општинама. Он је ради једноставности израдио предлог и поделио поједине одборнике у сталне одборе тако да би тај посао око конституисања тиме могао бити и брже довршен, али је дозволио и да његов предлог буде коригован. Радећи на предлогу, имао је у виду разне струке и способности појединих већника за поједине гране градске управе. Градско веће једногласно је прихватило председников предлог о саставу појединих одбора градске управе онако како су на овој седници прочитани и разврстани.[8]

На истој седници, председник Општине Богдан Лалошевић је известио да је Радивој Маринковић враћен у службу ове општине, али да му је Градска благајна обуставила исплату принадлежности због тога што његова плата није била буџетом осигурана, пошто је био отпуштен из службе, а у том моменту је исплата његових принадлежности била немогућа, јер није било буџета за годину 1939/40, већ се радило по буџетским дванаестинама. Председник је сматрао да би му ипак требало дати аконтацију у висини пређашње плате, пошто је био запослен у Општини. Овај предмет изнео је председник као врло хитан, ван дневног реда, и замолио Градско веће да овај предлог одобри, што је оно и учинило.[9]

Пета редовна седница Градског већа одржана је у Сремској Митровици 29. јула 1939. године. На дневном реду се прво нашла оставка градског већника Светислава Антоновића, коју је већник мотивисао преоптерећеношћу свога звања и лошим здравственим стањем. Градско веће је једногласно прихватило да се оставка прими из разлога које је већник навео. Председник је у оквиру друге тачке известио Веће да према уговору са Електраном д. д. у Сремској Митровици, склопљеним између тога предузећа и ове Градске општине, има Општина да у одбор Сремске електране изабере једног свог представника. Градско веће је изгласало да то буде Стеван Симовљевић. На истој седници

---

[8] Према том предлогу постојали су следећи одбори: Политичко-правни, Господарско-финансијски, Здравствено-редарствени, Грађевни одбор, Заступство имовне општине, Пољопривредни одбор, Школски одбор, за састав статута, за ликвидацију аграрне реформе, за поправак бирачких спискова, преговарачи за клаоницу, Градски дисциплински суд, Одбор за нужне пролазе, проценитељи градски већници, Одбор за сузбијање скупоће, Одбор за експропријације, Одбор за сиротињске помоћи. АВ, Ф. 126, II, 45369/1939.

[9] АВ, Ф. 126, II, 45369/1939.

изабрана су два већника за надзор рада у празничним течајевима обавезног телесног васпитавања – Ладислав Јелер и Стеван Симовљевић.[10]

Још једна тачка дневног реда на седници одржаној 29. јула било је преузимање управљања сремскомитровачког понтонског моста од стране Краљевске банске управе. Председник је известио Градско веће да је наређење о преузимању моста стигло изненада, а да Градско поглаварство, па ни Градско веће, није било претходно обавештено о намери државе, односно Бановине, и да није тражен од Градске општине ни споразум, иако се ради о милионском објекту. Пошто је ствар била хитна и важна, председник је одмах по пријему акта виших власти отишао у Нови Сад се једним градским већником и градским сенатором да се код надлежних обавести о стању ствари. У том је циљу у одсуству бана посетио његовог помоћника и кад је сазнао од њега да није ни он о ствари информисан, упутио се са делегатима по његовом савету у Техничко одељење Краљевске банске управе. Тамо је шефу тог одељења образложио како је овај град тај мост добио и колико је кроз пуних двадесет година, колико га држи и издржава, утрошио на личним и материјалним издацима и колико се држи за тај мост резервног материјала, па да су за сваку евентуалну промену сопственика или уживаоца потребни сагласност и пристанак Градског већа као јединог надлежног органа по Закону о градским општинама за управљање и руковање градском имовином, те ако би Бановина хтеле да преузме мост у своје руке свакако би се морала извршити комисијска процена и моста и целокупног инвентара, и нарочито утврдити да ли је по тој рачуници мост активан или пасиван. Референт је прочитао преглед расхода и прихода на градском понтонском мосту који је састављен у Градском поглаварству. По том билансу износи да је од 1919. до 1939. настао губитак од 3.000.000 динара.[11]

Председник Градске општине је известио да су поменути и толики издаци настали кроз године услед тога што је мост требало стално поправљати, тако да од оног материјала који је примљен још 1919. године нема више ни трага. Мост је услед елементарних непогода више пута и страдао, па је и ту требало знатну штету покрити великим издацима. Током година набављен је резервни материјал само за употребу моста који је у том тренутку вредео неколико стотина хиљада динара, а није се могао употребити за друге циљеве. Сви издаци

---

[10] АВ, Ф. 126, II, 50487/1939.

[11] Понтонски мост на Сави је постављен 28. септембра 1919. године. Одржавање моста је у великој мери оптерећивало градске финансије, тако да је до 1939. године настао поменути губитак. Скупо одржавање моста, несигурна и нередовна веза са Мачвом подстицали су градско поглаварство да неколико пута покрене акцију за подизање сталног гвозденог моста, али ниједан од покушаја 1923/4, 1929. и 1938. није довео до његове изградње. В. Čekerinac, *Sremska Mitrovica između dva svetska rata: 1918–1941*, 100.

покривани су из мостарине, а пошто она није била довољна, узимани су за њихово покриће и други градски приходи, специјално увозарина. Тиме је негирана тврдња да су приходи од мостарине служили овој општини као извор прихода, а не као основа за образовање потребне главнице око подизања сталног моста. У Краљевској банској управи им је саветовано да се тражи формирање комисије, која ће уједно прегледати и проценити мост са целим материјалом, и резервним и употребљеним, и утврдити вредност изграђених објеката.

Овакво образложење наишло је на пуно разумевање у Техничком одељењу Краљевске банске управе и зато је дотични саветник и предложио то решење, а исти је изразио и сумњу да ће Бановина под оваквим приликама моћи да мост преузме у руковање. Обећао је да ће примопредају обуставити дотле док Градско веће не донесе по овом предмету своју одлуку, а то из разлога што ни у Краљевској банској управи осим поменутог наређења Министарства нису имали никаквих других аката. По даном извештају председник је питао да ли Градско веће пристаје да се овај мост – који је Општини још 1919. године био издат од Министарства војске и морнарице на слободну употребу и који је кроз пуних двадесет година послужио као спона између овога града и Мачванске Митровице у ужем и у ширем смислу као спона између две најплодније покрајине у држави Срема и Мачве, отуђи или да се тражи да Општина и даље, па било и на своју штету, у општем интересу а специјално у интересу овдашње трговине – задржи на руковању. Поставио је питања шта у случају ако Веће пристаје да се мост преда Бановини, односно отуђи, под којим условима да се то учини?

Градско веће је, примајући на знање председников извештај и уваживши његове кораке које је учинио по том предмету у интересу града и његових грађана, донело по својој надлежности одлуку да у принципу пристаје да понтонски мост на Сави између Сремске и Мачванске Митровице преда на руковање Кр. банској управи по наређењу Министарства грађевина од 20. јула 1930, односно по акту Техничког одељења Кр. банске управе од 21. јула 1939, али је тражило и ставило као услов предаје да држава или Бановина мост откупи по комисијски утврђеној цени и исто тако да по таквој цени прими и резервни материјал заједно са објектима изграђеним у мостосврхе[12].

---

[12] Осим чланова градског Грађевног одбора имали су да уђу у комисију за преглед и процену моста још и градски већници Бошко Форишковић и Немања Вујадиновић, а по потреби и стручњаци које Грађевни одбор затражи. По завршеном комисијском раду имао се доставити Градском већу извештај са односним записничким предлогом и мишљењем на коначну одлуку. Истовремено је констатовано да је овај мост својина Градске општине. АВ, Ф. 126, II, 50487/1939.

На поменутој седници 29. јула расправљало се и о поправци одбрамбеног насипа[13]. Вршилац дужности градског инжењера Александар Настић известио је да је ову поправку требало извршити већ прошле године, нарочито од Пихлерове рампе до Зимовника, али пошто није било кредита, радови нису били извршени. Предрачун радова износио је 22.150 динара и одобрио га је Технички одељак при Среском начелству у Срем. Митровици. Стручњак је напомено да је овај предмет прошао и кроз Грађевни одбор, који је донео предлог да се радови и потребан кредит за извршење одобре. По саслушању реферата Градско веће донело је једногласну одлуку и прихватило предлог Градског грађевног одбора и одобрило предложени предрачун од 22.150 динара, с тим да се потребни радови на одбрани насипа имају што пре извршити.[14]

У вези са овим предметом а у погледу одбране савске обале председник Општине Богдан Лалошевић је изнео пред Веће потребу утврђења савске обале (кеја) и образложио је тиме да су речне воде подлокале и испрале поједине делове одбрамбеног насипа, те би их требало што хитније поправити у време ниског водостаја. Стручњак в. д. градског инжењера известио је по предмету да би за поправку обалоутврде требало код великог лимана на Сави залити камење, па је молио да се за те радове у овој години одобри 10.000 динара, чиме би се могло осигурати око 1.000 кв. метара утврђења. Известио је даље да се дотични елаборат налази код Кр. банске управе, и да је од ње тражено као помоћ 400 m3 ломљеног камена за камени набачај у реку Саву јер се испоставило да је и ту потребна хитна поправка. Председник је известио да је приликом посете Банској управи поводом питања понтонског моста било говора и о том ломљеном камену па је у Техничком одељењу дато обећање да ће Кр. банска управа испомоћи Градску општину са 400 м3 ломљеног камена бесплатно. Градско веће донело је једногласну одлуку да се прихвата предлог Грађевног одбора у погледу поправке обалоутврде (кеја) и одобрило је радове за ту сврху као и кредит од 10.000 дин. за ову годину у циљу извршења тих радова, који се састоје нарочито из цементног заливања камења на обалној утврди и то из ставке градског буџета, а истовремено је са захвалношћу при-

---

[13] Митровици је током међуратног раздобља често претила опасност од поплаве. Највеће поплаве биле су 1924. и 1932. године. Почетком тридесетих година започети су радови на изградњи насипа. Кулучењем становништва извршени су припремни радови за бетонирање кеја, а подизање бетонског зида завршено је крајем октобра 1937. године. Упркос томе, Сава је и те године поплавила источни део града. До почетка Другог светског рата изграђено је и пет пумпних станица, али опасност од поплава није трајно уклоњена. Биљана Шимуновић Бешлин, Нада Симић-Лемајић, *Сремска Митровица у југословенској држави*, у: *Сремска Митровица – град вреднији од царске кћери*, Сремска Митровица 2018, 170–176.

[14] АВ, Ф. 126, II, 50487/1939.

мљена помоћ Кр. банске управе у 400 m3 ломљеног камена, који би био употребљен за набачај у реку Саву код великог лимана.[15]

Још једно питање о коме се расправљало на истој седници било је питање набавке туцаника за оправку коловоза у Улици краља Александра. О овом предмету реферисао је в. д. градског инжењера, да је Александрова улица у врло лошем стању те да је потребна хитна и темељна поправка коловоза од Имовне општине до железничке станице у дужини 1,5 км. Према предрачуну да се ови радови изврше било је потребно 820 m3 туцаника и 82 m3 ризла, спојног материјала. Цела поправка ове цесте стајала је 148.544 динара. Стручњак је даље навео да би требало темељито оправити и цесте од угла Занатлијске до Карађорђеве улице и целу Улицу мученика Св. Иринеја. За оправку би требало направити око 600 кубика туцаника и око 60 кубика спојног материјала. Ова оправка стајала би око 80.000 динара. Председник је известио да је оба ова предмета изнео пред Веће као хитне и потребне, а поводом тога што је у Кр. банској управи приликом поменуте посете добио изјаву у Техничком одељењу да ће Кр. банска управа уступити Градској општини колико год треба туцаника из свог каменолома у Раковцу по цени од 43 динара од једног кубика. Према садашњим ценама и по поменутом предрачуну кубик туцаног камена стоји поставно на градилишту 160–165 динара, док би туцаник из бановинског каменолома у Раковцу стајао поставно на месту градње 129 динара по метру кубном. Из тога је произлазило да је раковачки камен знатно јефтинији од онога који ликерују предузимачи. Већник Константиновић Милош противио се овом начину набавке потребног камена и предложио је да се тај камен набави путем лицитације, а исто тако да се и послови око израде цеста дају предузимачима путем лицитације. Градско веће је донело једногласну одлуку да се набави потребна количина туцаника и спојног материјала за оправку цесте Краља Александра као и цесте од угла Занатлијске до Карађорђеве улице и Улице мученика Св. Иринеја вредности око 250.000 динара из градских средстава, те да се у том циљу распишу конкурс и лицитација и да се о томе обавесте путем новина и огласа интересенти и поставе у конкурсу услови. Одлучено је и то да се по извршеној лицитацији сравни понуда интересената предузимача и Кр. банске управе па да се прихвати повољнија понуда. Истовремено је одлучено да се уз повољне услове предузимачима уступе послови на оправкама цеста, уколико су ти услови повољнији од израде у властитој режији.[16]

Још једна тачка дневног реда била је примопредаја станова у Српском дому. Председник је саопштио да је Градска општина према уговору уживала

[15] Исто.

[16] Исто.

један део зграде Српског дома, а пошто је уговорно време истекло 1. јула 1939, предат је тај део зграде са свима становима у исправном стању Српској црквеној општини као сопственику, с тим да се Црквеној општини у име кречења да одговарајућа свота у готовом кад она буде кречила остале фасаде ове зграде, а то из разлога што би ову општину кречење стајало много више, скоро дупло, кад би она у ту сврху морала узимати предузимача са скелама. На тај начин би градска управа платила кречење а не и постављање скеле. Градско веће је једногласно одлучило да се прима на знање извршена приморедаја и прихваћен је предлог председника о кречењу.[17]

Председник је известио да је Удружење трговаца за град и срез Сремску Митровицу представком замолило одобрење да се у овом граду прогласи осим петка и среда као званичан пијачни дан, зато што је то било у интересу трговине и грађанства а нарочито околине (Кр. банска управа је укинула среду као пијачни дан). Према добијеним извештајима из разних градова закључено је да велика већина тих градова има две пијаце у недељи, па је то давало довољно разлога, осим привредних потреба, да се и у Сремској Митровици одобри други недељни пијачни дан, и то среда, као што је било и пре у овом граду. Градско веће је једногласно донело одлуку да се уважи представка митровачких трговаца и да се од Кр. банске управе тражи да и среда буде пијачни дан у Сремској Митровици.[18]

Председник је на седници изнео да су митровачки рибари путем своје Рибарске задруге[19] замолили да се премести пијаца за продају рибе са Кеја краљице Марије на градску тржницу, а на место где се продаје живина. Закључено је да им се место које траже не може дати јер од тога места нема одводног канала да би се одржавали хигијенски прописи, већ би за њихов посао било одговарајуће место на Сави на углу Улице муч. Св. Иринеја и улице која води од тржнице на Саву. После свестране дискусије о овом питању председник је на жељу градских већника скинуо овај предмет са дневног реда у циљу да се накнадно још испитају све околности које утичу на овај предмет и да саслушају жеље рибара, па по томе да се предмет поново изнесе пред Градско веће.[20]

Председник Општине Богдан Лалошевић је у вези са 11. тачком дневног реда известио да је прећашња управа издала одлуку да се позајмице градских

---

[17] Исто.

[18] Исто.

[19] Почетком априла 1939. године митровачки рибари одлучили су да се удруже и оснују Рибарску задругу. Први председник рибарске задруге био је Антун Јецић. *Правда*, Београд, 5. април 1939, 6.

[20] АВ, Ф. 126, II, 50487/1939.

службеника из Градске благајне имају вратити у три месечна оброка. Тих дужника је било 12 и они су дуговали градској каси око 12.000 динара. Пошто би овом краткорочном отплатом неки од њих дошли у безизлазно стање, Финансијски одбор је по њиховој молби за одгоду отплате и продужење рока предложио да им се изађе у сусрет утолико што ће позајмицу имати да отплате за шест месеци, односно они који су јаче погођени до краја ове буџетске године. Градско веће у смислу овог предмета прихватило је предлог Финансијског одбора и закључило да се убудуће позајмице не издају и у том правцу да се изда потребан налог Градској благајни.[21]

Поново је разматрано и питање положаја и плате чиновника Радивоја Маринковића.[22] На истој седници пензионисан је градски лекар др Илија Бајић[23], који је у служби провео преко 40 година. Он је већ био пензионисан 1935. године, али је то решење поништено па је ипак остао у служби. Донет је закључак да је претходно Градско веће погрешно поступило, јер се и сам Бајић жалио на преоптерећеност и тужио да му служба тешко пада, а постојале су и притужбе на његов рад. Осим поменутих тачака, одлучивано је и о другим питањима.[24]

---

[21] Исто.

[22] Његов предмет је разматрао градски Политичко-правни одбор на својој седници 24. јула. Краљевска банска управа је поништила одлуку Градског већа у Митровици о отпуштању Маринковића, па је он враћен на дужност. Градски Политичко-правни одбор је сматрао одлуку Кр. банске управе незаконитом јер је она третирала Маринковића као сталног чиновника, а он то није могао бити јер није имао положен стручни испит. Председник тог одбора Немања Вујадиновић је образложио случај и закључио да Маринковић није положио стручни испит на време и да због тога може доћи само у осму положајну групу као приправник, а никако у шесту као чиновник. Градско веће је донело одлуку да се он има сматрати приправником осме групе са месечном платом од 1.275 динара и констатован му је престанак аконтације која му је одређена на седници од 6. јула 1939. године.

[23] Градски физик од 1901. до 1956, потомак старе трговачке породице која је у XVIII веку дошла у Митровицу. Написао је књигу *Прилог проучавању прошлости града Сремске Митровице у XVIII. веку*. Значајно је допринео унапређењу рада Српске грађанске читаонице у Митровици. Живко Попов, *Сремска Митровица у монографијама и записима*, Сремска Митровица 2019, 139; Јован Удицки, *Културно-просветни живот града Сремске Митровице у недавној прошлости*, Сунчани сат: часопис за науку, уметност и културу, год. 3, бр. 4, Сремска Митровица 1994.

[24] На истој седници разматрана су и питања статуса чиновника Јована Мединца и Владе Игњатовића, затим је решено да се земљиште Ненада Дабића оштећено на потоку Чикасу учини способним за обрађивање, а исти је добио одштету због штете претрпљене приликом премештаја тог потока. Решено је и да се вино заплењено од Раде Ристића да на лицитацију пошто је цена од три динара по литри била повољна и пошто је вино на летњој врућини било лако кварљиво. АВ, Ф. 126, II, 50487/1939.

Шеста редовна седница Градског већа у Сремској Митровици одржана је 1. августа 1939. године. На дневном реду је било 18 тачака. Градско веће је донело одлуку којом се накнадно на одобрење за исплату даје свота од 34.350 и од 80.150 динара из милионског зајма узетог за подизање насипа, из разлога што су те своте употребљене на отплату ануитета тога зајма, а из зајма и исплаћене. Градско веће је одлучило да се Кр. банској управи, тј. бановинској благајни, исплати 857 динара и 87 пара као непрописно задржана накнада за укупљање бановинске трошарине. Решено је и питање преноса вредносних папира у дневник Убошког дома.[25] На истој седници расходоване су обвезнице без вредности, и извршен је отпис општинског и уступљеног бановинског кулука лицима која те дажбине дугују из ранијих година. Тај кулук је одлуком Градског већа отписан за 12 лица. Затим је одобрена куповина дрва за Градску општину, и решено је неколико чиновничких питања.[26]

Услован пријем у чланство Митровачке општине ради држављанства добили су Шандор и Јулишка Тот, др Игнац Франкфуртер, Лудвик Штетина, Розалија Бру, Никола Недев, Стеван Докмановић и Павле Урбан. Илија Мањко и други поднели су молбу у име локалних Русина примљених у држављанство Краљевине Југославије за ослобођење од плаћања завичајничке таксе. Градско веће донело је једногласну одлуку да сви Русини који су накнадно после рата признати за држављане Краљевине Југославије са завичајним местом у граду Сремској Митровици имају према својим материјалним приликама уплатити прописану завичајничку таксу. Од те таксе ослобођени су они сиромашни житељи који докажу своје сиромаштво уверењем Градског поглаварства. Осим ових, донете су одлуке и о другим питањима.[27]

---

[25] Референт је прочитао по предмету извештај Градске благајне, у коме је предложено да се све закладе Градске општине са одговарајућим вредносним папирима који немају темеља ни на једном позитивном законском пропису пренесу у дневник Убошког дома, па би се преносом повећаног капитала а уз припомоћ државе и бановине могао саградити Убошки дом, кад се ионако редовним буџетским издацима троши годишње за издржавање немоћника око 70.000 динара. Градска благајна истим поводом је предложила да се сав пренесени капитал у вредностима уложи на приплод у Државну хипотекарну банку на уложницу број 8360 „Убошки дом Градског поглаварства у Срем. Митровици". У свом предлогу Градска благајна навела је све вредности, које би дошле у обзир за пренос. Финансијски одбор предложио је да се уваже предлози Градске благајне. Градско веће једногласно је прихватило овај предлог.

[26] Одобрено је одсуство ради лечења Милану Воркапићу, а у пензију је послат Лазар Теодоровић, градски чиновник. Такође су унапређени чиновници Стеван Вревић и Милан Јеремић, а чиновници Милош Бараксадић и Лазар Бизумић су добили плате унапред због тешког финансијског стања. Милошу Бараксадићу је одобрена одштета за дечји капутић који је изгорео у школи, а није се могло утврдити ко је надлежан за то. АВ, Ф. 126, II, 51128/1939.

[27] Терезија Дашић, живодерка, одбијена је за пензију или потпору због тога што јој пензија не припада ни по статуту а ни с обзиром на њене материјалне прилике. Кристини Маркус,

Седма редовна седница Градског већа у Сремској Митровици одржана је 3. августа, а на дневном реду се нашло 15 тачака. Градско веће је донело једногласну одлуку да се одбије молба школске поликлинике којом је тражен пренос уступљеног градског земљишта у државну својину, а као разлог одбијања Веће је навело да нема потребе за тим јер по уговору склопљеном између Градске општине и Министарства социјалне политике и народног здравља Општина није била обавезна да на то пристане. Затим је отписан кулук Јакобу Харшу, др Жиги Бауму и Павлу Докмановићу, а донета је и одлука да тениски клуб из Сремске Митровице најкасније до краја године мора да уплати у градску касу сав заостатак за закупнине зграде и куће у износу од 950 динара. Делимично је уважена жалба Илије Галовића да му се умањи закупнина градског земљишта испред његове гостионице на Тргу Светог Димитрија. Већник Милош Константиновић предложио је да се у случајевима издавања под закуп градског земљишта нарочито гостионичарима за изношење столова на улицу пред гостионицом земљиште претходно класификира и по Техничком одељењу овог поглаварства израчуна површина и утврди цена кв. метру.[28]

Градско веће је донело одлуку да уважи представку Удружења угоститеља за град и срез Срем. Митровицу као и извештај Предстојништва градске полиције да се на градском земљишту сграђени киоск удове Катарине Бибић има са тог места уклонити. Ову одлуку Веће је донело зато што су уклањање киоска захтевали општи јавни интереси како у погледу одржавања хигијенских прописа тако и у погледу саобраћајних потреба, јер су се на том месту укрштале три улице, од којих две најпрометније, а на истом месту настао је теснац због грађења поменутог објекта. Сем тога, овакво је решење било оправдано и из разлога што удовица којој је дано право коришћења поменутог места ову погодност није уживала, већ је издавала другоме, као и због тога што је прошло 15 година за овлашћење које се није смело продужити. Истовремено је одређено да се физикату скрене пажња на нечистоћу и неред у разним баракама и будама и дућанима на Сави, где се продају животне намирнице.[29]

Уважена је молба Бранка Божића, гостионичара (гостионица „Савски мост", Кеј краљице Марије 22), и одобрено му постављање столова на улици

послужитељки у основној школи, прихваћена је молба за пензију с обзиром на њено верно и савесно службовање и њено материјално стање. Пензија је износила 200 динара месечно. Такође, прихваћен је предлог за сиротињске потпоре за неколицину лица. У питању су били Милан Грујин, Катица, и Јелка Блажековић, Јулишка Посавац, Розина Радојковић, Клара Линцнфелдер, Марија Кнежевић, Јулија Клајнер, Павле Рудић, Мартин Тордај, Жарко Врапчак, Марија Косанић, Марија Ивановић и Ката Мошоринац. АВ, Ф. 126, II, 51128/1939.

[28] АВ, Ф. 126, II, 52321/1939.

[29] Исто.

испред гостионе у површини 1.080 м2 између плочника и коловоза, преко уличног ригола, на коме је имао поставити патос од дасака, а по упутству Град. техничког одељења и без сметања колском и пешачком саобраћају. Разматрано је питање положаја градског чиновника Милана Рокића, одбијена је жалба Николе Бороте на одлуку о увозаринској такси, као и иста таква жалба Стевана Кајића, а уважена мобла Ферде Бокуна, пећара, за повратак разлике у више наплаћеној увозаринској такси. Изашло се у сусрет молби Ратарске читаонице и књижнице у Срем. Митровици за ослобађање од градских такса на увоз грађевинског материјала у циљу градње друштвеног дома јер је друштво сматрано културном установом и Градска општина је овим ослобођењем дала свој допринос за градњу.[30]

Градско веће је одбило молбу Казненог завода у Сремској Митровици за повратак наплаћене увозарине у износу свега 1.008 динара из разлога што се Казнени завод у овом случају није могао третирати као државна установа на коју се односи тачка 1 члана 99 Фин. закона за год. 1937/38. и није се могао ослободити увозаринске таксе коју су плаћали грађани Сремске Митровице, а уз то је Казнени завод имао и своју привреду, на којој је зарађивао. С друге стране, уважена је молба Живана Милутиновића за ослобођење од општинских дажбина за 1938. јер је имао велику и сиромашну породицу а која је још доживела и незгоду због рушења куће услед јаких киша. Среска организација добровољаца одбијена је за ослобођење увозарине на дрва, као и Задруга државних службеника за набавку намирница. Стевану Росићу умањена је сметарина јер му је претходно погрешно разрезана.[31]

Осма редовна седница Градског већа у Сремској Митровици одржана је 10. августа 1939. године. Прва тачка дневног реда био је претрес градског увозаринског ценовника. Председник Градске општине Богдан Лалошевић сматрао је да би пре изгласавања новог градског буџета требало прегледати градски ценовник који је донет још 1933. године, и у њему извршити потребне измене и допуне. У том циљу је консултовао локална принудна удружења и она су дала своје мишљење, пошто су ценовник претходно проучила и претресла у својим одборима, и доставила су Градском поглаварству своје представке и у том погледу. Ово тражење мишљења привредних организација потекло је из анкете коју је спровело Трошаринско одељење градске управе Сремске Митровице уз суделовање изасланика из привредних редова. Тако је онда овај ценовник доживео критику најпозванијих органа, и то баш оних који ће по новој редакцији уплаћивати те посредне прирезе. По завршетку претходних припрема ценовник је био изнет на седнице Финансијског одбора где је проу-

[30] Исто.

[31] Исто.

чен и ревидиран. Одбор је ставио своје примедбе на поједине ставке, које је требало изменити или допунити, а у самом раду истакао се нарочито градски већник Алекса Ђурковић као познавалац овдашњих привредних прилика с једне стране, а с друге као сарадник на овој ревизији, па је било потребно да изнесе разлоге и мотиве којим се одбор руководио при раду. Потребно је било да се напомене и то да је нови ценовник по оној редакцији коју је донео Финансијски одбор требало да донесе јачи финансијски ефекат који би имао особиту реперкусију на нови буџет у интересу побољшања градских прихода а следствено користити и неопходним потребама града. При раду узет је нарочити обзир на таксе, које се наплаћују у суседним градовима као што је Рума и др., како би се постигао сразмер који би митровачке пијаце могле да поднесу, а да нове таксе не би имале штетног уплива на развој локалне привреде. Наведено је да је повишење извесних трошаринских ставки извршено подношљиво како за продуценте тако и потрошаче, те је због тога и прихваћен уз незнатне измене од стране привредних кругова.[32]

Већник Алекса Ђурковић као известилац о овом предмету образложио је финансијску комуналну политику овога града и навео разлоге који су диктирали потребу ценовничких односно трошаринских измена и допуна. Навео је да се при раду на ревизији тога ценовника руководио само интересом овога града и свих ондашњих привредних кругова. Тежња му је била да се потребе Градске општине доведу у сагласност са интересима привредника и тврдио је да изменама трошаринског ценика привредни редови неће бити приметно и претерано оптерећени. Прелазећи на образложење извесних ставки, предложио је да се повиси трошарина на кожу од 12 на 20 кг од 100 кг, на каде за купање да се смањи трошарина од 48 на 12 динара по комаду, да се повиси ставка за окове на врата, прозоре итд. од 3,20 на 10 динара од 100 кг. Предложио је и да се Трошаринском одељењу изда наређење да одштампа посебне цедуље са написом „Не отварај док не дође трошаринац" које би се имале лепити на све пакете који стижу у трошаринski рејон овога града путем трошаринских станица како би се осујетило прикраћивање градске трошарине. Он је сматрао да би у Доходарском одељену требало завести перманентно дежурство ради јаче контроле градских прихода.[33]

Већник Ладислав Јелер тражио је да се у нови ценовник унесе нова ставка „старо гвожђе", а у погледу дечјих колица да се учини подела на спортска и луксузна дечја колица. Председник је предлажио да се из предложеног ценовника само поједине ставке узму у претрес, које би могле интересовати кога од већника, а да се не чита односно не дискутује од ставке до ставке, пошто је

---

[32] АВ, Ф. 126, II, 54157/1939.

[33] Исто.

ценовник био опсежан и садржао је преко 400 ставки, па би се много времена изгубило у дебатовању, а Финансијски је одбор све те ставке проучио и према томе дао свој предлог. Пошто је изнет предлог од стране неких већника који нису били потпуно упућени у поједине ставке предложеног ценовника да се да прилика да га кроз два дана проуче, Градско веће је овај предлог усвојило већином гласова и предмет скинуло са дневног реда, а ценовник је достављен Трошаринском одељењу и већницима на увид и проучавање. [34]

На истој седници одбачена је жалба Паула Динста из Новог Сада на новчану казну коју је требало да плати због царинског прекршаја. Истовремено, фабрика метално-дрвених конструкција за ваздухопловство „Албатрос" ослобођена је плаћања градске увозаринске таксе до краја буџетске 1939/40. године. Одбачена је жалба Адолфа Розенберга из Сремске Митровице који је такође кажњен због царинског прекршаја.[35]

Мандат Богдана Лалошевића и чланова Градског већа који су заједно са њим именовани 26. јуна потрајао је кратко, као што је био случај и са претходним руководствима у Сремској Митровици. Почетком октобра 1939. већ је заседало ново Градско веће, а промењен је и председник Градске општине. У контексту склапања споразума Цветковић–Мачек, у Градско веће је ушло неколико чланова Хрватске сељачке странке (др Петар Гвоздић, Фрања Рачки, др Карл Хелбих и др.).[36] Ова промена оставила је траг и на заседањима Градског већа, пошто на неколико последњих седница под Лалошевићем записници нису вођени нити су послати преписи у Краљевску банску управу.

Тринаеста редовна седнице Градског већа у Сремској Митровици одржана је 3. октобра 1939. године. Нови-стари председник Градског већа био је трговац Славко Рајић, а своја места су заузели и нови чланови Градског већа[37]. Као прва тачка дневног реда донета је одлука да се путем суда Алекси Ђурковићу откаже стан у који се уселио у општинској згради у Улици Мученика Светог Иринеја, тзв. Баждарници. Затим је прихваћена молба Народног универзитета[38] да се Градска општина упише за члана добротвора са прилогом

---

[34] Исто.

[35] Исто.

[36] Радомир Прица, *Митровица између два рата*, у: *Сремска Митровица : [у част двадесетпетогошњице ослобођења града : 1944–1969]*, Сремска Митровица 1969, 180, 187.

[37] У питању су: Ранко Костић, др Лазар Рашовић, Лука Швајберић, др Фрања Рачки, Драгољуб Мелентијевић, Драгутин Комерички, Гавра Ђаконовић, Бошко Новаковић, Милош Симатковић, Радивој Десница, Марко Рукавина, Лазар Кљаић, Сима Кочијашевић, Андрија Крсмановић, Јосип Хинтеркауф, Душан Јаношевић, Илија Ванчик. Седници нису присуствовали др Сава Шијак и др Карло Хелбих. АВ, Ф. 126, II, 64911/1939.

[38] Најзначајнија културна установа у Сремској Митровици између два светска рата била је Српска грађанска читаоница. У оквиру ње је деловао и такозвани Народни универзитет на

од 500 динара једном засвагда. Потом је одбијена молба Фрање Хорнунга, градског ветеринара, који је тражио да не држи јахаћег коња и прибор. Одобрена је наплата путног рачуна жандармеријској станици у Чалми за уредовање ван свога рејона по позиву митровачке градске полиције. Прихваћена је понуда Петра Рокића, бравара из Срем. Митровице, за бушење артеског бунара са 62.550, динара што би му било исплаћено из градског буџета за год. 1939/40. Сви ови радови поверени су њему, с тим да одмах отпочне бушење. Артески бунар је требало да буде постављен на градској тржници на месту које је комисијски одређено. На истој седници одређен је број радних јединица које ће се употребити за грађење и одржавање путева. Одређено је да то буду две радне јединице.[39]

Расправљано је и о набавци грађевинског материјала за понтонски мост. Градско техничко одељење поднело је реферат којим тражи да се за темељне оправке на понтонском мосту мора набавити потребан материјал пошто су многи објекти на месту иструнули и дотрајали према поднетом требовању. Прорачун за ову набавку износио би 27.080 динара, а набавка би се имала извршити путем најбоље понуде. Градски већник др Фрања Рачки говорио је о нереду који је владао на понтонском мосту и о набављеном материјалу, који није приведен сврси, те питао да ли има неког надзора над мостом, контроле о употреби набављеног материјала, те да ли се овај материјал уједно инвентарише и искоришћује, пошто својевремено није било ни инвентара, односно онај који је вођен није ваљао. Он је тражио да се постави један контролор који ће о свему овоме водити строг надзор и да се на следећој седници о овом поднесе исцрпан извештај. Председник Градске општине Славко Рајић дао је одговор: да је о свему овом вођен рачун док се у служби налазио пок. Потјемин и да он за ово кратко време не може дати сва тражена обавештења, али ће убрзо из властитих побуда о целом предмету поднети исцрпан извештај. Одобрена је набавка материјала за понтонски мост у износу од 10.786 динара.[40]

Председник Градске општине прочитао је молбу месне Ватрогасне чете којом тражи да се градски полутеретни аутомобил марке фијат уступи молиоцу, пошто за набављену сврху, превоз смећа, не одговара, и није рентабилан, а ватрогасцима би добро послужио за вучу агрегата, за који су мислили да набаве још један прикључак. Дотадашња вуча са коњском запрегом због споро-

---

којем су одржавана популарна предавања. Међу предавачима су били и угледни научници Милош Н. Ђурић (некадашњи професор митровачке гимназије), Владимир Ћоровић, Ксенија Атанасијевић, књижевник Сима Пандуровић и др. Б. Шимуновић Бешлин, Н. Симић-Лемајић, *нав. дело*, 173–176.

[39] АВ, Ф. 126, II, 64911/1939.

[40] Исто.

сти није потпуно одговарала сврси, а у случају да им се поменути ауто уступи, они би га прерадили и подесили за своје сврхе. Председник Градске општине известио је да предметни ауто није одавно у употреби због економичности, пошто је погонски материјал а и персонал на раду око њега при извозу смећа врло скуп, и да се од аута одустало и извоз смећа врши се коњском запрегом. Градски већник Ранко Костић, старешина среског суда, противио се уступању овог аута Ватрогасној чети, мислећи да је баш са аутом много згодније, брже, па и јефтиније износити смеће, али пошто је упознат са фактичким стањем у дискусији која је о овом предмету вођена, Градско веће донело је једногласну одлуку да се ауто уступи Ватрогасном друштву.[41]

Председник Градске општине прочитао је молбу Српске ратарске читаонице да јој Општина помогне новчаним прилогом, пошто тренутно гради свој дом, који ће бити средиште културног, просветног и привредног рада, где ће се одржавати и течајеви за спрему пољопривредника. Осим тога, зграда би у естетском погледу била у граду једна од најлепших грађевина, што је било врло важно с обзиром на место где се подиже, на улазу у град, а око самог дома планиран је и парк. У разговору који је председник Општине водио са представницима овог друштва, они су истакли да би били врло захвални Градској општини када би резервоар који стоји пред домом, а служи снабдевању тенка за поливање улица водом, био постављен у згради дома, одакле би се и даље ауто-тенк снабдевао водом преко дана до шест сати увече. Молба је примљена у начелу, али да коначна одлука буде донета када Градско веће буде упознато са прорачунском свотом потребном за изградњу и стављање резервоара у зграду дома, о чему би на једној од наредних седници био донет прорачун.[42]

Друштво Хрватски дом поднело је молбу да се изда дозвола за подизање терасе у парку пред Хрватским домом[43], а док се не добије ова дозвола, да се дозволи постављање столова на асфалтној стази испред дома. Оправданост своје молбе Друштво је заснивало на већ постојећим сличним случајевима. Градска комисија која је поводом ове молбе изашле на лице места, дала је мишљење да се не може удовољити молби, али је одобрила постављање столова испред дома као и да се ова тераса може подићи са источне стране тог објекта. Већник др Фрањо Рачки, жупник, узео је реч и протестовао против издавања овакве дозволе с обзиром на то да се у непосредној близини овог парка налазе две цркве и кип Светог Тројства. Он је критиковао дотадашње дозволе које су

---

[41] Исто.

[42] Исто.

[43] Хрватски дом је подигнут 1927, а његова сала је била оспособљена и за биоскопске представе. Ј. Удицки, *нав. дело*, 218.

издаване у близини верских храмова и чудио се како су се и могле издавати без претходног консултовања за то надлежних фактора, у овом случају надлежних жупника, односно пароха. Противио се издавању дозволе Хрватском дому иако је био члан његове управе. Др Лазар Рашовић по добијеној речи придружио се предговорнику и рекао како је још за време док је он био на управи Градске општине почео да ради на томе да доврши започети посао у овом заиста најлепшем делу града и како би он то фактички спровео да нису наступиле прилике и догађаји који су то спречили. Инсистирао је на томе да се овај започети рад настави и доврши. Након овога већник др Петар Гвоздић, уважавајући разлоге др Рачког, устао је и изјавио да као председник друштва Хрватски дом повлачи ову молбу.[44]

На истој седници, Јаношу Немету, Алберту Војтеховском и Алојзу Ханчију дата је сагласност за пријем у чланство Градске општине. Услован пријем у чланство одобрен је за Стевана Удицког и Ернеста Зиму. Донета је одлука о стављању ван снаге расписан натечај за градског лекара. Одлучено је да се Добротворном друштву „Мајка Југовића"[45] и Хрватском госпојинском друштву да помоћ у новцу, након што се установи да ли су та друштва примила помоћ до сада, као и да се чиновницима Радивоју Маринковићу и Влади Игњатовићу исплате све редовне принадлежности за периоде у којима их нису примили до тада.[46]

Председник Градске општине Славко Рајић известио је Градско веће да је 29. јула 1939. године донета одлука о пензионисању градског физика др Илије Бајића на основу неистинитог извештаја да је он већ био пензионисан правоснажном одлуком Градског већа на седници од 27. децембра 1934, али да је после противзаконито враћен у службу на основи одлуке Градског већа од 17. јула 1935. године. Политичко-правни одбор предложио је да се поништи одлука о расписивању натечаја за градског лекара од 28. августа 1939. као и о пензионисање др Бајића. Градско веће је прихватило тај предлог и поништило одлуку Градског већа од 29. јула 1939. године о пензионисању др Илије Бајића, а замолило је Краљевску банску управу да у истом смислу реши поднесену жалбу истога градског чиновника, пошто разлози за пензионисање немају

---

[44] Заједно са овом тачком разматрана је и молба ратних инвалида за подизање два киоска у граду. Градско веће донело је једногласно да се молба усваја начелно, али да ће им се изаћи у сусрет под условом да се са градом споразумеју на ком ће месту бити подигнути киосци.

[45] Друштво „Мајка Југовића" организовало је пружање помоћи сирочадима бораца изгинулим у Првом светском рату. То друштво је имало чак и своје забавиште, које је организовало свечаности у Српском дому поводом верских празника. Весна Петровић, *Живот града у вереме Дунавске бановине, забележен у информативном листу „Срем"*, Свеске за историју Новог Сада, св. 15, 2014, 101.

[46] АВ, Ф. 126, II, 64911/1939.

никакво законско упориште. Навели су да је интересу града да др Бајић остане на дужности докле год му то закон омогућује, јер разлика између његове плате и пензије износи свега 181 динар месечно док је др Божидар Лужанин, пензионисани управник болнице, примао за в. д. градског лекара 1.500 динара месечно. Према томе закључено је једногласно да се расписани натечај за попуњење места градског физика поништи као беспредметан, а пошто др Бајићу активна градска служба није ни престала, имале су му се исплаћивати потпуне принадлежности активног градског физика, односно дотад ускраћена разлика надокнадити.[47]

Председник Градске општине известио је да је приликом преузимања дужности затекао и несвршене предмете са седнице Градског већа од 18. септембра 1939. године,[48] а осим тог да пет седница Градског већа нису ни унете у књигу седничког записника, нити су оверене. Он није хтео да преузме одговорност за овакав рад, нити да гарантује за сигурност оваквих одлука, тим пре што је по његовом мишљењу записничару са ових седница било на вољу какве ће одлуке унети као закључке Градског већа. Политичко-правни одбор стао је на становиште да би све ове одлуке уколико постоје требало ставити ван снаге, као да нису ни донесене. Након расправе о овом предмету Градско веће донело је једногласну одлуку да се закључци, односно одлуке, Градског већа донесени на XI седници од 18. септембра 1939. пониште као да нису ни постојали, пошто Градско веће нема никакве гаранције да ће ове одлуке, које још нису ни састављене, нити у записничку књигу седничких записника унете, бити истоветне закључцима Градског већа, јер исте нису ни Кр. банској управи као надзорној власти достављене у овереном препису, јер их одговорни чиновник до доношења ове одлуке није саставио.[49]

На истој седници донета је одлука да се одреде градски већници као чланови ревизионог одбора Градског већа за преглед новчаних докумената. То је био одбор који је требало да прегледа стање благајне и да га сравни са благајничким књигама и документима. На самом крају седнице није уважена молба Среске добровољачке организације да јој се опрости плаћање градске увозаринске таксе на 160 метара дрва.[50]

---

[47] Исто.

[48] Једанаеста редовна седница Градског већа у Сремској Митровици одржана је 18. септембра 1939. године. На дневном реду су између осталог биле следеће тачке: питање подизања сталног моста на Сави, градња клаонице, изградња артеског бунара, набавка грађевинског материјала за понтонски мост, извештј о преузимању понтонског моста у државне руке и др. АВ, Ф. 126, II, 60528/1939.

[49] АВ, Ф. 126, II, 68651/1939.

[50] АВ, Ф. 126, II, 64911/1939.

Четрнаеста редовна седница одржана је 19. октобра 1939. године. Између осталог, на њој су одређени градски већници који су ушли у одбор за потпоре породицама лица позваних на војну вежбу. Одобрен је пријем у чланство Општине Нади Рачки. Катица Рун поднела је молбу и тражила да јој се у најам изда стан на Тргу Св. Стевана, који је био празан. Др Рачки је, по добијеној речи, молио да се овај стан не издаје у закуп, јер је сматрао да Градској општини није баш стало за 150 динара, колико би се месечно добило за издавање овог стана, већ је, по њему, исти требало предати музеалном друштву, које је основано и постоји у граду, чиме би се бар донекле удовољило потребама овог друштва за извођење његове културне мисије. Навео је да би се макар привремено могле у ову зграду сместити ископине од огромне историјске и археолошке вредности којих је град пун, а које су пропадале јер за њих није било склоништа. На тај начин би те просторије биле први корак ка оснивању музеја. Као председник овог друштва радио је и успео да за почетну акцију овог друштва добије 5.000 динара од Градске општине, а притом је обећано да ће се и даље ова помоћ давати за ове културне историјске старине. Навео је да је са члановима одбора прегледао предметне просторије, које би бар привремено одговарале у музејске сврхе, а и само двориште би се могло покрити и тамо сместити сви до сада нађени предмети. Тражило се од Министарства просвете да у митровачкој гимназији постави једног историчара-археолога, који би бринуо о историји и културним тековинама старога Сирмијума, коме би и Општина пружила извесну материјалну помоћ. Према наведеном, Рачки је замолио Градско веће да овај његов предлог усвоји. Др Рашовић се, по добијеној речи, придружио предлогу др Рачког, те говорио о сметњама које су чињене овом друштву. Навео је да предметна зграда ни до данас није власништво Општине. Председник Градске општине предложио је да се овај стан уступи у музејске сврхе, и да се одреди уколико има вотираног кредита, да се овај стави на уложну књижицу. Градско веће донело је једногласну одлуку да се стан на Тргу Св. Стевана уступи на бесплатну употребу Музејском друштву.[51]

На истој седници решавана су и друга питања: одбијена је молба Фрање Пирца за снижење вагарине, пошто се није могло одступити од цена одређених ценовником; одобрено је да Ђура Прокоп отвори радњу у продужетку Улице краља Александра, као и Стеван Радовановић у Улици краљице Марије („на месту које је врло живо и прометно”) под условом да регулише своје

[51] АВ, Ф. 126, II, 68651/1939.

пореске обавезе према Општини; предмет Петра Воркапића, око плаћања болничког трошка, враћен је Политичко-правном одбору, и др.[52]

Петнаеста редовна седница одржана је 17. новембра 1939. године. Сагласност за пријем у чланство Градске општине одобрена је Паји Томку, Карлу Махачу, Ангону Војтјеховском и Драгутину Пшиблу (последња тројица били су чехословачког порекла). Организација Југословенска унија за заштиту деце позвала је Општину Сремска Митровица да приступи попису деце до четрнаест година како би се она у случају рата могла евакуисати на погодна места која су мање изложена опасности. Градско веће одобрило је помоћ од 3.000 динара. Мита Симатковић добио је одобрење за отварање угоститељске радње у кући Николе Шмита у Улици цара Душана (Дрварска) бр. 4, уз констатацију да је отварање такве радње на том месту потребно. Римокатоличка црквена општина молила је новчану помоћ за оправку цркве. Одобрено је 7.500 динара, а на рачун потраживања из ранијих година која је Градска општина имала према Римокатоличкој црквеној општини. Војвођанска академска трпеза из Београда тражила је новчану припомоћ за издржавање сиромашних студената из војвођанских крајева, али је одбијена уз образложење да су градске финансије слабе, а и да град има и своју сиротињу коју мора помагати и издржавати. Данило Гнип, бивши градски намештеник, одбијен је за новчану помоћ. Петру Дачићу отписан је кулук у износу од 60 динара јер имао 62 године када је овај кулук убран, а тада није могао бити оптерећен откупнином личног рада. Јосипу Абелу одобрено је поравнање своте од 185 динара.[53]

Др Драган Јунг поднео је своја два трошковника по предметима заступања Градске општине молећи одобрење исплате. Први трошковник у износу од 271 динара односио се на спор Градске општине са фирмом „Бата" пред Управним судом по предмету трошаринске кривице.[54] Други трошковник од 317 динара односио се на предмет брисања хипотеке од 4.000 форинти укњи-

[52] Одбијена је молба Еугена Грабинског за опрост од плаћања градских такси на празне канте за маст. Одбијен је и приговор Јована Мединца, градског чиновника, на одлуку градског поглаварства, којом је скинут са положаја в. д. правног референта и додељен у војно одељење на положај војног референта. Управитељица женске занатске школе молила је за огревно дрво, али је одбијена пошто није имала стан у школској згради. Водна задруга молила је за опрост од плаћања увозарине на огревно дрво, али је одбијена јер по мишљењу Градског већа није било законског основа за то. Градски већници Душан Јаношевић и Јосип Хинтеркауф молили су да се Школски одбор попуни занатлијама јер у саставу тог одбора није било ниједног занатлије. Градско веће донело је одлуку да њих двојица буду изабрани уместо Илије Ванчика и Недељка Лазовића. Одобрене су и молбе за сиротињске потпоре и усвојен предлог председника о расподели истих. АВ, Ф. 126, II, 68651/1939.

[53] АВ, Ф. 126, II, 74938/1939.

[54] Предузеће „Бата" из Чехословачке понудило је Сремској Митровици подизање веће фабрике обуће, али Градско заступство није прихватило понуду, јер би по њиховом закључку-

жених на некретнинама Градске општине у корист закладе стипендијског тела Петроварадинске 9. пуковније. Градско веће је одобрило плаћање трошкова адвокату Јунгу.[55]

Још једна тачка дневног реда било је расписивање конкурса за попуњење упражњеног места градског инжењера. Градска општина је већ дуго била без инжењера, па је председник предложио да се то што пре реши. Политичко-правни одбор предложио је расписивање конкурса. Др Сава Шијак се сложио с тим да је хитно потребно расписивање тог конкурса, али је предложио да се у расписаном натечају градском инжењеру пруже боље принадлежности, него оне што су осигуране статутом, ради тога да би конкурисали квалитативно бољи инжењери, јер се на важеће принадлежности неће јављати реflектанти, пошто их код Градске општине не очекује никаква каријера и нису могли имати никакве друге приходе сем принадлежности. У случају да се градском инжењеру не могу мимо статута дати боље принадлежности, предложио је да се са расписивањем натечаја причека, док се не донесе нови статут, у коме коме ће се градском инжењеру осигурати боље принадлежности но што су ове према садашњем статуту. Градско веће је донело одлуку да се распише конкурс за градског инжењера према тренутном статуту и прописима о градским службеницима града Сремске Митровице. За ову одлуку је гласало 20 од 21 присутних градских већника јер је др Шијак остао при свом мишљењу које је изнео у реферату.[56]

Одобрена је помоћ хуманитарним друштвима Колу српских сестара, Хрватском римокатоличком Госпојинском друштву и друштву „Мајке Југовића". Државна народна школа замолила је Градско поглаварство да ову извести о погодном месту за пошумљавање канадском тополом, у вези са расписом Земаљског одбора за пошумљавање. Као погодно место одређен је насип поред Саве. У вези са подизањем ратарског дома, покренуто је питање премештања односно реконструкције пумпне станице, која се налазила код бивше ваге, пред овом новоградњом у Улици краља Александра. Српска ратарска читаоница и књижница молила су да се ова станица узида у новоградњу, како би се вода могла искоришћавати и за потребе купатила овог дома. Међутим, Градско техничко одељење у свом извештају нашло је бољу солуцију, тиме што би цео постројове станице био изведен подземно изградњом једне цистерне коју би водом снабдевала садашња пумпа. Снабдевање ауто-тенка водом вршило би се непосредно из цистерне. Електромоторна пумпа била би изграђена над-

„подизање фабрике довело до повећања цена на пијаци и до повећања броја радника који су немиран елемент". Р. Прица, *нав. дело*, 172.

[55] АВ, Ф. 126, II, 74938/1939.

[56] Исто.

земно али тако да би чинила утисак да је саставни део ове грађевине. На овај начин пуњење ауто-тенка би трајало 2-3 минута уместо дотадашњих 12 до 15. Градско веће након расправе донело је једногласну одлуку да се садашња пумпна станица код старе ваге у Улици краља Александра поруши и смести подземно, према предлогу Градског техничког одељења за реконструкцију пумпне станице.[57]

Славко Рајић, као председник Градске општине, известио је Веће да у граду на неколико места постоје непролазни пешачки путеви, нарочито за време кишних дана, када услед блата није могуће прићи овим путевима, који се налазе у разним улицама. Власници земљишта односно кућа испред којих се налазе ови путеви нису били вољни да изграде плочнике иако им је то била дужност, па их је требало на основу закона присилити да ове плочнике оправе, уколико пак треба да се направе нови, тада да ове тротоаре-плочнике изгради Градска општина о свом трошку, али како сада ни Градска општина не располаже материјалним средствима, то је Политичко-правни одбор предложио да се затраже понуде од стручњака по коју би цену од м2 изградили плочнике, под условом да им се и рад и материјал исплате тек када Градска општина наплати ове трошкове од заинтересованих кућевласника, односно власника земљишта-плацева. Тим поводом др Рачки је покренуо питање и о стању асфалтних стаза-путева, и тражио да се и ово поправи о трошку кућевласника. Након довршене расправе, Градско веће донело је једногласну одлуку да се у улицама где нема плочника, а где би се ови морали градити, они направе о трошку кућевласника, односно оних власника који су то по закону дужни учинити. Председник Градске општине имао је затражити понуде од предузимача по којој цени би извршили ово поплочавање циглом. За утрошени материјал и руке био би предузимач исплаћен тек кад Градска општина убере од обавезних кућевласника дужничке износе[58]. Међу последњим тачкама на седници 17. новембра одбијен је приговор Саве Живановића, градског чиновника, на премештај у Градску благајну. Прихваћен је предлог Доходаринског одељења у погледу распореда рада, тј. да се укине једно службеничко место у интересу штедње.[59]

---

[57] Исто.

[58] Извођење овог закључка поверено је градском Техничком одељењу и Грађевном одбору, с тим да пре но што приступе оправци плочника, имају претходно обавестити заинтересоване с напоменом да ће се ако они то не буду добровољно хтели учинити, изградња плочника извршити на њихов трошак, и егзекутивним путем убрати. Предстојништво градске полиције требало је замолити да поступи према Уредби о заштити јавних путева и безбедности саобраћаја на њима, да све кућевласнике, као што је и раније било, обавежу да стазе односно асфалт пред својим кућама доведу у исправно стање за пешачки саобраћај.

[59] АВ, Ф. 126, II, 74938/1939.

Шеснаеста редовна седница Градског већа у Сремској Митровици одржана је 12. децембра 1939. године. Градско веће је одлучило да Милан Бањановић, званичник на раду при градској полицији, буде суспендован. Председник Градског већа је сменио Милана Воркапића, градског чиновника, са места градског благајника уз навођење бројних оптужби за његово понашање у служби и ван ње. Навео је бројне малверзације које су се дешавале у градској благајни, као и да је примопредаја дужности након смене Воркапића обављена уз доста потешкоћа због спречавања истог да се та процедура обави. Градско веће донело је одлуку да се стави у дужност председнику Градске општине да против градског благајника Милана Воркапића покрене дисциплински поступак због дела која му се стављају на терет, као и да га на основу закона привремено удаљи са дужности до окончања поступка.[60]

Министарство трговине и индустрије, управа за мере и драгоцене метале, инсистирало је да у Сремској Митровици отвори одељак контроле мера, и тражило да се осигурају просторије и одреди месечна најамнина. Градско веће донело је одлуку да се у згради Општине, тзв. Баждарници, изврше адаптација и доградња потребне за смештај поменутог одељења. Месечна закупнина би износила 1.000 динара, а за трошкове адаптације одређено је 25.000 динара. Разматрани су и спор са Јосипом Лисцем, који је тужио Општину због земљишта које се налазило на Лединама, молба токара Паула Јакоба, по предмету издржавања Јулијане Винклер, у чланство Општине примљен је Фрања Крчелић, а две парцеле општинске земље издате су у закуп Марку Старценском и Живану Јовановићу Аћимову.[61]

Осим наведених, узети су на расправу и предмети који нису били на дневном реду, а решавани су због хитности. Милану Вујичићу, бившем послужитељу Градске општине, одређена је потпора од 200 динара месечно. Владимир Тепшићу, градском чиновнику, одбијена је молба за новчану помоћ за клинич-

---

[60] Исто.

[61] Међу осталим тачкама, одобрен је захтев за завичајност Ђури и Петру Шевчику, као и Персиди Јовановић, док је Антон Блаха (рођен у Чехословачкој) добио сагласност за пријем у чланство Градске општине, као и Људевит Карагић. Иста молба Катарине Томко скинута је са дневног реда пошто је стекла надлежност према извештају предстојништва градске полиције. Уважена је жалба Терезије Шашић, живодерке, на ранију одлуку о потпори или пензији. Донета је одлука о подели огревног дрвета сиромашним и убогим. И до тада је била пракса да се пред празнике сиротињи подели извесна количина дрва, одлучено да се и сада то уради. Изабрана су два градска већника у одбор за исправку бирачких спискова. Именовани су др Лазар Рашовић и Драган Комерички. Вића Мајсторичевић молио је да се изврши повраћај већ наплаћене увозарине на ону мануфактурну робу која се неискоришћена одмах враћа, али је одбијен. Фрања Голер, Фрања Рамљак и Илија Жупуњски молили су за отпис откупнине личног рада, што им је одобрено јер као инвалиди нису имали обавезу рада. Антон Шуњак добио је опрост од плаћања завичајничке таксе. АВ, Ф. 126, II, 80519/1939.

ко лечење, јер није било законских могућности. Једногласно је примљен и одобрен извештај председника о стању у ком се налази бушење артеског бунара и одлучено је да се у сврху даљег рада на бушењу бунара одобри накнадни кредит од 3.500 динара. Градско веће једногласно је усвојило извештај председника Градске општине о стању Градске благајне. Председник је известио да је остатак новца у каси износио је 214.021,88 динара у чему је садржан и износ од 62.444 динара у привременим признаницама, које су се односиле углавном на предујам око извоза камена, за поправку градских цеста, бушење дубоких бунара, те униформи за градске малтаре, док се код личних издатака у наведеној суми налазе привремене признанице, изасланика Кр. банске управе по предмету процене вредности градског понтонског моста.[62]

[62] АВ, Ф. 126, II, 80519/1939.

Žarko Panić

TOWN COUNCIL SESSIONS IN SREMSKA MITROVICA IN 1939

SUMMARY

During 1939, sixteen sessions of the Town Council of Sremska Mitrovica were held. The town councilors met for the first time in early June of that year, thus ending the blockade in the work of this institution that had lasted since October 1938. Despite this, difficulties in the functioning of the town government continued. The town leadership continued to be replaced by decisions of the Royal Banate Administration, thus from the first to the last session of the Town Council in 1939, the president of the town municipality and members of the town council were changed three times. The new leadership had in several cases overturned the decisions of its predecessors on certain issues, and the records of the town council sessions prove the financial difficulties the town was facing, as well as the fact that one of the most important issues in the town was the ownership of the pontoon bridge on the Sava River. The decisions of the Town Council on accepting the settlement of persons who had previously lived outside the town municipality also noted the arrival of individuals who migrated from occupied Czechoslovakia and sought refuge in Sremska Mitrovica.

94:355.486(497.113)“1944“

Данило Јадрански, мср
Музеј Срема
danilojadranski@gmail.com

ПОКУШАЈ ФОРМИРАЊА СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ У СРЕМУ 1944. ГОДИНЕ

Сажетак: Формирање Српске дивизије био је пројекат који је настао 1944. године од стране водећих личности немачке народносне групе у Срему, пре свега Антона Бауера, шефа румске полиције, у циљу остваривања територијалних аспирација југословенских фолксдојчера и уништења партизанског покрета отпора у Срему који је добио на замаху услед напредовања јединица НОВЈ ка северу Југославије. Са формирањем дивизије Немци би постигли пацификацију народа Срема који је све више помагао партизански покрет отпора а свој план у правцу стварања „Донаушвабенланда” оставрили би науштрб територије Независне Државе Хрватске. У дивизију је требало привући антикомунистички и националистички оријентисано становништво које би својим деловањем привукло остатак српског народа у Срему и одвратило га од сарадње са партизанским покретом у Фрушкој гори. У јединицу је требало привући и припаднике ЈВуО команданта Драгољуба Драже Михаиловића који су се све више интересовали за територију Срема. Српска дивизија требало је да буде јединица у склопу немачке војске и поред војне њени припадници обављали би полицијску и пропагандну делатност.

Кључне речи: Други светски рат, Срем, Српска дивизија, Немци, усташе, партизани, Антон Бауер, ЈВуО.

Увод. Капитулацијом војске Краљевине Југославије у краткотрајном Априлском рату вођеном од 6. до 17. априла 1941. године територија Срема дошла је под власт Независне Државе Хрватске коју је 10. априла прогласио усташки покрет. Спорни део територије био је источни Срем са градовима Старом Пазовом и Земуном који је услед немачке политике фаворизовања немачке народносне групе у Југославији требало да припадне немачком команданту окупиране Србије. Спор је решен тако што је 10. октобра 1941. године и овај део Срема дошао под власт НДХ.[1] Овом одлуком припадници немачке народносне групе у Срему, који су током Априлског рата пружили велику подршку немачкој војсци у позадини, доживели су велико разочарење јер су

[1] *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, Нови Сад 1984, 58.

сматрали да на територији Срема треба образовати тзв. Донаушвабенланд под немачком управом.[2]

Покушало се са доношењем законске одредбе о положају немачке народне скупине у НДХ којом је „домаћим Немцима" загарантована посебна аутономија унутар НДХ, али овај поступак није донео задовољавајуће резултате у погледну односа усташа и Немаца. Чак и постављање Јакоба Еликера, припадника немачке групе, на чело Велике жупе Вука 26. јуна 1941. у чији састав је ушао Срем није донело решење.[3] Незадовољство Немаца нарочито се осетило у Руми, где су „домаћи Немци" ометали стварање хрватског оружништва. Спорне тачке о питању Срема утицале су на то да се током рата повећавало неповерење између припадника немачке народне групе и представника државног апарата НДХ и усташа.[4] Неповерење између усташа и домаћих Немаца појачало се током 1943. године. У прилог овоме говори чињеница да је усташка обавештајна служба цео свој капацитет усмерила на посету председника српске владе Милана Недића Берлину. Разлог овоме био је повећан страх усташа да би вођа Трећег рајха Адолф Хитлер могао територију Срема припојити Недићевој Србији.[5] Усташка обавештајна служба у Срему била је преокупирана питањем немачког става према српским националним формацијама без обзира на то да ли су оне биле устаничке или колаборационистичке. У Музеју Срема у фонду НОБ-а чува се и један извештај из ког се јасно види да су усташки агенти пратили и кораке Димитрије Љотића, вође СДК који је, судећи по извештају, захтевао од Немаца да се повуку усташке трупе из Срема.[6] Поред Љотића и Недића, усташки агенти стационирани углавном на територији Сремске Митровице[7] бринули су и о снагама Југословенске војске у отаџбини Драгољуба Драже Михаиловића чији се један део лета 1944. године налазио у селима северне Мачве под командом Владе Синђића.[8]

Геноцидна политика усташких власти у Срему изазвала је велико незадовољство српског народа и стварање покрета отпора. Покрет отпора у Срему

---

[2] *VI Група масовних злочина (Срем) – масовни злочини које је починио Антон Бауер*, приредио др Драго Његован, Нови Сад 2017, 16.

[3] *VI група масовних злочина (Срем) – Политичке власти у НДХ, њихов представник у Срему др Јакоб Еликер и њихови злочини*, приредио др Драго Његован, Нови Сад 2016, 41.

[4] Жарко Атанацковић, *Срем у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији*, Београд 1968, 109–110.

[5] Музеј Срема Сремска Митровица (МССМ), Фонд Народноослободилачке борбе, документ број 6910, 6608/68, 6616/68

[6] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 6538/68.

[7] За време НДХ Хрватске Митровице.

[8] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5110/63, 5976.

током рата био је под утицајем Комунистичке партије Југославије са Јосипом Брозом на челу, али је овај покрет имао и примесе националног, општег народног устанка до 1942. године, када водећи људи КПЈ почињу са спровођењем социјалистичке револуције. Први одред у Срему основан је 9. септембра 1941. године на Фрушкој гори као Фрушкогорски партизански одред са Симом Релићем као командантом, Бошком Палковљевићем Пинкијем као заменикoм команданта, док је место политичког комесара одреда заузео Станко Пауновић Вељко. Иако су се на челу овог одреда налазили чланови КПЈ, у њему су се борили и они који су били национално оријентисани и који су чинили тзв. групу попа Миленка Рацкова из Черевића а која је маја 1942. године ликвидирана због покушаја стварања одвојеног национално-четничког одреда.[9] После суђења групи Миленка Рацкова партизани у Срему су поред напада на усташке и немачке јединице настојали да спрече и продор супарничког покрета отпора у Срем. Од велике важности у вези с питањем доминације у Срему била је партизанска контрола фрушкогорских шума где је покрет отпора био једино могућ. Покушаји стварања било каквог покрета ван планине у равничарском Срему био је од почетка осуђен на пропаст.[10] Партизански покрет у Срему је од свог оснивања 1941. године до почетка борби за Срем 1944. године преживео неколико великих офанзива и одмазди. У покушајима сламања покрета отпора током трајања рата немачки војни врх је увидео неефикасност усташа, домобрана па и руске козачке дивизије, а у надолазећим борбама 1944. године требало је заштитити позадину која им је била угрожена јединицама на Фрушкој гори.[11]

Покушај стварања Српске дивизије. С обзиром на то да је КПЈ била добро организована уз дугогодишње искуство рада у илегали и чињеницу да су истакнути национални радници у Срему похапшени већ почетком маја 1941. године од стране усташа, КПЈ је лако могла остварити доминацију у односу на националне снаге у овом делу данашње Војводине. Национални покрети отпора у Срему су током рата, ако изузмемо групу попа Миленка Рацкова која се борила у склопу партизанског одреда, деловали углавном по мањим групама, односно ћелијама са задатком припреме терена за стварање веће организације. У једном документу УДБ-е чија се копија налази у Музеју Срема спомиње се да је од прве године рата постојала радна организација покрета Драже

---

[9] Борислав Стојшић, *Фрушкогорски народноослободилачки партизански одред*, Београд 1986.

[10] Немања Девић, *За Партију и Тита – партизански покрет у Србији 1941–1944*, Београд 2021, 455.

[11] *Војводина у народноослободилачком рату...*, 155–162, 200–212, 235–240, 314–326, 331–344.

Михаиловића у Срему.[12] Колико је ова организација била везана за покрет Драже Михаиловића остаје отворено питање. Професор Ненад Лемајић је у свом раду о четницима у Срему у зборнику Музеја Срема закључио да национални покрети отпора у Срему током прве две година рата нису били повезани са Равном гором. Лемајић у истом раду бележи четничке групе у Сурдуку, Пећинцима и једну у Шашинцима, с тим што се за последњу претпоставља да је била под утицајем Димитрија Љотића.[13] Групе из Срема за које у изворима имамо потврду да су биле у контакту са члановима равногорске организације почеле су да делују у јесен 1942. године. Прва група која је формирана била је група Стевана Шубића која је деловала у Мартинцима.[14] Следеће 1943. године формиране су групе у Манђелосу и Великим Радинцима. Рад ових група био је сведен на пропагандну делатност у циљу ширења равногорске идеје као и на издају локалних комуниста окупационо репресивним органима. Група у Манђелосу коју је водио Игњат Шуваков забележила је током 1943. године велику активност на плану пропаганде, чак је једном приликом ликвидирала члана партизанског МНОО у селу, што је испровоцирало партизане на акцију која је завршена ликвидацијом Шувакова.[15]

Почетак рада ових група поклопио се са повећањем активности равногорског врховног штаба у циљу пребацивања ЈВуО у Срем и ликвидације партизана. Драгољуб Дража Михаиловић је 1943. године именовао потпуковника Драгомира Радовановића на место делегата Врховне команде за Срем са задатком организације ЈВуО у Срему у циљу потискивања партизана из овог дела Југославије. У складу са поменутим задатком, током 1943. године почиње пребацивање мањих група у Срем ради извиђања терена и припрема за одлучујућу офанзиву ЈВуО у овом смеру. Прво веће пребацивања снага ЈВуО забележено је октобра 1943. године код Купинова,[16] док су поменуте групе имале задатак да припреме терен за долазак већих јединица.[17] Покушаји пребацивања четника Драже Михаиловића нису прошли неопажено од сремских партизана. Од јесени 1943. године партизани су своје снаге сконцентрисали на уништавање мањих четничких ћелија широм Срема из страха да би се чет-

---

[12] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 540/66.

[13] Ненад Лемајић, *Четници у Срему током прве две године народног устанка*, Зборник Музеја Срема, бр. 4, Сремска Митровица 2000, 60–61.

[14] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 1644/62.

[15] Историјски Архив Срема, Фонд 175, Војни суд Војне области НОВЈ за Срем Сремска Митровица, док. бр. 158/45 и пресуда Душку Аларгићу.

[16] Драга Шево, *Команда за Војводину Југословенске војске у отаџбини*, мастер рад одбрањен 15. 12. 2015. на Филозофском факултету у Новом Саду.

[17] ИАС, Ф. 175, док. бр. 158/45.

ници у Срему домогли британске војне помоћи. Један документ усташке обавештајне службе спомиње да су партизани убијали имућније Србе у Срему који су били наклоњени покрету Драже Михаиловића.[18] У другом извештају се спомиње да се једна четничка група која је прешла из Мачве у Срем предвођена Милованом Спајићем[19] састала са партизанима код Дивоша где је дошло до преговора између два покрета.[20] Из доступних извора није познато како су се преговори завршили, али судећи по томе да се Спајић после повукао из Срема[21] вероватно да су преговори завршени неуспешно. У сукобу који се водио између партизана и Михаиловићевих четника своју шансу видели су челни људи немачке народносне групе у Срему.

Ратна 1944. година била је судбоносна година која је са собом донела догађаје који ће битно утицати на даљу судбину зараћених страна. Хитлеров Трећи рајх почео је да се руши, на Италијанском фронту савезничке трупе су сломиле немачки отпор и ушле у Рим, на северу Француске почело је савезничко искрцавање а на истоку је армија СССР-а напредовала ка Румунији. На Балкану сукобљени покрети отпора схватили су стратешки значај Србије као кључне тачке за освајање власти и победу над супарником. У складу са тим, пролећа 1944. године отпочела је битка за освајање Србије између ЈВуО и Титових јединица НОВЈ.[22]

По наређењу Јосипа Броза Тита у продор партизанских јединица морале су се укључити и јединице у позадини непријатеља које би са те стране пружиле помоћ јединицама НОВЈ. У складу са тим наређењем, у акције су ступили Диверзантски батаљон у Срему као и 4. војвођанска бригада која је дошла из Босне 28. јануара 1944. По подацима до којих су дошли аутори књиге *Војводина у народном ослободилачком рату и социјалистичкој револуцији* партизани су од априла до јуна 1944. године у Срему извршили укупно 15 напада на Немце и усташе. Почетком лета, како наводе аутори, читав Срем био је покривен акцијама партизанских јединица а немачка и усташка офанзива на Фрушку гору јула 1944. године завршила се безуспешно.[23] Такође, јединице ЈВуО јужно од Саве и Дунава страховале су од напада партизанских снага из Срема иза леђа

---

[18] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 4969/63.

[19] Милован Спајић био је пре рата општински чиновник из Јарка који је по успостављању власти НДХ у Срему пребегао у суседну Мачву, у село Равње где ће приступити покрету Драже Михаиловића.

[20] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5675/ 63.

[21] Поново ће се вратити 1944. године.

[22] Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988, друга књига. Народноослободилачки рат и револуција 1941–1945*, Београд 1988, 321–335.

[23] *Војводина у народноослободилачком рату...*, 278–331.

њихових јединица. У складу са тим Драгољуб Дража Михаиловић наредио је команданту Колубарског корпуса капетану Лапчевићу маја месеца да своје три бригаде усмери ка одбрани Саве.[24]

Догађаји које је донела 1944. година били су сигнал немачкој управи у Срему да треба донети нове политичке одлуке у правцу решавање немачког питања у овом делу Југославије. Главни противник немачким циљевима у Срему били су фрушкогорски партизани и усташки покрет. У том смислу требало је оформити јединицу која би дотукла партизански покрет у Срему а у исто време била противтежа усташким властима. У периоду од 1941. до 1944. године Немци су се у циљу уништавања партизана ослањали на усташе а питање „Донаушвабенланда" би се оставило по уништавању комунистичког покрета отпора. Међутим, усташе су показале неефикасност у борбама против партизана у Срему и њихове насилне методе против цивилног српског становништа су само подстицале Србе на отпор и одлазак у партизане на Фрушкој гори. Због наведене чињенице представници немачких власти и фолксдојчера у Руми отпочели су са формирањем Српске дивизије у Срему која би се борила против партизана и привукла антикомунистички настројено српско становништво немачким властима. Припадници ове дивизије морали би носити немачке унфиорме уз претходно полагање заклетве верности Трећем рајху.[25] У исто време Српска дивизија би угрозила и положај усташа у Срему и показала њихову неефикасност у правцу пацификације српског становништва и тиме позитивно утицала на планове домаћих Немаца у циљу формирања „Донаушвабенланда".

Један извештај усташке обавештајне службе у Срему наводи да се са формирањем ове дивизије почело у мају 1944. године од стране Е. К. 3 у Руми на челу са фолксдојчером и управником полиције Антоном Бауером.[26] Међутим, у досијеу Војног суда Војне области НОВЈ за Срем припадника Српске дивизије Душана Новаковића из села Љубе који се чува у Архиву Срема види се да се са формирањем дивизије почело раније. Не наводи се тачан месец, али је забележено да је Новаковић већ у марту био у саставу дивизије под командом Бауера.[27] Постоји могућност да су први кораци ка формирању Српске дивизије учињени годину дана раније, јер у пресуди четничкој групи из Ве-

[24] Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1941–1945, друга књига. Србија под окупацијом*, Београд 2014, 320.

[25] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 8342.

[26] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 4283/62.

[27] У својој изјави пред судским истражником НОВЈ 1945. године Новаковић је рекао да је од 1942. био у партизанском одреду али је крајем 1943. године ухапшен у Ердевику од стране Гестапоа и после неколико месеци приступио је Српској дивизији. ИАС, Ф. 175. док. бр. 791/45.

ликих Радинаца стоји да се потпредседник радиначког четничког одбора Нестор Ђуричић 1943. године повезао са Бауером.[28] У првим месецима, судећи по предмету Душана Новаковића, малобројни припадници Српске дивизије су заједно са Бауером вршили агитацију по селима. Новаковић је по приступању дивизији узео учешћа у пропагирању сарадње Срба са фолксдојчерима. Већ првих дана Новаковић је присуствовао агитацији у Кузмину, где је одржана нека врста митинга на ком је позивано мушко становништво да приступи дивизији. Новаковић је о овом догађају у Кузмину изјавио да је главни агитатор био извесни Кузминац Ђорђе Дервења. Са истим циљем Новаковић је са дивизијом током априла боравио у Пећинцима, где су се задржали четири недеље. У пресуди Војног суда Војне боласти НОВЈ за Срем из јула 1945. године стоји да су припадници током боравка у Пећинцима упали у село Деч и опљачкали дрва. После боравка у Пећинцима Новаковић сведочи да је дивизија расформирана. Део припадника је послет на рад у Немачку, а мали број је остао уз Бауера у Руми.[29]

Акције у правцу формирања дивизију су се ипак наставиле током маја и јуна 1944. године, када је примећено пребацивање четничких снага из Србије у Срем. У извештају који је Загребу 11. јуна 1944. године послао агент „Фрушкогорац" стоји да је „сврха њиховог доласка организација остатка Срба у четничке редове, који се још до сада нису одлучили за њих".[30] Током јуна дошло је и до контаката Немаца и Срба у вези с формирањем дивизије. У усташком извештају од 7. јула стоји да су преговори одржани 19. и 20. јуна и да се у њих укључио чак и немачки генерал из Осијека. Агент не наводи са каквом групом Срба су преговори вођени, само је карактерише као четничку групу. Место преговора такође није наведено, али се на крају извештаја спомиње да су се „четници" после преговора повукли у Витојевце тако да можемо претпоставити да су преговори вођени у околини Руме или чак у самом граду. Овој групи је том приликом предложено да ступи у немачку војску од које би добила униформу и оружје за борбу против партизана, али уз претходно полагање заклетве Трећем рајху.[31]

Антон Бауер у свом циљу формирања Српске дивизије ослањао се на извесног Ђорђа Мириловића који је постао главни носилац ове акције.[32] С обзи-

---

[28] ИАС, Ф. 175, Пресуда Душку Аларгићу.

[29] ИАС, Ф. 175, док. бр. 791/45.

[30] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5046/63.

[31] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 8342.

[32] Георгије Мириловић био је родом из Мартинаца, по занимању електротехничар. Био је члан партизанског покрета отпора у Срему. Предао се Немцима и од тада уживао њихово поверење. МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 4251/62.

ром на то да је Бауер одраније усташама био познат као велики противник НДХ и један од главних носилаца идеје стварања „Донаушвабенланда" у Срему, ова његова акција изазвала је забринутост код усташких власти. Заштита коју су уживали представници немачке народне групе онемогућавала је усташе да уклоне Бауера, стога је у извештају из краја јуна 1944. године захтевано хапшење Мириловића „и његове најуже сараднике и тако обезглавити само организацију".[33] Какав је био став усташа поводом формирања Српске дивизије најбоље се види из извештаја који је послат крајем августа Загребу и у ком стоји: „Сва четничка дјеловања и настојања око оснивања 'српске националне дивизије' у Сриему налазе подршку и помагача у котарском предстојништву, којему је на челу Бауер. Намјера ових издајица Хрватске државе, који су на разним одговорним мјестима у државној служби јест, да се Срием подпуно преда у четничке руке, а потом би четници, по ухваћеном плану и вјеродостојним извјешћима имали ликвидирати са свим Хрватима, тако да би у Сриему поставили размјер Хрвата и Срба 1:10".[34] Усташки обавештајац процењује да је већ током јуна Мириловић успео да организује одред од 350 Срба који су од немачке полиције у Руми добили опрему и оружје.[35] Командант дивизије био је Мириловић. Душан Новаковић је у својој изјави пред судским истражником навео као команданта извесног Лабуса, док сведок тужиоца Илија Милић спомиње Гигу Лабуса.[36] Увидом у елаборат Анкетне комисије за утврђивање злочина окупатора који се односи на злочине Антона Бауера у списку одговорних лица где се налази име Ђорђа Мириловића, спомиње се да је његов надимак био управо Гига Лабус.[37]

О овој акцији Бауера и Мириловића био је обавештен и председник српске владе Милан Недић који је о овом немачком плану преко Јеврема Симића обестио ЈВуО. У извештају ЈВуО послатом начелнику штаба Врховне команде 28. јуна 1944. године стоји да је генерал Недић примио делегате из већих места у Срему који су му изнели гаранцију да ће „родољуби устати и очисти цео Срем од комуниста и да одржавају ред а уз подршку Немаца који ће их за ову акцију наоружати". Недић је после пријема делегације и Срема дао одобрење за ову акцију и том приликом замолио да акција Дражиних снага у Срему отпочне тек када Сремци уз помоћ Немаца ступе у дејство.[38] И сам

---

[33] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5656.

[34] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5846/63.

[35] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 4251/62.

[36] ИАС, Ф. 175, док. бр. 791/45.

[37] *VI група масовних злочина (Срем) – масовни злочини које је почини Антон Бауер и његови сарадници*, 115.

[38] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 1252/61.

Недић се изгледа заносио идејом да Срем после чишћења комуниста буде подељен између Немаца и Срба.[39]

У свом циљу Бауер и Мириловић су настојали да у Српску дивизију привуку све противнике комуниста а с обзиром на то да су снаге ЈВуО пружиле жесток отпор јединицама НОВЈ у Србији а у појединим местима долазило је и до сарадње са немачким јединицама, немачка управа у Срему рачунала је да би део Дражиних јединица могао привући у Српску дивизију. Вероватно из овог разлога Немци су толерисали прелазак јединица ЈВуО у Срем током лета 1944. године, док су усташе настојале да прелазак српских националних снага спрече по сваку цену.[40] Наруку Немцима ишли су и сукоби између јединица ЈВуО и партизана које је забележио „Фрушкогорац" код Јарка и Буђановаца у јулу приликом једног преласка четника у Срем.[41] У циљу придобијања људства Драгољуба Драже Михаиловића деловао је и Мириловић, који је ступио у преговоре са Милованом Спајићем који је претходне године са делом јединица ЈВуО прешао у Срем и водио преговоре са партизанима. Судећи по подацима усташких обавештајаца, Спајић је по наговору Мириловића пристао да ступи под команду ЕКЗ у Руми и започне за организацијом четника августа 1944. године.[42] Усташе су забележиле да је чак Милован Спајић током истог месеца био постављен за заповедника српских националних снага за котаре Земун, Рума и Хрватска (Сремска) Митровица са задатком уништења партизанских јединица уз сарадњу са немачком војском. У извештају који је 12. августа Загребу послао агент „Рудар" спомиње се да је ова акција рађена под заповедништвом Драгољуба Михаиловића који је одредио мајора Сендића за команданта целокуног „Српског националог устанка" у НДХ.[43] Поред Сендића задатак да пређе у Срем добио је и одред Саве Илића, учитеља из мачванског села Бадовинаца.[44]

У задатак да ступе у контакт са Србима из Срема организоване су и избеглице из НДХ који су се настанили у Шапцу: Бранко Чосић из Руме, Н. Костић, митровачки судија, Лаза Черевицки, професор из Митровице, Миленко Николић из Митровице који је приступио Љотићевим добровољцима, Воја Матић из Митровице, поручник у Српској граничној стражи, и Радован Миљковић, свештеник из Сремских Карловаца. Уз њих су деловали и Красоје Натарош, заповедник СДК, и његов заменик Воја Јањанин уз помоћ Јове Панте-

[39] Д. Шево, *нав. дело.*

[40] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5973/63.

[41] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5652/63.

[42] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5650/63.

[43] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5847/63.

[44] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5967/63.

лића и Бранка Петровића, председника општине Шабац.[45] По сазнањима до којих је дошао повереник усташке обавештајне службе за Велику жупу Вука, одржани су преговори између представника ЈВуО и Немаца у Обреновцу о плановима за Срем. Судећи по извештају овог агента, Михаиловићевим четницима у склопу Српске дивизије била би препуштена оперативна зона између Земуна и Сремске Митровице. Даље у извештају агент спомиње да се после преговора у Обреновцу мајор Сендић са 600 четника пребацио у Срем. После ове групе агент наводи да се у Срем пребацило 4.000 четника који су били под командом Николе Калабића. План је био, како наводи, да се у Срем пребаци 15.000 четника.[46] С обзиром на то да су јединице ЈВуО била ангажоване у жестоким борбама са Титовим партизанима, бројке које износи усташки агент можемо са сигурношћу окарактерисати као претеране, али оне свакако сведоче о великој бојазни усташких власти од доласка већег броја националних снага. Тврдња усташког агента о могућој команди Николе Калабића, команданта Горске краљеве гарде, такође нема смисла јер је Калабић у том периоду био ангажован у IV групи јуришних корпуса мајора Драгослава Рачића. Калабић се спомиње и на преговирима са ритмајстером принцом Вредеом, начелником обавештајног одељења команде војног команданта Југоистока, где је било речи и о Срему, односно ангажовању ЈВуО у Срему, али овде није било никаквог споразума нити коначног решења о овом питању.[47] Да је до састанка у Обреновцу ипак дошло потврђује извештај генерала Матије Парца послат Дражи Михаиловићу средином августа 1944. године. У извештају се спомиње да су састанку присуствовали капетан Лапчевић у име ЈВуО, Коста Мушицки, командант Љотићевог СДК, и представници немачког Вермахта. Судећи по извештају генерала Парца изгледа да врховни командант ЈВуО није имао никакве везе са овим састанком и да је о њему обавештен тек после њега. Резултат преговора генералу Парцу није познат али спомиње да се говорило и о Срему.[48]

Поред овога усташки агент наводи како се одвијао рад у циљу формирања Српске дивизије и одвлачења Срба из партизана. Наиме, на територији Срема требало је у свим селима изабрати по једног угледног Србина који би пописао све православце у свом месту који би приступили четничким јединицама. Поред овог, задатак ових угледних Срба био је и рад на извлачењу православаца из партизанских редова, „наводећи им да им је борба против Хрвата омогуће-

---

[45] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5964/63.

[46] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5846/63.

[47] Бојан Димитријевић, Немања Девић, *Никола Калабић и Горска краљева гарда – историја и мит*, Београд 2023, 279–300.

[48] *Зборник НОР-а*, том XIV, књига 4, 118–121.

на једино у четничким редовима".[49] Какви су били резултати преговора са представницима покрета Драгољуба Драже Михаловића можемо само да претпоставимо ако увидимо резултате преговора немачких и Дражиних јединица у другим крајевима окупиране Србије који су се водили у исто време. С обзиром на то да се формирање Српске дивизије у Срему временски поклопило са тешком ситуацијом у којој се нашла ЈВуО услед надирања јединица НОВЈ у Србију, део официра ЈВуО залагао се за сарадњу са Миланом Недићем где је било речи и о немачком наоружању Дражиних јединица. Препоруку за сарадњу са Дражом упутио је немачком војном врху у Берлину и немачки изасланик за Балкан Херман Нојбахер уз гаранцију Милана Недића да ће се одреди ЈВуО суздржавати од акције против немачке војске. Састанак поводом овог питања одржан је 22. августа 1944. године у Хитлеровом главном стану на ком је Хитлер одбио предлог о наоружавању Михаиловићевих четника јер се, како наводи историчар Коста Николић, плашио великосрпске идеологије и том приликом нагласио да се не сме створити српска војска.[50] Хитлерова одлука о непомагању Дражиних четника значила је прекид преговора на свим нивоима између равногораца и немачких јединица, што се највероватније одразило и на преговоре о приступању Дражиних јединица Српској дивизији. Притом треба нагласити и чињеницу да ни Дража Михаиловић није био одушевљен идејом о пријему немачког оружја, „није ни прихватио, ни одбио – ћутао је, свестан грешке ако прихвати било коју могућност".[51]

Колики је био успех Антона Бауера и Ђорђа Мириловића у формирању Српске дивизије у склопу немачке оружане силе из до сада доступних извора нија познато. У њима је забележено да су припадници Српске дивизије учествовали у немачкој офанзиви на Фрушку гору током лета 1944. године. Офанзива „житни цвет" припремана је од пролећа 1944. године а циљ јој је био разбијање партизанског покрета у Срему и осигурање испоруке жита из Срема. Офанзива је требало да има четири фазе, са идејом да траје од 14. јуна до 6. августа. Прва фаза подразумевала је разбијање партизанских одреда на Фрушкој гори, док би се у остале три фазе немачке, усташке и домобранске снаге у јачини од 15.000 људи концентрисале на претрес Подунавља, југоисточног дела Срема и босутског краја.[52] С обзиром на то да је Душан Новаковић пред иследником Војног суда рекао да су припадници Српске дивизије узели учешћа у операцији „житни цвет" тек од јула и да су том приликом боравили у Лежимиру, Нештину и Илоку намеће се закључак да су припадници дивизије

[49] МССМ, Ф. НОБ-а, док. бр. 5846/63.

[50] К. Николић, *нав. дело*, 366–368.

[51] Исто, 366.

[52] *Војводина у народноослободилачком рату...*, 331–332.

добили задатак тек у другој фази офанзиве која је подразумевала чишћење Подунавља и североисточног дела Срема. У својој изјави Новаковић не спомиње каква је била улога припадника Српске дивизије, али наводи да су само тројица припадника дивизије учествовали у акцији. С обзиром на то да у изјави нема помена о сукобу са партизанима и да је он са још двојицом припадника стално био уз Бауера. Највероватније да је њихова улога подразумевала полицијски посао и ширење пропаганде у наведеним местима против партизана и КПЈ.[53] Припадницима Српске дивизије, нарочито Новаковићу, није био први пут да на себе преузимају улогу полиције. По сведочењу Лидије Анке Зјак, која је била ухапшена од стране румског Гестапоа и Српске дивизије, Новаковић је заједно са другим члановима дивизије учествовао у хапшењу припадника НОП-а, а током њеног боравка у затвору у Руми Новаковић је уз Бауера имао улогу иследника.[54]

По ослобођењу Београда од стране јединица НОВЈ 20. октобра 1944. године партизанске снаге отпочеле су акцију ослобађања Срема. Два дана по повлачењу непријатеља из престонице ослобођен је Земун. Истог дана 12. корпус НОВЈ ослобађа Бољевце, Купиново, Ашању, Јаково, Сурчин, Бечмен, Петровчић и Карловчић. У правцу Руме из југоисточног Срема наставиле су 11. и 16. дивизија док се 36. дивизија НОВЈ упутила ка Старој Пазови. До 1. новембра 1944. године од стране НОВЈ ослобођени су Рума, Стара Пазова, Инђија и Сремска Митровица, непријатељске снаге биле су у повлачењу.[55] Малобројни припадници Српске дивизије који су остали уз Бауера у Руми нису учествовали у борбама у Срему током јесени 1944. године. По сведочењу Душана Новаковића, припадници дивизије су се склонили у Осијек да би по даљем напредовању НОВЈ били повучени у Немачку. О даљој судбини припаднике Бауерове формације нема података, осим за Новаковића. Он се, по сопственој изјави, по повлачењу из Осијека склонио у Аустрију, у град Лајбниц, где је остао до доласка Црвене армије, после чега се вратио у Југославију. Новаковић је потом ухапшен и на процесу 23. јула 1945. године пред органима Војног суда Војне области НОВЈ за Срем у Сремској Митровици због тога што је био део колаборационистичке Српске дивизије осуђен је на седам година затвора.[56]

Судећи по доступним подацима, може се закључити да је ипак одређен број антикомунистички настројених Срба приступио дивизији, а од великог значаја био је долазак Милована Спајића у поменуту формацију. Чак већину

---

[53] ИАС, Ф. 175, док. бр. 791/45.

[54] ИАС, Ф. 175, док. бр. 791/45.

[55] Ж. Атанацковић, *нав. дело*, 543–549.

[56] ИАС, Ф. 175, док. бр. 791/45.

припадника ове дивизије чинили су, како закључује усташки агент, бивши припадници партизанског одреда, што није чудно с обзиром на чињеницу да је и Мириловић некада био у саставу НОП одреда.[57]

[57] МССМ, Ф. НОБ-а, „Прилике на подручју Велике Жупе Вука с обзиром на дјелатност четништва".

Danilo Jadranski

ATTEMPT TO FORM A SERBIAN DIVISION IN SREM IN 1944

SUMMARY

The formation of the Serbian Division was a project that originated in 1944 by leading figures of the German ethnic group in Srem, primarily Anton Bauer. The goal of forming this division was to pacify the Serbian population, which was massively joining the partisans, as well as to achieve the territorial aspirations of the Volksdeutschers regarding Srem at the expense of the Ustasha Independent State of Croatia. The Germans tried to attract the anti-communist and nationalist-oriented Serbian population of Srem to the division, but apart from a few isolated cases, they did not have any significant success. In order to massify the membership, there was a plan to attract members of the Yugoslav Army in Homeland of Dragoljub Draža Mihailović, who had been increasingly interested in the issue of Srem since 1943. The Serbian Division would operate as a unit within the German Wehrmacht and its members would be expected to perform police duties in addition to propaganda activities among the Serbian population.

323.1(497.113)“1944/...“

Проф. др Слободан Бјелица
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
sbjelica@ff.uns.ac.rs

СУДБИНА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА У ВОЈВОДИНИ ПОСЛЕ 1944. ГОДИНЕ[1]

Сажетак: Однос војно-политичког руководства Народноослободилачког покрета према националним мањинама у Војводини у завршници Другог светског рата био је пре свега условљен држањем поједине националне заједнице у току рата, али и ширим политичким концепцијама Комунистичке партије. По престанку ратних операција и успостави комунистичког режима у Југославији, статус националних мањина се знатно побољшао (у складу са општеприсутном паролом „братство-јединство”) и знатно је превазишао онај који су мањине уживале у време Краљевине Југославије.

Кључне речи: Војводина, Грци, Јевреји, Мађари, Немци, Румуни, Русини, Словаци, Срби, Хрвати.

У јеку борбе за ослобођење војвођанских области, наредбом партизанског врховног команданта Јосипа Броза Тита, средином октобра 1944. године успостављена је Војна управа за Банат, Бачку и Барању. Она је управну и судску власт вршила преко седам одељења, а била је подељена на Војну управу за Банат и на Војну управу за Бачку и Барању – које су се даље делиле на команде подручја, команде места и сеоске војне станице. За команданта Војне управе за Банат, Бачку и Барању био је постављен генерал Иван Рукавина (који је за свој рад одговарао лично Титу), а улогу неке врсте „политичког комесара” имао је инжењер Никола Петровић, повереник Националног комитета ослобођења Југославије – чији је формални задатак био да допринесе решавању привредних питања. А управо је након Титовог састанка са Петровићем и Веселиновим у Вршцу донета неуобичајена одлука о милитаризацији власти у Банату, Бачкој и Барањи (на читавом југословенском простору војна управа је била успоста-

[1] Рад је настао као резултат пројекта *Историјски идентитет Срба у Војводини 1690-1990.* који је финансирао Секретаријат за високо образовање и науноистраживачку делатност АП Војводине.

вљена још једино на Косову и Метохији, фебруара 1945. године, и то након масовне оружане побуне албанских балиста).

Комплексни су били разлози који су довели до успоставе војне власти на простору Баната, Бачке и Барање. Како је у Титовом наређењу за оснивање Војне управе било наведено, након ослобођења Баната, Бачке и Барање требало је створити неопходне услове за функционисање „народне власти" чији су чиниоци, народноослободилачки одбори, били веома слабо развијени и без неопходног ауторитета (они ипак нису били укинути, него су током више од стотину дана трајања Војне управе били њој подређени и помоћни органи); ваљало је извршити „мобилизацију" свих привредних ресурса за успешно окончање рата – тј. обезбедити обраду напуштених имања и функционисање занатских радионица и фабрика, те отклонити све неправде које су „нашем народу" нанели окупатори и „туђински елементи". Донекле јаснији је био генерал Рукавина, који је у свом првом прогласу нагласио потребу очувања југословенског карактера Баната, Бачке и Барање те позвао словенско становништво тих области да потпомаже спровођење мера потребних за осигурање „националне будућности", а енергично деловање Војне управе на обезбеђењу „словенског карактера" Војводине најављивао је и Никола Петровић. Мере које су војни и цивилни органи спроводили у Банату, Бачкој и Барањи у сврху осигуравања југословенске будућности тих крајева биле су изразито репресивне, погађале су кривце за ратне злочине али и оне који то нису били, те су поприма ле карактер својеврсне одмазде. Трагично искуство које су Срби и остали Словени имали са домаћим Немцима и Мађарима током претходне четири ратне године, те страх да би из неконтролисане несловенске већине могле потећи саботажне акције у време када је војвођански простор још увек био поприште крвавих битака и позадина великих фронтова совјетске и југословенске армије, руководили су војне власти да у Банату, Бачкој и Барањи успоставе режим који је више приличио окупираној неголи ослобођеној територији.

Иако је првобитно било најављено да ће Војна управа за Банат, Бачку и Барању функционисати све до самог краја рата, крајем јануара 1945. године Тито је наредио њено укидање – уз образложење да је војна власт испунила своје задатке те да би њено задржавање успорило револуционарни развој на национално хетерогеном простору какав је био војвођански. На укидање Војне управе у три војвођанске области (које је у пракси спроведно средином фебруара) утицали су брзо и неповратно померање линије фронта на северозапад, стабилизација нове власти на „терену", али, можебити, и жалбе које су поткрај 1944. године пристизале са свих страна.[2] На прелазу из претпоследње у последњу

[2] Информације о различитим и тешким „инцидентима" који су се одвијали на простору Баната, Бачке и Барање пристизале су и до самог Тита, који је, у страху да би они могли нашко-

годину Другог светског рата, секретар мађарске Комунистичке партије Мађаш Ракоши (родом из Аде) посетио је Тита, као и Веселинова, жалећи се на протеривање Мађара из Чехословачке, убеђујући их у мађарско-југословенско пријатељство и молећи да се престане са репресијом према Мађарима у Југославији. Сазнање да ће послератна Мађарска бити изграђена на истим идеолошким темељима као и нова Југославија несумњиво је утицало да се унеколико ублажи тежак положај у коме се, након ослобођења, нашла мађарска мањина на југословенском северу. Рођаци, пријатељи и остали сународници невиних жртава мађарске окупације вапили су за осветом – а комунистичка власт такве пориве не само да је ретко спутавала него их је често и подстрекивала. У јесен 1944. године војвођански Мађари постали су мета својеврсне одмазде за ратне злочине који су над Србима и Јеврејима вршени почев од пролећа 1941. године.

Партизанска пропаганда је и пре ослобођења Војводине најављивала освету за сваку проливену кап „словенске крви", а југословенско војно и политичко руководство је још на Вису, у лето 1944. године, разматрало опцију протеривања Мађара у њихову матичну земљу (у том смислу најрадикалнији су били војвођански комунистички прваци). А када је у јесен 1944. године напречац нестало окупаторске власти у Банату, Бачкој и Барањи, тамошњи мађарски живаљ остављен је на милост и немилост ослободилаца и осветника. Припадници партизанских јединица, као ни наоружани мештани (махом српске националности), нису се превише трудили да утврде ко су били кривци за масакре из априла 1941. и јануара 1942. године и јесу ли они остали у својим домовима или су се евакуисали на север, у Мађарску. Мач освете секао је немилице и масовно бачке (у мањој мери и банатске) Мађаре, чија је судбина неодољиво подсећала на страдање њихових српских комшија приликом уласка Хортијеве војске, три и по године раније. Одмах по запоседању неког места, партизани би заређали по мађарским кућама, одводећи из њих мушкарце (пре свега, али не и искључиво, њилаше и левенте, чиновнике окупационе управе, римокатоличке свештенике, имућније и образованије људе) које би потом, по кратком поступку, ликвидирали. Понегде су, чак и пре уласка партизанских јединица, на сцену ступале групе огорчених мештана, који су се сурово светиле за Рацију и друге злочине. Бездан, Нови Сад, Србобран, Бачко Градиште, Сивац, Адорјан, Кањижа, Стари Бечеј, Темерин, Хоргош, Мартонош, Сента, Ада, Мол, Бачко Петрово Село, Чуруг, Жабаљ, Ђурђево, Лок, Будисава, Вилово, Тител, Мошорин, Сомбор, Врбас, Пачир, Бајмок, Суботица, Апатин, Кула – нека су од бач-

---

дити међународној репутацији „нове Југославије", жестоко критиковао војвођанско партијско руководство – које је кривицу пребацивало на војне власти. Иса Јовановић, *У служби револуције (сећања)*, Нови Сад 1987, 199.

ких насеља која су у јесен 1944. године била попришта масовних погубљења најмање пет хиљада домаћих, али и колонизованих Мађара.

Током првих неколико недеља након ослобођења, војвођански Мађари су били подвргнути и другим облицима репресије – тортури, реквизицијама, логорисању итд. Међутим, већ крајем новембра 1944. године Војна управа за Банат, Бачку и Барању је упозорила своје подређене органе да је недопустиво подједнако третирање Мађара и Немаца, а почетком децембра генерал Рукавина је наредио да се распусте сви логори за Мађаре те да се њима допусти да се, са оружјем у руци и у саставу Петефи бригаде, придруже борби против фашизма.[3] У наредном периоду однос комунистичке власти према Мађарима се постепено поправио (неки од њихових прогонитеља су чак и судски процесуирани), кажњавање ратних злочинаца је препуштено правосуђу, али је неповерење у мађарску лојалност југословенској држави и даље постојало. Све до Париске мировне конференције актуелна је била идеја о потпуном, или макар делимичном, протеривању Мађара из Југославије – као врсти колективне казне за њихово држање током ратних али и предратних година. Међутим, чињеница да се Мађарска нашла са исте стране „гвоздене завесе" као и Југославија, као и негативан став совјетске дипломатије према југословенских захтевима, условила је да се на крају све свело на мађарско-југословенски споразум из септембра 1946. године о размени 40.000 југословенских Мађара за неодређени (свакако мањи) број Југословена настањених у Мађарској. Услед сукоба са Информбироом који је убрзо уследио овај споразум је остао „мртво слово на папиру", а Мађарска Југославији није до краја исплатила ни (умањену) ратну штету на коју су је обавезивале одредбе мировног споразума. Стаљинов ауторитет пресудио је и да југословенска делегација на Парискоj мировној конференцији, коју је предводио Едвард Кардељ, не поднесе захтеве за територијално проширење у правцу Баје и Печуја – управо оних крајева за које се на истом месту, само четврт века раније, безуспешно залагао Никола Пашић.[4]

---

[3] Изузетак су представљали Мађари из многострадалних шајкашких села Жабља, Чуруга и Мошорина, који су, по одлуци војвођанске Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, оглашени за колективно одговорне за масакре тамошњих Срба у јануару 1942. године. Стога су почетком 1945. године били логорисани заједно са Немцима, а онима који су преживели логоре није био дозвољен повратак у своја насеља. Александар Касаш, *Мађари у Војводини 1941–1946*, Нови Сад 1996, 181–182.

[4] Користећи ратне околности, југословенски партизани су у новембру 1944. године заузели низ насеља у мађарским деловима Барање и Бачке, успоставивши у њима органе „народне власти" и вршећи агитацију у правцу њиховог присаједињења Југославији – засновану на националним, али и социјалним основама. Након што су, почетком 1945. године, југословенске војне формације и политичке власти биле принуђене да се повуку преко границе, пројугословенску пропаганду је на том простору наставио да води Антифашистички фронт Словена у Мађарској. Арпад Хорњак, *Питање граница и Југословени у Мађарској у мађар-*

Будући да држава – матица југословенских „фолксдојчера", није била предвиђена за изградњу „народне демократије", те да је сматрана за главног кривца за избијање светских ратова (и потенцијалног изазивача новог), Немци су у ослобођеној Војводини, Славонији и Словенији доживели још тежу судбину неголи тамошњи Мађари. Слутећи да ће подунавске Швабе платити цех за све злочине припадника Вермахта и „есесоваца" од 1941. до 1944. године, војно-политичко руководство Трећег рајха је благовремено и детаљно припремило планове за њихову „привремену" евакуацију из земаља југоисточне Европе – укључујући и Југославију. Међутим, евакуација Баната, као прве југословенске области насељене Немцима која се нашла у домету Црвене армије, покренута је прекасно – почетком октобра, када су совјетски војници већ прешли румунско-југословенску границу. Разлози за закаснело наређење о евакуацији лежали су у процени Берлина да би дуге колоне запрежних возила начичканих избеглицама закрчиле путеве неопходне за војне операције, те да би поразно деловале на морал трупа. Стога се тек мањи део банатских фолксдојчера (и врло мало тамошњих Мађара) евакуисао преко Тисе. С друге стране, иако су планови за евакуацију Немаца из Бачке израђени у последњи час и то од стране њих самих, околност да је та војвођанска област дуже остала ван домашаја Црвене армије и југословенских партизана него Банат довела је до тога да се отприлике половина бачких Немаца, заједно са мађарским чиновницима и колонистима, на време повукла преко Дунава. Из истог разлога, најефикасније је спроведена евакуација Немаца из Срема – од којих је само мањи број дочекао партизане у својим домовима. Врло брзо ће се показати да је оглушивање појединаца на позив за евакуацију (што због нерадог напуштања својих имања, што због уверења да немају зашто да се крију) било трагична грешка. Свима који нису хтели или нису стигли да се евакуишу судбина је била запечаћена.

Наиме, југословенско комунистичко руководство је недуго након заседања у Јајцу замислило да у новој, „авнојевској" Југославији неће бити места за полумилионску немачку мањину. Годину дана касније, крајем новембра 1944. године, председништво АВНОЈ-а одлучило је да конфискује сву покретну и непокретну имовину Немаца у Југославији – како фолксдојчера, тако и поданика Трећег рајха (изузев оних који су помагали партизански покрет или су били у брачној вези са припадницима неког другог народа). У то време немачка имовина је углавном била напуштена, будући да се један део њених власника евакуисао из Југославије, а да је други део у то време био заточен или пак ликвидиран. Одмазда према војвођанским Немцима отпочела је још у октобру, одмах по ослобођењу Баната, Бачке и Срема, а спроводиле су је војне јединице

ско-југословенским односима после Другог светског рата, у: *Мађари и Срби са две стране промењиве границе 1941–1948*, Будимпешта 2016, 294–295.

или наоружани цивили. Цивилне и војне власти нису се трудиле да је зауставе (чак је и сам маршал Тито, приликом свог боравка у Вршцу, затражио да се тај град „очисти" од немачког живља), а званична пропаганда непрестано је понављала да, након свега што су чинили у рату, са Немцима више не може бити суживота. Као и у случају Мађара, на удару су првенствено били припадници оружаних формација, „фашистичких организација" (попут Културбунда), виђенији појединци али и сасвим обични људи, а таласи „чишћења" трајали су неколико недеља. Недуго након престанка ликвидације Мађара заустављена су и убијања Немаца, но док су Мађари доцније били прихваћени као равноправни чланови југословенске мултиетничке заједнице, са домаћим Немцима то није био случај. Била им је наметнута колективна одговорност за немачке ратне злочине и били су лишени грађанских права.

Већ у данима ослобођења Војводине отпочео је процес логорисања тамошњих Немаца који ће, у наредним месецима и годинама, однети знатно више жртава него ликвидације спровођене у јесен 1944. године. Једном од првих наредби Војне управе за Банат, Бачку и Барању прописано је да се у свим немачким селима уведе војна власт, да се Немцима забрани напуштање својих насеља без специјалног одобрења, на јавним местима није била дозвољена употреба немачког језика, Немцима није било допуштено да раде у јавним установама а све њихове радње и предузећа имали су да прећу под контролу државе. Оним Немцима који су напустили своје домове било је забрањено да се у њих врате, а Војна управа је имала право да, по сопственој процени ситуације на фронту, наложи исељавање немачког живља из једног у друго насеље. Само оним малобројним Немцима који су и раније помагали „антифашистичку борбу" било је допуштено да се укључе у оружане јединице, док су сви остали мушкарци немачке националности (старости од 16 до 60 година) били подвргнути радној обавези. Крајем новембра 1944. године командант Војне управе за Банат, Бачку и Барању наредио је да се Немци групишу у више десетина логора, одакле су, под пратњом наоружаних стражара, бивали упућивани на различите радове. Поврх тога, више од 10.000 војвођанских Немица и Немаца било је, на самом крају 1944. година, депортовано у Доњецки басен где су служили као бесплатна радна снага у фабрикама и у рудницима. Била је то специфична врста наплате ратне штете коју је немачка војска начинила у Совјетском Савезу, а преживели принудни радници се после више година службе нису вратили у завичај, него су насељени у Источну Немачку.[5]

---

[5] Михаел Портман, *Подунавскошвапско становништво у Војводини: бег, интернација и политика исељавања (1944.–1954.)*, у: *О „нестанку" немачких националних мањина – једно тешко поглавље у историји Југославије 1941.–1955. године*, Улм 2016, 88.

Након организованог егзодуса на запад, масовних ликвидација и депортације у СССР у јесен и зиму 1944. године, у Војводини је преостало стотинак хиљада Немаца. Био је то тек мањи део некада значајне немачке популације, но југословенске власти нису одустале од идеје да је се потпуно реше. У пролеће 1945. године одлучено је да се и они Немци који нису били припадници радних јединица, без обзира на пол и узраст, групишу у сабирне логоре (на простору Војводине их је било шест – Молин, Книћанин, Бачки Јарак, Гаково, Крушевље и Сремска Митровица), а тај процес је завршен до краја лета. Тако су се, по завршетку Другог светског рата, скоро сви војвођански Немци нашли у логорима[6] – чији се број временом смањивао а логораши бивали пресељавани из једног у други (последњи је затворен логор Книћанин, у пролеће 1948. године). Иако у њима није владала војничка дисциплина као у радним, судбина заточеника сабирних логора је била трагична – још више него усуд депортованих у Совјетски Савез. Наиме, сабирни логори су заправо били сеоска насеља (изузев у случају сремскомитровачког логора), где су на скученом простору испражњених кућа, штала и других објеката биле сконцентрисане масе жена, деце и стараца. Такви услови, праћени недостатком хигијенских средстава, огрева и хране, довели су до масовног умирања од заразних болести (пре свега трбушног тифуса и маларије), исцрпљености и глади. Стражари су сурово кажњавали сваки покушај изласка из логора у потрази за храном или из било ког другог разлога, а случајеви тортуре и убијања логораша нису били ретки. Ипак, поједини мештани околних села сажаљевали су своје некадашње комшије и налазили су начина да им дотуре храну, а временом су и државни органи почели да хуманије третирају заточене Немце: побољшани су услови за лечење болесних, преживела деца су отпремљена у дечје домове, а стражари су почели да толеришу бекства из логора – у нади да ће се бегунци упутити преко југословенске границе.

Заправо, сврха логорисања Немаца, између осталог, била је припрема за њихово исељавање из Југославије. Југословенске власти нису скривале своју намеру да на тај начин реше „немачко питање" и да предупреде потенцијалне проблеме у будућности – напротив, у више наврата су тражиле од западних савезника и од Совјета, који су под својом окупацијом држали Немачку и Аустрију, да приме под своје окриље Немце из Војводине и других крајева Југославије. Међутим, они су то сваки пут одбили да учине, а ни одредбе Потсдамске конференције о протеривању фолксдојчера из Пољске, Чехословачке и Мађарске нису се односиле на Титову државу. Не знајући шта са њима да раде, југословенски властодршци су држали Немце заточене у логорима, а тек три

[6] На слободи је остало свега десет до петнаест хиљада фолксдојчера. Зоран Јањетовић, *Конфронтација и интеграција – националне мањине у Србији 1944–1964*, Београд 2022, 222.

године након окончања рата допустили су им да из њих изађу (али не и да се врате својим кућама, у којима су увелико живели колонисти). Најмање 20.000 војвођанских Немаца страдало је на стратиштима и по логорима 1944. године и касније, плативши прескупу цену за злочине дивизије „Принц Еуген" и осталих фолксдојчерских формација.

С друге стране, сремски Хрвати нису били колективно кажњени за своју оданост Павелићевом режиму (мада је било случајева ликвидација и логорисања), будући да је државно и партијско руководство инсистирало да се према Хрватима, као једном од конститутивних народа југословенске федерације, не смеју предузимати никакве осветничке мере. Репресивне методе су извесно време примењиване и према Румунима, местимично и Русинима и Словацима, а на списковима осуђених на смрт од стране војних и цивилних судова 1944/45. године било је и Срба, као што их је било и у масовним гробницама које је ОЗНА направила у Рајиној шуми крај Новог Сада и другде – што сведочи да „револуционарни терор" ослободилаца није имао искључиво национални, него и класни и политички карактер.

Но у периоду који је уследио, статус националних мањина у Војводини се драстично променио. Наиме, сви конститутивни акти војвођанске аутономије су њено оснивање оправдавали особеностима историјског и културно-просветног развоја Војводине, али и њеном специфичном националном структуром.[7] У Статуту АП Војводине било је изричито наведено да та покрајина ужива аутономни статус у циљу осигурања права националним мањинама на њеној територији. Заправо, радило се о преузимању унеколико модификованих совјетских искустава решавања националног питања на простору Војводине и Косова и Метохије. Након што су аутономије формиране, требало се постарати да национална равноправност заиста и буде остварена и да се направи радикални отклон од праксе Краљевине Југославије у том питању. То није био лак задатак за комунистичко руководство АП Војводине, посебно имајући у виду тешко искуство Другог светског рата, прикривене ревизионистике амбиције суседних земаља, али и чињеницу да су се све матичне државе војвођанских мањина 1948. године сврстале у фронт против Југославије.

Најтеже је било са највећом мањином – мађарском. Рација и други злочини мађарског окупатора у Бачкој, али и одмазда за њих која је спровођена по ослобођењу, додатно су и драстично погоршали и иначе традиционално лоше односе мађарске мањине са српском већином у Војводини. На својим састанцима, покрајински челници су изражавали озбиљну забринутост због „шовини-

[7] Према попису из 1948. године, 1.640.000 становника Војводине Срба је било 50,4%, Мађара 26,1%, Хрвата 8,1%, Словака 4,2%, Румуна 3,9%, Црногораца 1,9%, Немаца 1,8%, Русина 1,3%, Македонаца 0,6% и осталих 2,1%. Саша Кицошев, Драго Њетован, *Развој етничке и верске структуре Војводине*, Нови Сад 2013, 25.

зма" који је карактерисао српско-мађарске односе у првим послератним годинама. Изражена дистанца била је присутна чак и између српске и мађарске деце, а међусобне туче Мађара и Срба биле су учестала појава. Напори да се Мађари иоле масовније укључе у рад партијских, фронтовских или државних органа нису били плодотворни – такви би од сопствених сународника обично бивали окарактерисани као национални издајници. Када су се, као резултат трогодишње истрајне промоције политике националне равноправности у Војводини (вођене под свеприсутном паролом „братствп-јединство") број Мађара који су учествовали у јавном животу покрајине почео озбиљније повећавати, дошло је до сукоба са Информбироом и драстичног захлађења југословенско-мађарских међудржавних односа. То је угозило резултате комунистичке националне политике у Војводини, а те 1948. године био је укинут и Мађарски културни савез – са образложењем да се претворио у извор национализма и изолационизма мађарске националне мањине. Седиште Мађарског културног савеза, основаног непосредно по ослобођењу, налазило се у Суботици, а делокруг рада овог савеза првобитно је обухватао само Војводину – а доцније се формално проширио на читаву земљу (у пракси, осим 22 војвођанске имао је још 4 подружнице у Хрватској). Културни живот војвођанских Мађара се од 1948. године одвијао у оквиру новооснованог Савеза културно-просветних друштава Војводине (од 1957. године Културно-просветне заједнице Војводине) – замишљеног да под своје окриље стави сав културни аматеризам у покрајини.

У исто време када и мађарски, у Савез културно-просветних друштава интегрисан је и Румунски културни савез. Тај савез је основан 1945. године у Алибунару, у сврху реализације нове, „агитпроповске" фазе културне политике комунистичких власти – која се огледала у учвршћивању „братства и јединства", неговању тековина Народноослободилачког рата али и културализацији маса Румуна у Банату. Наиме, након повратка већине контрактуалних учитеља у Румунију и драстичног смањивања утицаја православног свештенства (као последице успоставе комунистичке власти 1945. године), банатски Румуни су се практично нашли без сопствене друштвене елите. С друге стране, припадника румунске заједнице готово да није било у предратној Комунистичкој партији Југославије, нити у редовима југословенских партизана. У Покрајинском комитету је оцењивано да су се од свих војвођанских мањина Румуни показали као „најпасивнији" у изградњи новог система, а и оно мало Румуна који су се после рата нашли у Партији и осталим друштвенополитичким организацијама тешко су одолевали искушењу да се 1948. године изјасне за Резолуцију Информбироа (укључујући и челнике Румунског културног савеза, који су били и затворени). Стога се од 1948. године међу банатским Румунима

појављује нова друштвена елита, која је јавно, на протестним митинзима организованим по румунским насељима, изражавала свој југословенски патриотизам и критиковала информбировску политику Букурешта. У свести младе, аутохтоне интелигенције, која се образовала у југословенским школама, почео се полагано развијати посебан, банатски и војвођански, румунски идентитет. „Ветар у једра" том процесу свакако да је дала и званична културна политика вођена у време сукоба са Информбироом, која је банатским Румунима у тим бурним годинама подарила оно што ни пре, а ни после нису имали – потпуну румунску гимназију у Вршцу и, у истом граду, Румунско национално позориште.[8]

Још већи напредак од Румуна у „новој Југославији" доживели су припадници малене русинске националне заједнице. Док су у „старој Југославији" уобичајено били називани „нашим Русима" и налазили се на путу асимилације, после 1945. године њихово национално име постало је општеприхваћено а русински језик био је један од пет званичних језика који су били у службеној употреби у АП Војводини. Русини су добили и свог представника у парламенту, а у јесен 1945. године отворена је и Руска матка, са седиштем у Руском Крстуру. Три године касније, у јеку сукоба са Информбироом, та установа је била распуштена а културни рад међу војвођанским Русинима настављен је преко русинске секције Савеза културно-просветних друштава Војводине. Ипак, требало је да прође година и година да се изгради русинска интелигенција у Војводини, а све до тада Русини су остали прилично неповерљиви према Комунистичкој партији и налазили су се под великим утицајем своје цркве. Лакше од осталих мањина у нову југословенску стварност интегрисали су се војвођански Словаци, што због свог сразмерно већег учешћа у партизанском отпору, што због срдачних односа које је југословенска држава, традиционално, одржавала са Чехословачком. Из те државе после 1945. године је потекла и иницијатива да се „доњоземски" Словаци (и Чеси) преселе у земљу матицу, на место протераних Мађара и судетских Немаца. Реализација ове идеје, која ни након потписивања међудржавног споразума није наишла на велико интересовање војвођанских Словака, прекинута је 1949. године услед озбиљног погоршања југословенско-чехословачких односа у време сукоба са Информбироом.[9]

---

[8] Мирча Маран, *Културне прилике код Румуна у Банату 1945–1952*, Вршац 2009, 339.

[9] Челници Матице словачке су критиковали југословенске власти да коче овај процес, што је, између осталог, био разлог за њихову смену 1947. године и довођење познатог комунисте и партизанског команданта Андрије Карделиса на чело ове две године раније обновљене установе. Када је избио сукоб са Информбироом, Карделис се определио „за Резолуцију", а Матица словачка је проглашена за националистичку установу и била интегрисана у Савез културно-просветних друштава Војводине (поново је успостављена 1959. године). З. Јањетовић, *Конфронтација и интеграција...*, 599–600.

Из Војводине се до тада иселило свега неколико стотина словачких породица, а многе од њих су се, након сусрета са социјализмом источноевропског типа, покајале и изразиле жељу да се врате и изграђују југословенски.

Знатно масовније него Словаци, из Војводине су се после Другог светског рата исељавали преживели Јевреји (у Израел),[10] односно Немци (у Аустрију и у Западну Немачку). Док је прве привлачио зов давно изгубљеног палестинског завичаја, другима је, после заточеништва у логорима и вишегодишњег принудног рада, било јасно да за њих у Југославији више нема будућности. Иако су, и поред свих губитака које су претрпели, Немци у Војводини још увек били бројнији од већине осталих националних мањина, они нису уживали ни близу онолико права колико јесу Словаци, Русини, Румуни... На прсте су се могла пребројати спортска и културна удружења војвођанских Немаца, а права је реткост била срести неког Немца који је био расположен да се јавно ангажује у изградњи југословенског социјализма. Много више него припадници осталих националности, Немци су били сумњиви и прокажени и власт се није устручавала да им то стави до знања. С друге стране, у емиграцију их је мамио економски интерес, али и жеља да се поново сретну са својим рођацима, пријатељима и некадашњим суграђанима који су своја насеља напустили још 1944. године. Југословенски надлежни органи су, желећи да се напокон отарасе својих нежељених држављана немачке националности, таквима радо издавали пасоше. Током педесетих година из Југославије се одселило више Немаца него што их је званично било пописано – што је била последица својеврсне „етничке мимикрије". Наиме, војвођански Немци су се масовно изјашњавали као припадници других националности, пре свега оних са којима су их зближавале иста религија и дубоке историјске везе – као Мађари или пак Хрвати.

Иако су, као конститутивни југословенски народ, Хрвати уживали једнака права као и Срби и мада су комунистичке власти инсистирале на њиховој апсолутној интеграцији у политички систем, на „терену", посебно у Срему, на њих се гледало са великим неповерењем. Страшно наслеђе Павелићеве државе, у чијим су злочинима учествовали и сремски Хрвати, колико год потискивано од стране Титовог режима у име „братства и јединства", изазивало је српски гнев – који се манифестовао кроз различите тзв. шовинистичке грешке представника локалних власти према Хрватима али и кроз јавне антихрватске манифестације у Сремској Митровици, Руми... С друге стране, у Бачкој је, маја 1945. године, хрватски национални идентитет декретом наметнут оним Буњевцима и Шокцима који су се, у међуратном периоду, сматрали припадницима

[10] Године 1946. у Војводини је живело око 3-700 Јевреја (што је представљало трећину укупне јеврејске популације у Југославији), а шест година касније – после четири таласа исељавања у Израел, остало их је тек нешто више од хиљаду. Младенка Иванковић, *Јевреји у Југославији (1944–1952) – крај или нови почетак*, Београд 2009, 121, 339.

посебног народа. Хрватску пропаганду су спроводили и припадници Друштва бачких Хрвата, који су уочи Другог светског рата избацили паролу „Бачка Хрватска" а рат провели у Загребу. Иако су комунистичке власти очекивале да ће на северу Бачке моћи да се ослоне на припаднике католичког клера хрватске националности (традиционално супротстављене својим мађарским колегама), они нису заостајали у ширењу антикомунистичког расположења. Тензије је донело и увођење хрватске ијекавице у суботичке школе 1953. године – изговора који на том простору није имао никакву традицију.

Једно краће време у појединим одељењима у Војводини настава се одвијала и на бугарском језику, а националној шароликости покрајине допринос је тих првих послератних година давала и грчка колонија у Буњкесу. Грци који су, почев од маја 1945. године, почели да се досељавају у доскора немачко село Буњкес били су чланови породица грчких партизана и комунистичких функционера који се нису помирили са расплетом војно-политичке ситуације и обновом монархије у Грчкој. Првобитно уточиште грчке избеглице (међу којима је знатан део био словенског порекла) пронашли су у Македонији, али су их југословенске власти потом преселиле далеко од грчке границе, у Војводину. Грци су у Буњкес пристизали у таласима а одатле су повремено и одлазили, тако да је број становника села варирао (највећи број достигао је у лето 1946. године – преко 4.000). Новим житељима Буњкеса југословенска држава је доделила око 3.500 јутара оранице да обрађују, а у њихове послове и сложене међусобне односе није се мешала. Село је представљало јединствену заједницу на простору Војводине – њоме је управљао деветочлани одбор састављен искључиво од грчких комуниста. Грчка комуна у Војводини је имала и сопствене органе безбедности, школу, новине па чак и валуту – буњкески динар. А осим што је у домаћој јавности у шали називано „седмом југословенском републиком", село Буњкес је постало и светски познато крајем 1946. године, када је грчки представник у Организацији уједињених нација оптужио југословенску власт да је у Буњкесу организовала логор за обуку герилаца који су, по њеном завршетку, конспиративно упућивани у Грчку у којој је буктао грађански рат.[11] Избијање сукоба Комунистичке партије Југославије са Информбироом запечатило је судбину грчке колоније у Буњкесу. Наиме, руководство села је подржало Резолуцију ИБ-а (немилосрдно се обрачунавши са онима који су Тита претпостављали Стаљину) те је југословенска власт 1949. године одлучила да укине екстериторијални статус Буњкеса. Након тога, највећи број Грка из Буњкеса се, преко Мађарске, преселио у Чехословачку, а на њихово место су се доселили Срби који су насеље преименовали у Бачки Маглић.

[11] У селу је заиста постојала нека врста школе за партизанске официре. Милан Ристовић, *Експеримент Буњкес – грчка утопија у Југославији 1945–1949*, Нови Сад 2007, 47–59.

Национална равноправност у Војводини је на делу пре свега доказивана отварањем школа на мањинским језицима а које су представљале реткост у времену југословенске краљевине. Смернице нове просветне политике предвиђале су да се у сваком месту које су насељавали припадници неке националне мањине отвара школа на њиховом језику, или макар одељење у школи у којој се настава одвијала на српскохрватском језику (изузетак су представљали само Немци, који су тек средином педесетих у читавој Војводини добили симболичних пет одељења). Отварана су и одељења у средњим школама, односно средње школе на језицима националних мањина (1950. године у Војводини је радило пет виших гимназија на мађарском и по једна виша гимназија на словачком и румунском наставном језику). Суочене са недостатком наставничког кадра, покрајинске просветне власти су отварале учитељске школе – на мађарском наставном језику у Суботици, на словачком у Бачком Петровцу, као и одељења на румунском наставном језику у учитељској школи у Вршцу. На Вишој педагошкој школи у Новом Саду отворена је катедра за мађарски, а потом и румунски језик, а њихове улоге доцније су преузеле катедре за мањинске језике на новосадском Филозофском факултету – уз Пољопривредни факултет, који је отворен исте 1954. године, језгру будућег Универзитета у Новом Саду (основаног 1960. године). За студенте, ђаке и ширу читалачку публику штампани су књиге и уџбеници на свим језицима који су били у службеној употреби у Војводини, а та пракса ће се наставити и током наредних деценија.

Културној политици комунисти су придавали велики значај, те је покрајинска администрација преузела на себе организацију целокупног културног живота у Војводини. У оквиру месних народних одбора формирани су културни савети, чији је циљ био да подстичу културну делатност на локалном нивоу. Ови савети су блиско сарађивали са „масовним" организацијама, а пре свега са надлежним партијским органима. Намера је била да се, с једне стране, што шири слојеви народа укључе у културни живот, а с друге да се они идеолошки индоктринирају преко фолклорних група, аматерских позоришта, драмских и музичких секција, читаоница и библиотека, оркестара и хорова... Под лупом партијских функционера налазили су се позоришни и биоскопски репертоар, теме предавања на Народним универзитетима, па чак и избор музике на омладинским игранкама (нпр. џез музика је била сматрана изразито „реакционарном" и „малограђанском" и сврставана је, уз америчке филмове и стрипове, у нежељене облике културног стваралаштва). Ни најелитније установе културе у Војводини (нпр. Српско народно позориште, тј. Војвођанско народно позориште, како се оно једно време после рата називало) нису биле изузете од удара цензуре. Што се тиче ликовне уметности, као и свуда у Југославији, и у Војводини је у првим послератним годинама једини пожељан уметнички правац

био соцреализам, а услед раскида са Совјетским Савезом и он је полагано напуштан. Међутим, суштински проблем оновремене војвођанске уметничке и културне сцене уопште био је недостатак врсних интелектуалаца – већину таквих, ако су преживели рат и након њега наставили са стваралаштвом, привукле су сцене главног града Југославије. Није много боља ситуација била ни са војвођанском журналистиком, чија су најбоља пера нестала у вихору рата и револуције.

Мање ради информисања, а више ради политичке пропаганде, у току рата и непосредно након њега издаване су новине и часописи на српском, хрватском и свим мањинским језицима (*Слободна Војводина* – потоњи *Дневник*, *Мађар со*, *Хлас луду*, *Руско слово*, *Либертатеа*, *Хрватска ријеч*...). А да би парирала у информативном рату који је, преко таласа Радио Будимпеште и станица из других информбировских земаља, вођен против Југославије, покрајинска власт је симболично, на Дан Републике 1949. године покренула Радио Нови Сад који је највећи део свог програма емитовао на мањинским језицима.[12] И како је време одмицало, војвођанске мањине су постајале све лојалније Југославији. Томе је несумњиво допринело и спровођење политике „националног кључа" у Војводини, по којој су све јавне функције у покрајини и по нижим територијално-управним јединицама имале да буду распоређене у складу са националним саставом становништва. То је комунистима мањинских националности обезбеђивало знатно лакшу „проходност" ка врху неголи већинском народу, будући да се, упркос свим напорима врха Партије, њена структура у Војводини веома споро мењала. Тако је 1956. године сваки седми Црногорац настањен у Војводини био члан Савеза комуниста, сваки двадесети Србин, сваки четрдесети Хрват, а тек сваки стоти Мађар, Словак или Румун. У наредним годинама ситуација се у том погледу унеколико „поправила" – будући да су критеријуми за пријем припадника националних мањина у Савез комуниста поприлично спуштени. А поред свих добијених права у сфери просвете, културе и јавног живота уопште, на друштвену интеграцију припадника војвођанских националних мањина несумњиво је утицала равноправност у економском погледу (пре свега у погледу власништва над земљом), стечена по доласку комуниста на власт.

[12] Душан Попов, *Историја „Слободне Војводине" 1942–1952*, Нови Сад 1982, 168.

Slobodan Bjelica

THE FATE OF NATIONAL MINORITIES IN VOJVODINA AFTER 1944

SUMMARY

The Germans had the worst status in liberated Vojvodina in 1944/45 – they were collectively declared accomplices in the war crimes done by Hitler's armed forces and there was no future for them in Vojvodina or in other parts of Yugoslavia. At first, after the liberation of the province, the Hungarians had a status similar to the Germans, but it soon improved significantly – out of consideration for neighboring Hungary, which, like Yugoslavia, had embarked on the path of building a "people's democracy." Unlike these two largest minority communities in Vojvodina, the others – Romanians, and especially Slovaks and Ruthenians – were subjected to repression on a national basis to a much lesser extent. Given that they represented a constituent people of the new Yugoslavia, the new government did not hold the Croats in Srem accountable for the terrible crimes of the Independent State of Croatia, and the repression that was carried out against individual Croats after liberation was more politically and class-motivated (which, incidentally, was also the case with the Serbs).

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Жарко Б. Вељковић
Београд
sapphousatthis@gmail.com

О РАНИМ ДАНИМА ЂОРЂА ШАГИЋА – ЏОРЏА ФИШЕРА

Сажетак: У раду се излаже родослов првог Србина који се доселио у Америку (1815) Ђорђа Грека/Шагића односно Џорџа Фишера (George Fisher), родом из Стоног Београда (Székesfehérvár). Закључује се да је био из посрбљене цинцарске породице, чији је породични посао био кројачки.

Кључне речи: Ђорђе Грек/Шагић, George Fisher, Стони Београд (Székesfehérvár), посрбљени Цинцари, родослов.

Ђорђе Шагић односно Џорџ Фишер (енгл. *George Fisher*) био је човек врло занимљиве судбине. Рођен је у Стоном Београду (мађ. *Székesfehérvár*) 1795. године. Средње образовање похађао је у Сремским Карловцима до 1813, када одлази у Карађорђеву Србију да би се борио против Турака. Након пропасти Првог српског устанка враћа се у Аустрију где бива регрутован у фрајкор, одакле бежи па одлази у Америку 1815. године. Био је први Србин који се доселио у Америку, и први Србин који је добио америчко и мексичко држављанство. У САД је остварио значајну каријеру и утицај – радио је на прикључењу Тексаса Америци, што се и остварило 1845. године. Био је и секретар Земљишне комисије Калифорније (енгл. *California land commission*). На тај начин он је и један од оснивача држава Тексас и Калифорнија. Поставши масон, високо је напредовао у северноамеричкој масонерији. У Сан Франциску је имао правничку канцеларију и био судија. У том граду је био и члан православног одбора који је 1864. засновао једну грчко-словенску православну цркву, најстарију православну богомољу у САД. Био је један од пропагатора Грчке револуције у Америци, због чега га је грчки краљ Ђорђе I поставио за доживотног грчког конзула у САД. Умро је у Сан Франциску 1873. и сахрањен је с највећим почастима.[1]

---

[1] Коста Поповић, *Први Србин Американац Ђорђе Шагић – Фишер*, Даница – Српски народни илустровани календар, за годину 2007, Београд 2006, 441–452.

Ђорђе Шагић – Џорџ Фишер у САД[2]

Ово су све познати подаци из Фишеровог животописа, који је генерално добро знан, и стога га овде нећемо понављати. Ипак у понеким детаљима Фишерове биографије, нарочито предамеричке, има дискрепанције,[3] а ми ћемо се на такве ситуације овде осврнати једино ако су релевантне за наше излагање. Овај рад тежиће да расветли онај мање познати, рани период Шагићевог живота. Говорићемо о томе када се тачно родио и како се тачно звао на рођењу и презивао, из које је и какве породице потекао, и ког је порекла био.

Почећемо од (познатих или дедукованих) основних података о њему, већином матичарске природе:

---

[2] Mary Fisher Parmenter, Walter Russell Fisher, Lawrence Edward Mallette, *The life of George Fisher (1795–1873) and the history of the Fisher family in Mississippi*, H. & W. B. Drew, Jacksonville, FL 1959, ii.

[3] К. Поповић, *Први Србин Американац Ђорђе Шагић – Фишер*, 442–445; M. Fisher Parmenter, W. Russell Fisher, L. Edward Mallette, *The life of George Fisher (1795–1873)...*, 2, 140 (нап. 5), 128.

1) Родио се 30. априла 1795. (по новом календару) у Стоном Београду у Мађарској,[4] у релативној близини Будима.

2) Име на рођењу било му је, најпре ће бити, *Ђорђе*.[5]

3) Био је из породице скромног имовинског стања. Још док је био врло мали, отац му је преминуо. Отац је био *бургер* односно грађанин Стоног Београда,[6] што значи да је рођен у Стоном Београду или околини и да је из породице пореклом из овог града. Породични посао био је могуће кројачки.[7]

4) И остатак његове најближе родбине могуће је умро рано (до 1829).[8]

5) Презиме на рођењу било му је могуће *Грек*.[9] Ипак усваја и носи презиме *Шагић*, под којим је похађао средње образовање,[10] а које се јавља код Срба у Будиму,[11] можда онда по неком свом добротвору.

---

[4] Најраније у Џорџовом својеручном запису у породичној Библији породице Фишер 1820-их или вероватно 1825. г., где стоји: *George Fisher (Alba Royal) born at Stuhlweissenburg Hungary – Europa – A.D. April 30 – 1795*. Вид.: M. Fisher Parmenter, W. Russell Fisher, L. Edward Mallette, *нав. дело*, 125.

[5] Најраније у тексту Џорџовог писма свом пријатељу из школских дана Георгију/Ђорђ(ија)у Стаматовићу од 15. јуна 1844. (вероватно по новом календару), где у потпису стоји *Георгий*, што је *Георгије*/*Ђорђије*. Вид.: К. П., *Писмо Србљина изъ сѣверне Америке (преведено и изведено)*, Сербскій народный листъ, IX/41, Пешта 12. 10. 1844, 327, 328 (328). Ипак у биографском чланку након његове смрти у новосадској *Застави* од 7/19. октобра 1873, кад се говори (и) о његовим раним данима, употребљава се – најраније – облик имена *Ђорђе*. Вид.: Цки, *Подлистак: Један Србин Американац*, Застава, VIII/118, Нови Сад 7/19. 10. 1873, 2, 3 (2).

[6] Најраније у: John Livingston, *George Fisher, of Hungary – George Fisher, secretary and translator to the California land comission*, у: Исти, Portraits of eminent Americans now living, with biographical and historical memoirs of their lives and actions, 3, 157 Broadway, Sampson Low, son & co, A. & W. Galignani & co, New York (City), London, Paris 1854, 441–446 (441).

[7] Из података да је по доласку у Америку отворио и држао кројачку радњу пуних 12 година, 1817–1829. Вид.: M. Fisher Parmenter, W. Russell Fisher, L. Edward Mallette, *нав. дело*, 4–6, 127, 176.

[8] Из тога да он у поменутом тексту свог писма пријатељу Стаматовићу из 1844, спомињући и Стаматовићево писмо њему из 1829, помиње *сроднике, познанике и пријатеље који су евентуално још у животу*, али не и мајку и(ли) браћу и сестре односно најближе рођаке. Вид.: К. П., *Писмо Србљина изъ сѣверне Америке...*, 328.

[9] Из података да је Фишер своје новинске чланке потписивао као *Grecus* (односно *Greco-Americanus*). Вид. M. Fisher Parmenter, W. Russell Fisher, L. Edward Mallette, *нав. дело*, 141.

[10] Најраније у Протоколу уписаних ђака Карловачке гимназије из времена кад ју је похађао (лат. *Matricula inscriptorum discipulorum Gymnasii Carlovizensis*, 1796–1820/21), у немачко-мађарско-латинском облику *Schagics*. Вид.: Nikola R. Pribić, *George Šagić-Fisher: Patriot of the two worlds*, Florida State University Slavic papers, 1967/1, Tallahassee 1967, 35, 36 (36). А славеносрпски облик *Шагичъ* најраније у његовом поменутом потпису у тексту писма пријатељу Стаматовићу из 1844. Вид.: К. П., *Писмо Србљина изъ сѣверне Америке...*, 328.

[11] Везу презимена Шагић са Будимом најраније је приметио професор на Богословском одсеку Универзитета у Пешти (Аламижнаш) Јанош Сабо (мађ. *Szabó (Alamizsnás) János*) 1835. г.

6) Средње образовање које је Шагић похађао у Карловцима трајало је од 1804. до пролећа 1813. године.[12]

7) У Америку се отиснуо вероватно из Амстердама, наводно *холандским бродом* који је ишао за Филаделфију. Пошто није имао да плати (уопште или цео) превоз до Америке, био је путник на дуг (енгл. *redemptionist*) који за тај дуг буде продат, па затим за дуг одради неколико година као роб. У Филаделфију је стигао наводно *у септембру 1815*. Потом је на броду био задржан у притвору скоро до краја године.[13]

8) Успео је да побегне с брода, украденим чамцем, са још два путника исте судбине. Када су стигли до обале, сумњичавим становницима учинили су се као рибари (енгл. *fishers*). Пошто је то тако добро прошло, он из захвалности према судбини узима себи ово као ново презиме и тако у Америци постаје *Џорџ Фишер* (енгл. *George Fisher*).[14] То да је његово презиме било изворно *Рибар* па га је он превео у *Fisher* треба одбацити.[15]

9) Умро је од црвеног ветра 11. јуна 1873. у Сан Франциску, и сахрањен наредног дана на гробљу Лорел Хил у истом граду (енгл. *Laurel Hill cemetery*). Његови посмртни остаци су септембра 1946. премештени на Хумку „Лорел Хил" (енгл. *Laurel Hill mound*) на гробљу Сајпрес Лон / „Алеја чемпреса", у

или пре, поменуто у: Edvi Illés Pál, *5. Öszveirása Hazánkból származott néhány jeles férfiaknak és familiáknak a' Külfölden*, Tudományos Gyűjtemény, 1835/X, Pest 1835, 97–104 (103); Csécs Teréz, *A Tudományos Gyűjtemény (1817–1841) repertóriuma*, Xántus János Múzeum, Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár, Győri Levéltára, Győr 1998, 15, 45, 167.

[12] Nikola Pribić, *George Fisher, an early nineteenth century immigrant from Serbia to the United States and a protagonist of Balkan solidarity*, у: Vladimir Ivanov Georgiev, Vasilka Tăpkova-Zaimova, Premier Congrès international des études balkaniques et Sud-Est européennes, Sofia, 26 août – 1er septembre 1966: Résumés des communications 3 (Histoire moderne et contemporaine), Académie bulgare des sciences, Sofia 1966, 236–239. (237); К. Поповић, *нав. дело*, 441.

[13] Најраније – прецизирајући претходно изнесене податке – у: J. Livingston, *George Fisher, of Hungary...*, 442. Вид. и: M. Fisher Parmenter, W. Russell Fisher, L. Edward Mallette, *нав. дело*, 2, 3, 140; Цки, *Подлистак: Један Србин Американац*, 2.

[14] Најраније у: J. Livingston, *нав. дело*, 442. Занимљиво је да је поред уобичајеног енглеског потписа, *Geo Fisher*, на његовој мађарској Библији сачуван и његов додатни мађарски потпис, *Halász Győrgy*, 1852. г. или после. Вид.: Ouromantiq, *1852 George Fisher early Texas settler his Hungarian Bible Mexico Tampico Magyar U.S. $450.00*, E-Bay, San Jose, CAL March 15, 2025 19:06 (https://www.ebay.com.my/itm/201842882237, приступљено 4. 6. 2025).

[15] Најраније у: John Lloyd Stephens, *Incidents of travel in Yucatan*, 1, Harper & brothers, New York (City) 1843, 84. Најраније делимично одбачено у: J. Livingston, *нав. дело*, 445. Најраније потпуно одбачено у: Цки, *Подлистак: Један Србин Американац*, 2. Вид. и: Илија М. Петровић, *Први Југословени у Америци*, Српски књижевни гласник, нова серија XXI/1 (мај–август 1927), Београд 1927, 273–281 (280, 281).

оближњем градићу Колма (енгл. *Cypress Lawn memorial park*; *Colma, CA*), где се и данас налазе.[16]

Са прецизираним основним подацима о Греку – Шагићу – Фишеру, његову крштеницу није било тешко пронаћи. Стога прелазимо на податке о његовом рођењу, његовој породици и пореклу.

Крштеница и промена презимена; браћа и сестре. Џорџ Фишер, претходно Ђорђе Шагић, рођен је као Ђорђе Грек 18/29. априла 1795. у Стоном Београду где је наредног дана, 19/30. априла, крштен. Име му је записано као *Геóргі́е*, што је *Ђорђе*. Отац се звао такође Ђорђе, а мајка Сара (славсрп. *Георгі́е*, *Са́ppa*). Презиме *Грек* дато им је у облику *Греговичъ* односно *Греговић*,[17] с додатим наставком *-овић* и са *-г-* вероватно према мађарском облику овог породичног презимена, који гласи *Görög*.[18] Ђорђе је највероватније држао да му је датум рођења 30. априла по новом календару јер је, као будући заснователь једне грчко-словенске православне цркве, очито био побожан човек па је својим рођенданом сматрао онај дан када се родио у Христу. Кума му је била Марија Ћировић, кћи Ђорђије Ћировића (славсрп. *Георгіа Кировичъ*),[19] који је био 'господар'[20] (? главешина Срба), од 1796. до 1807. старешина стонобеоградског трговачког еснафа, и пореклом Цинцарин.[21]

---

[16] M. Fisher Parmenter, W. Russell Fisher, L. Edward Mallette, *нав. дело*, 122–125, 183; *California, San Francisco, Area funeral home records, 1835–1981 – San Francisco (San Francisco) – 1869–1878 – N. Gray & co. – Register, book p. 301–594*, San Francisco, CA, 427: Date of burial: June 12 / 73, name: George Fisher, age: 78 years, nativity: Hungary, disease: Erysipelas, place of burial – tier, grave: lot, plot: 2033, undertaker: N G & co (доступно на: https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:JNG2-3MN?lang=en, приступљено 4. 6. 2025).

[17] *Стони Београд, СП црква* (*Hungary, Fejér, Székesfehérvár - Church records – Görögkeleti Szerb egyház, Székesfehérvár – Anyakönyvek, 1752–1895 – Kereszteltek, házasultak, halottak 1752–1895*, Архив Српске православне епархије будимске, Сентандреја, доступно на: https://www.familysearch.org/en/search/catalog/25888, приступљено 4. 6. 2025), МКР 299/1795.

[18] Вид. доле.

[19] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 299/1795.

[20] Вид. доле.

[21] Demeter Zsófia, Gelencsér József, Lukács László, *Palotavárosi emlékek – Székesfehérvár--Palotaváros története és néprajza*, Az István király Múzeum közleményei / Bulletin du Musée du roi Saint-Etienne, Székesfehérvár 1990, 96, 115, 116.

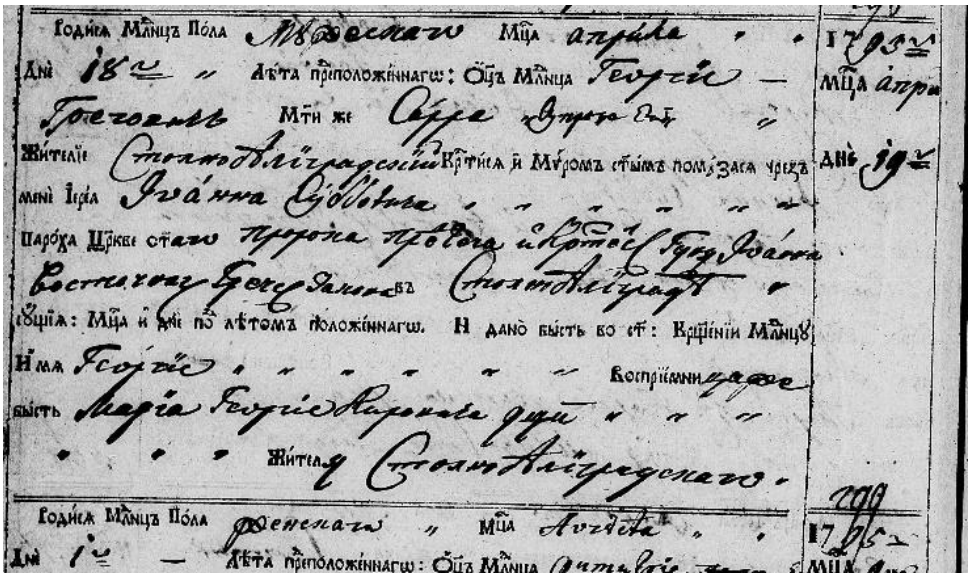

Крштеница Ђорђа Грека – Ђорђа Шагића – Џорџа Фишера[22]

Како смо горе изнели, Ђорђе је у детињству усвојио и носио презиме *Шагић* под којим је похађао средње образовање, а које се јавља код Срба у Будиму. Претпоставили смо: можда по неком свом добротвору. У прилог томе можемо изнети следеће. Према савременим матичним књигама Табанске цркве у Будиму (СПЦ), у које су Шагићи уписивани, као и сачуваном тестаменту ’таначника’ (? кмета) Стефана Шагића из 1810. може се рећи да у њиховој породици није било Ђорђа Шагића рођеног мало пре 1800, а поменути је Стефан био добротвор који је давао највише Цркви и сиромашним православцима.[23]

---

[22] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 299/1795.

[23] Колико смо успели да проникнемо родослов, у породици Шагић у Будиму биле су две гране. Прва је од Јована и Ђурђије, који су имали поменутог ’таначника’ Стефана († 1811), Јована († 1818) и NN ћерку. Стефан је са женом Маријом Стефановић († 1811) имао ћерку Јулијану, удату Радић († 1818) за ’купца’ (трговца) Петра – Перу Радића († 1832), који су имали сина и ћерку, Марка и Марију. NN ћерка имала је сина Павла. Другу су грану (родитељи им се не знају) могуће чинили ’купец’ Марко († 1831) и Павле (~1762 – 1838). Марко је са женом Пулхеријом имао синове Георгија/Ђорђија (славерп. *Геѡргїй*) (1827–1827), Павла (1828–1844) и Александра (1830–1830). А Павле је са женом Маријом (~1768 – 1852) имао ћерку Софију, удату Коишор (~1802 – 1887) за адвоката Константина Коишора, који су имали потомство: ’краљевског и цесарског помоћника’ Јулија – Јулијана (1833–1860), Константина (1837–1838), Михаила/Михајла (1850–1850), Јелисавету (* 1834), Софију (* 1836), Јелену (1838–1839), Емилију (1840–1862), Марију (1841–1841), Леонтину (1843–1902), Јелену (1844–1926) и (J)евгенију (* 1848). С друге стране, у свом тестаменту (1810) Стефан Шагић као добротвор даје највише Цркви и сиромашним православцима, а затим за здравство и школство. Вид.: *Будим, Табан-*

Можда је чак он био добротвор Ђорђу, у том случају за трошкове школовања и живота.

Ђорђе је имао четворо старије и млађе браће и сестара, који су већином умрли врло млади (до 1800); један је брат умро 1817, а за једну се сестру не може пронаћи умрлица. То су:

○ Јован Грек, коме је презиме дато у српском облику *Грк* (славсрп. *Геркъ*), рођен 13/24. фебруара 1790. у Стоном Београду, умро у истом граду 12/24. маја 1817. На крштеници је наведен као „Јован Грк, син Ђорђија Грка, унука Петра Грка, и Саре Грк" (славсрп. *Геѡргїй, Герка Петра ѵнꙋкъ*, *Сарра*), а кум му је био Јован Ћировић, син Ђорђија (славсрп. *Геѡргїй*) Ћировића.[24] Овде се свештеник-матичар највероватније повео за именом кумовог оца па је и име оца детета, *Ђорђе*, уписао као *Ђорђије*. На умрлици овај брат наведен је с патронимом, као „Јован Ђорђевић" (славсрп. *Ꙗѡаннъ Георгіевичъ*).[25]

○ Софија Грек, рођена 21. септембра / 2. октобра 1792. у Стоном Београду. На крштеници је наведена као „Софија, кћи Ђорђа, званог Кедвеш (мађ. *Kedves* 'душ(иц)а'), и Саре" (славсрп. *Георгі́е Кедвешъ*, *Сарра*). Кума јој је била иста која ће бити и брату Ђорђу: Марија Ћировић, кћи 'господара' Ђорђије (славсрп. *Георгі́а*) Ћировића.[26] Умрлица јој се не може наћи.

○ Петар Грек, рођен 14/25. маја 1797. у Стоном Београду, умро у истом граду 6/17. јула 1797. И на крштеници и на умрлици наведен је с презименом у облику на *-овић*, *Грековић* (славсрп. *Грековичъ*). На крштеници је наведен као „Петар Грековић, син Ђорђа Грековића и Саре Грековић" (славсрп. *Геѡргі́е*, *Сарра*), а кум му је био Александар Ћировић, син Ђорђије (славсрп. *Геѡргі́а*)

ска СП црква (*Hungary, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Buda - Church records – Görögkeleti Szerb egyház, Buda – Anyakönyvek, 1810–1895 – Kereszteltek 1810–1822 Házasultak 1811–1860 Halottak 1810–1820 Kereszteltek 1823–1895* и *Halottak 1820–1895*, Архив Српске православне епархије будимске, Сентандреја, доступно на: https://www.familysearch.org/en/search/catalog/20316, приступљено 4. 6. 2025), МКР 76/1827, МКР 101/1828, МКР 147/1830, МКР 193/1833, МКР 215/1834, МКР 250/1836, МКР 290/1837, МКР 313/1838, МКР 337/1840, МКР 338/1840, МКР 364/1841, МКР 385/1843, МКР 407/1844, МКР 456/1848, МКВ 174/1830, МКВ 105/1832, МКУ 18/1811, МКУ 26/1811, МКУ 216/1818, МКУ 219/1818, МКУ 192/1827, МКУ 306/1830, МКУ 349/1831, МКУ 385/1832, МКУ 4/1838, МКУ 584/1838, МКУ 62/1839, МКУ 119/1841, МКУ 159/1844, МКУ 210/1850, МКУ 244/1852, МКУ 439(449)/1860, МКУ 29/1862, МКУ 691/1887; *Hungary, Budapest Főváros Levéltára* / *HU BFL – A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok – Buda Város tanácsának iratai – Végrendeletek (Testamenta)* / *Proclaimed testaments – IV.1002.y – 1811*, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, II.a.0521 / Ságics, Stephan, Buda (доступно на: https://archives.hungaricana.hu/en/lear/Vegrendeletek/2733/, приступљено 4. 6. 2025).

[24] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 210/1790.

[25] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 79/1817.

[26] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 255/1792.

Ћировића.[27] На умрлици је наведен као „Петар Грековић, син Ђорђије (славсрп. *Геѡргі́а*) Грековића”.[28] И овде се свештеник највероватније повео за именом кумовог оца, гледајући крштеницу док је уписивао умрлицу.

○ Јудита – *Јула – Јулијана Грек, рођена 27. маја / 7. јуна 1798. у Стоном Београду, умрла у истом граду 23. септембра / 5. октобра 1800. И на крштеници и на умрлици наведена је с презименом *Грек* (славсрп. *Грекъ*). На крштеници је наведена као „Јудита Грек, кћи Ђорђа Грека и Саре Грек” (славсрп. *Геѡргі́е*, *Са́рра*), а кума јој је била Јудита Ћировић, кћи ’господара’ Ђорђије (славсрп. *Геѡргі́а*) Ћировића.[29] На умрлици је наведена као „Јулијана Грек, кћи Ђорђије (славсрп. *Геѡргі́а*) Грека”.[30] И овде се свештеник највероватније повео за именом оца особе која кумује, гледајући крштеницу док је уписивао умрлицу. Рођена је као посмрче.[31] Ово да имена постају имена одмиља па се потом мењају у нека друга имена није неуобичајена ситуација у православним матичним књигама XVIII и XIX века; на пример, у Темишвару су забележени случајеви *Стана* > **Анка* > *Јованка* и *Софија* > **Соса* > *Сосана*.[32]

Отац и мајка; очух и полусестре.[33] Ђорђеви отац и мајка били су једну деценију у браку и добили петоро деце, од којих су из раног доба преостали Ђорђе и његов старији, и најстарији, брат Јован, а за једну сестру се не може наћи умрлица.[34] Након очеве смрти мајка се исте године преудала и с новим мужем добила још три ћерке, које су све умрле врло младе (до 1804). Идемо редом.

Ђорђев отац звао се Ђорђе Грек. Како смо горе изнели, био је *бургер* односно грађанин Стоног Београда. Међутим, био је рођен у граду Фоку односно Шиофоку (мађ. *Siófok*) у релативној близини Стоног Београда. Родио се у овом граду 4/15. априла 1766. или (који) дан пре, крштен је 4/15. априла исте године, а умро је у Стоном Београду 14/25. фебруара 1798. Отац му се звао Јоан, а мајка Јекатерина. На крштеници је наведен под крађим презименом али и под оним с додатим наставком *-ов*: „Ђорђе Грек (па дописано) Грековˇ, син Јоана

---

[27] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 322/1797.

[28] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 316/1797.

[29] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 332/1798.

[30] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 368/1800.

[31] Вид. доле.

[32] Жарко Б. Вељковић, *Примери променљивости личног имена Срба православаца у црквеним матичним књигама Темишвара XVIII и XIX века*, Теолошки погледи / Theological Views, L (2/2017), Београд 2017, 317–334 (328, 329).

[33] Пошто (полу)браћа и (полу)сестре изнад Ђорђа у лози нису релевантни за причу о самом Ђорђу, надаље ћемо излагати само директан родослов (по оцу).

[34] Вид. горе.

Грека/Грекова и Јекатерине Грек/Греков, из Фока” (славсрп. *Геѡ́ргѝе Грекъ/Грековъ*, *Ѯѡ́анъ*, *Е́катерина*, *бива́телѝ фокскѝ*), а кума му је била Ана, жена Јевтимија/Јефтимија, из Лепшиња односно Лепшења (мађ. *Lepsény*), варошице у близини Фока (славсрп. *Ефтимѝе лепшински*).[35] На умрлици је наведен под презименом с додатим наставком *-овић*: „Ђорђе Грековић, из Стоног Београда” (славсрп. *Геѡ́ргі́е Грековичъ*, *жи́телъ столнобѣлі́градскі́й*).[36]

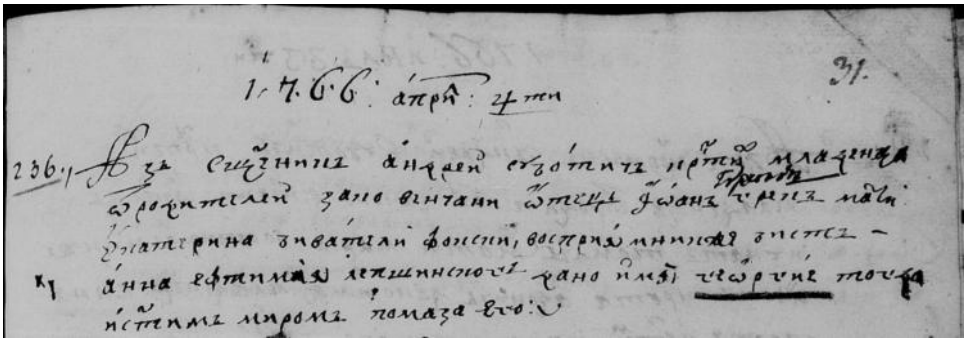

Крштеница Ђорђевог оца Ђорђа Грека[37]

Ђорђева мајка звала се Сара. Према венчаници, рођена је у селу Грабовцу (мађ. *Grábóc*) где се налази манастир Грабовац (СПЦ), доста јужније од Фока. Према непрецизним записима у тамошњој матичној књизи рођених, родила се на територији парохије манастира Грабовца ≥4/15. јуна – ≤15/26. јула 1765, а у крштеници је наведено само њено име: славсрп. *Родися раба Бо́жїя Сарра, ѝ знаменася*.[38] Умрлица јој се пак не може пронаћи. И поред мањкавости, оваква њена крштеница и одговара узрасту према години венчања и једина одговара матичарским подацима у венчаници све до најстаријих записа у матичним књигама Грабовца. Прецизније пак податке сазнајемо из умрлица њеног оца († 1798) и мајке († 1790): Звали су се Ђорђе Поповић и Јека Поповић (славсрп. *Георѝе*, *Георгїе*, *Ека*), а за њена живота живели су близу Грабовца, у засе-

[35] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 236/1766.

[36] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 324/1798.

[37] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 236/1766.

[38] *Грабовац, СП манастир* (*Hungary, Tolna, Grábóc - Church records – Görögkeleti Szerb egyház, Grábóc – Anyakönyvek, 1763–1895*), *Kereszteltek 1763–1895 Házasultak 1763–1777 Halottak 1763–1777, 1817–1828*, Архив Српске православне епархије будимске, Сентандреја (доступно на: https://www.familysearch.org/en/search/catalog/20373, приступљено 4. 6. 2025), МКР ≥4. 6 – 14. 7, Сара / 1765.

оку села Деч (мађ. *Decs*) *Дечко Брдо* (мађ. *Etei-domb*/*Városhelyi-domb*),[39] што је онда и тачно место Сариног рођења.

Она се за Ђорђевог оца Ђорђа удала у Стоном Београду, 9/20. јула 1788. Њихова венчаница доноси Грабовац као њено (оквирно) место рођења као и име оца *Ђорђе* и презиме оца *Поповић*, што је и њено девојачко презиме. Наведена је као „Сара Поповић, кћи Ђорђа Поповића, из Грабовца" (славсрп. *Георгїе Поповичъ, жи́тель гра́бовачкїй*). Младожења је наведен под патронимом и презименом с додатим наставком *-ов* као појашњењем, *Јоановић Грекова*: „Ђорђије Јоановић односно Грекова, из Стоног Београда" (славсрп. *Георгі́й Ѯоаннови̯ч(ъ), и̇наче Грековъ, жи́тель столнобѣлі́градскі́й*). Обоје ступају у први брак. Кум им је био Јован Ђурковић, пасторак 'господара' Ђорђија (српслов. *Георгїй*) Ћировића.[40] Овде се свештеник исто тако највероватније повео за именом кумовог очуха.

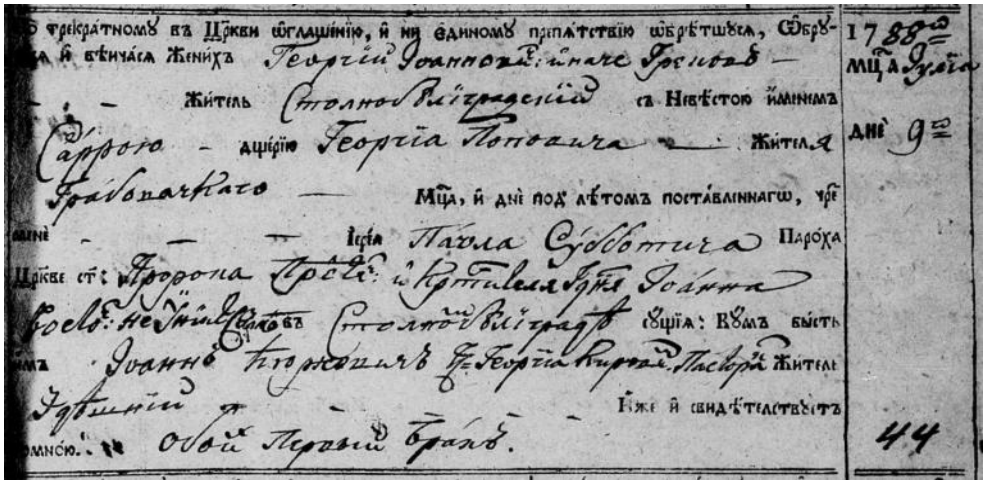

Венчаница Ђорђевих родитеља, Ђорђа Грека и Саре Поповић[41]

[39] *Грабовац, СП манастир* (*Hungary, Tolna, Grábóc - Church records – Görögkeleti Szerb egyház, Grábóc – Anyakönyvek, 1763–1895*), *Házasultak 1777–1895 Halottak 1789–1817, 1828–1895*, Архив Српске православне епархије будимске, Сентандреја (доступно на: https://www.familysearch.org/en/search/catalog/20373, приступљено 4. 6. 2025), МКУ 5.3./1790, МКУ 13.9./1798; Andrásfalvy Bertalan, *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*, *A táj természeti adottságai*, у: Kézdivásárhelyi Balog János, Tanulmányok Tolna megye történetéből, 7, Tolna megyei tanács levéltára, Szekszárd 1975, 5–52 (38).

[40] *Стони Београд, СП црква...*, МКВ 44/1788.

[41] Исто.

Након мужевљеве смрти Ђорђева се мајка одмах преудала, како у венчаници стоји, „удовица (па дописано) с мужем свеже у гробу” (славсрп. *вдова ѡтъ гроба*). Преудала се за Јована Табаковића из Стоног Београда. Врло је занимљиво да је он имао паралелна презимена *Сикић*, *Голубовић* и **Јанковић* које се из контекста подразумева у његовој крштеници од 22. фебруара / 4. марта 1768. (славсрп. *Табаковичъ*, *Табаковичъ или Сикићъ*, *Ко́лѵбов(ичъ) и҆наче Сикићъ*, *Іа҆нковичъ*), док му оцу у умрлици 1776. као презиме стоји „Јанковић (па дописано) односно Сикић” (славсрп. *Іа҆нковичъ и҆наче Си́кїћъ*).[42] Њих двоје венчали су се у Стоном Београду, 4/15. новембра 1798. На венчаници она је наведена као „Сара, кћи Ђорђа Поповића, (па дописано) с мужем свеже у гробу, удовица покојног Ђорђа Грека, из Стоног Београда” (славсрп. *Са́рра, дѱи́ Георгія Поповича, вдова ѡтъ гроба почи(вшаго) Геор(гия) Грека, жи́теля – столнобѣлі́градскі́й*). Младожења је наведен као „Јован Табаковић, из Стоног Београда” (славсрп. *Ѯѡа́ннъ Табаковичъ, жи́тель столнобѣлі́градскі́й*). Она ступа у други брак, он у први. Кум им је био Атанасија Секереш, из Стоног Београда (славсрп. *А́ѳанасі́я Секерѣшъ*).[43]

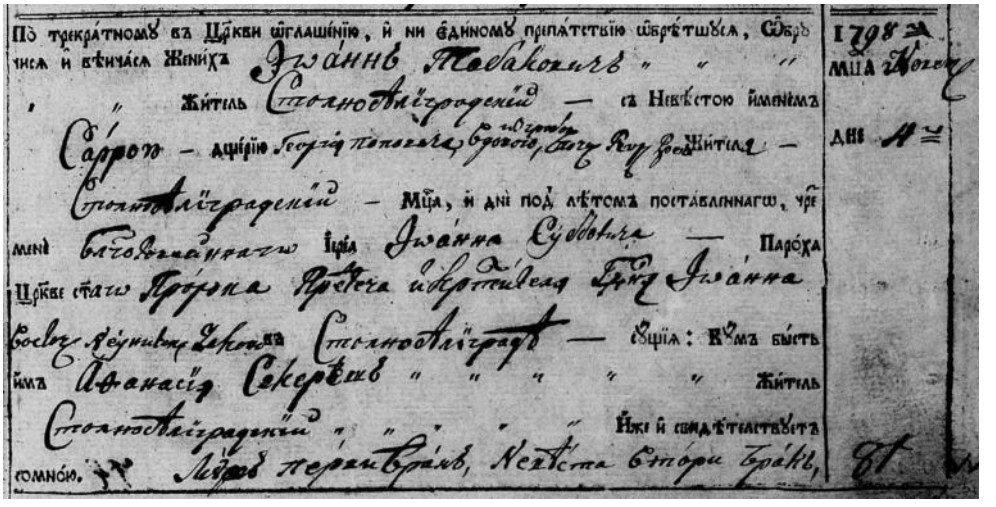

Венчаница Ђорђеве мајке и очуха, Саре Грек, рођ. Поповић, и Јована Табаковића[44]

Мајка Сара и Јован изродили су Ђорђу три полусестре, које су све умрле младе (до 1804). То су:

---

[42] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 125/1768; *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 190/1776.

[43] *Стони Београд, СП црква...*, МКВ 81/1798.

[44] Исто.

○ Ана Табаковић, рођена 26. јула / 6. августа 1799. у Стоном Београду, умрла у истом граду 4/15. августа 1799. На крштеници је наведена као „Ана Табаковић, кћи Јована Табаковића (славсрп. *Табаковичъ*) и Саре Табаковић", а кума јој је била ненаведена „кћи Атанасије Секереша" (славсрп. *дщѝ Аѳананіе Секереша*).[45] Име куминог оца грешком је написано као *Атананија* (lapsus calami). У умрлици је наведена као „Ана Табаковић, кћи Јована Табаковића (славсрп. *Табакови(чъ)*)".[46]

○ Јустина Табаковић, рођена 17/29. новембра 1800. у Стоном Београду, умрла у истом граду 28. новембра / 10. децембра 1800. У крштеници је наведена с два друга паралелна очева презимена, као „Јустина Голубовић односно Сикић, кћи Јована Голубовића односно Сикића (славсрп. *Кóлѹбов(ичъ) и҃наче Сикићъ*) и Саре Голубовић односно Сикић", а кума јој је била Јевросима/Јефросима, кћи Атанасије Секереша (славсрп. *Ефросинія*, *Аѳанасіа Секерешъ*).[47] Њено прво презиме грешком је написано као *Колубовић* (lapsus calami). У умрлици је наведена само са првим од двају презимена, и без грешке, као „Јустина Голубовић, кћи Јована Голубовића (славсрп. *Голѹбовичъ*)".[48]

○ Јекатерина Табаковић, рођена 5/17. јула 1803. у Стоном Београду, умрла у истом граду 18/30. августа 1804. На крштеници је наведена са овим и још једним паралелним очевим презименом, као „Јустина Табаковић односно Сикић, кћи Јована Табаковића односно Сикића (славсрп. *Табаковичъ или Сикићъ*) и Саре Табаковић односно Сикић", а кума јој је била Јустина, кћи Атанасија Секеруша (славсрп. *Аѳанасіе Секерѹшъ*).[49] Овај облик куминог презимена није грешка пошто се у православним матичним књигама Стоног Београда оно јавља и као *Секереш* и као *Секеруш*. У умрлици је наведена само са другим од двају презимена, као „Јекатерина Сикић, кћи Јована Сикића (славсрп. *Сикићъ*)".[50]

Ни Ђорђевом очуху се – као ни Ђорђевој мајци – умрлица не може пронаћи. Штавише, након смрти њихове треће ћерке Јекатерине 1804. њих двоје нестају из православних матичних књига Стоног Београда. Како смо горе изнели, Ђорђево средње образовање у Карловцима трајало је од 1804. до пролећа 1813. и стога би ове две ситуације могле бити повезане. Да изнесемо слободну претпоставку: мајка и очух одселили су се с њиме (намерно остављам ствари

---

[45] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 343/1799.

[46] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 349/1799.

[47] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 360/1800.

[48] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 371/1800.

[49] *Стони Београд, СП црква...*, МКР 402/1803.

[50] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 412/1804.

недореченим), а старији, и најстарији, брат Јован остао је у Стоном Београду са својих 14 година (? можда код неког као шегрт).

Деда и баба по оцу. Ђорђева баба рођена је у варошици Аба (мађ. *Aba*) близу Стоног Београда. Деди му се не може пронаћи крштеница, али је засигурно рођен у Стоном Београду јер ту су му живели и умрли и отац и деда.[51] У прилог томе говори и следеће. Како смо изнели горе, њихов син а Ђорђев отац био је *бургер* односно грађанин Стоног Београда, што значи да је из породице пореклом из тог града. Ђорђев деда је и пре свог венчања (1766) живео у Фоку, где је Ђорђеву бабу довео за жену и тамо су заједно живели. Када су се венчавали, она је већ била трудна. Последње дете, пред његову смрт, они крсте у Стоном Београду (крајем 1782), што би значило да би се повремено враћали у мужевљев родни град. Умрлице им се не могу наћи, али се из венчанице њихове ћерке (почетком 1784) сазнаје да јој је отац у међувремену преминуо, да је тад био житељ Фока и да му је надимак био *Јанко*. Баба је била Мађарица и звала се *Ержебет*, а за венчање покрштена је у православље и добила име *Јекатерина*. Ипак то је било само номинално, јер последње дете, ћерку Ержебет, она са мужем даје да се крсти у католичанству и на ћеркиној крштеници стоји као име мајке *Ержебет*. Са чињеницом да је она била Мађарица сигурно да можемо повезати то што је њен син а Ђорђев отац био зван односно имао мађарски надимак *Kedves* „душ(иц)а".[52] Идемо редом.

Ђорђева баба по оцу звала се Ержебет, девојачки Молнар. Родила се у варошици Аба код Стоног Београда 3. априла 1743. Отац јој се звао Иштван, а мајка Илона, девојачки Пирош. На крштеници је наведена као „Erzsébet Molnár, kći István-a Molnár-a и Ilon-e Molnár, рођ. Piross, из Абе" (мађ.-лат. *Elisabetha ex Aba*, *Stephanus Molnár*, *Helena Piross*), а кум и кума су јој били János Németh и Katalin Szabo, жена Ferenc-a Szabo-a (мађ.-лат. *Joannes Neméth*, *Catharina*, *Franciscus Szabo*).[53] Између осталог, кумово презиме грешком је написано као *Neméth* (lapsus calami).

Ђорђевом деди Јоану крштеница се не може наћи, али се према години венчања, 1766, може казати да је рођен генерално (око) 18 година пре тога или још пре, тј. (око) 1748. или пре тога. Међутим, младожења би у том случају био можда ипак премлад у односу на младу за први брак у она времена па је вероватно да је он био отприлике младино годиште или старији, тј. рођен

---

[51] Вид. доле.

[52] Вид. горе.

[53] *Стони Београд, РК катедрала* (*Hungary, Fejér, Székesfehérvár - Church records – Római Katólikus Egyház, Székesfehérvár. Székesegyház, Magyar Országos Levéltár – Anyakönyvek, 1688–1895 – Kereszteltek 1702–1751*, Székesfehérvár, доступно на: https://www.familysearch.org/en/search/catalog/263101, приступљено 4. 6. 2025), МКР 3. 4, Elisabetha /1743.

(око) 1743. или пре тога. Како год, то је сигурно време пре почетка најстаријих сачуваних православних матичних књига Стоног Београда односно Јовандањске цркве (СПЦ) у овом граду, које започињу 1752. године. Зато се крштеница и не може пронаћи.

Ипак, основне податке о њему као и о млади која је из Ержебет покрштена у Јекатерину за ту прилику сазнајемо управо из њихове венчанице у Стоном Београду. Њих двоје венчали су се у овом граду ≥1/12. – ≤16/27. јануара 1766. На венчаници она је наведена само као „новопокрштена Јекатерина" (славсрп. *ново кр̏щена́ и̏менемъ Е́катерина*), а он је наведен као Јоан Грек, из Фока (славсрп. *Ѯѡа́нъ Г҆рекъ, бивателъ фокски*). Обоје ступају у први брак. Кум им је био Јевтимије (славсрп. *Е́втимие*), из Лепшиња, стари сват био је Марко Ћеровић (славсрп. *Керови*ч*(ъ)*), а девер Христо Грек (славсрп. *Хрѝсто Г҆рекъ*).[54] Пошто је млада из околине Стоног Београда, очито је да се у формулацији венчанице подразумевало да су особе којима није наведено место рођења – односно боравиште – родом из Стоног Београда или околине.

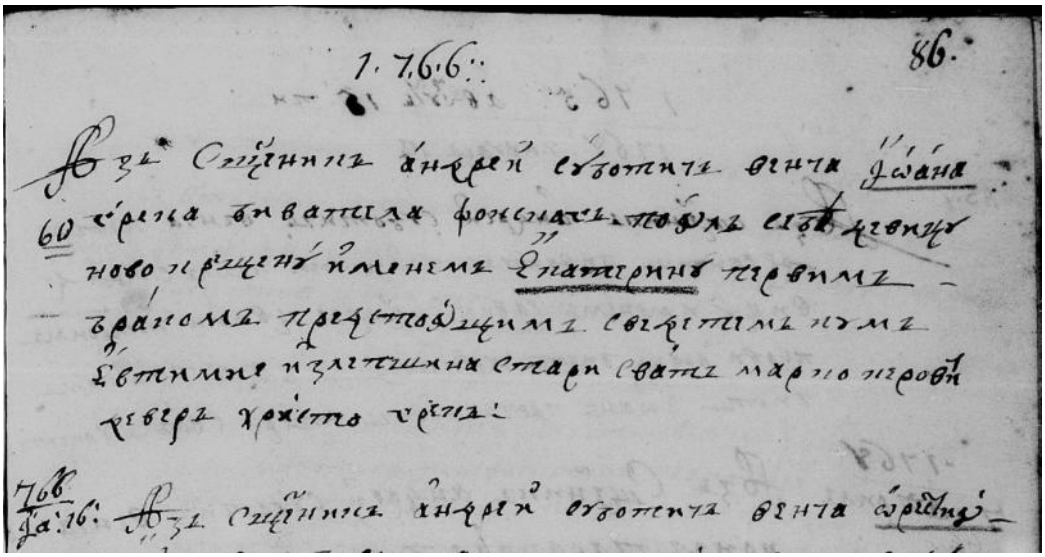

Венчаница Ђорђевог деде и бабе, Јоана Грека и Ержебет – Јекатерине Молнар[55]

Католичка крштеница њиховог последњег детета, ћерке *Ержебет* која је име добила по мајци, у Стоном Београду 2. новембра 1782, разоткрива како је мајчино покрштење у православље било номинално јер се она наводи под својим првобитним именом. Ова крштеница доноси да се на наведени датум, на

[54] *Стони Београд, СП црква...*, МКВ 60/1766.

[55] Исто.

територији католичке парохије Горњег града у Стоном Београду родила „Erzsébet Grek, кћи Joana Greka и Erzsébet Grek, рођ. Molnár (мађ.-лат. *Elisabetha*, *Joannes Gr̲ek*, *Elisabetha Molnar̲*), а кум и кума су јој били János Gaál и Teréz(ia) Hájas (мађ.-лат. *Joannes Gaal*, *Ther̲esia Hajas*).[56] Пошто се родитељима детета умрлица не може пронаћи, ово је онда и terminus prae quem non њихове смрти.

А terminus post quem non смрти дететовог оца Јоана, Фок као његово последње боравиште као и надимак *Јанко* обезбеђује нам венчаница њихове друге ћерке у Стоном Београду 28. јануара / 8. фебруара 1784. Наиме, на наведени датум ту се, за Јована Атанасића, из Полате односно Палотавароша (мађ. *Palotaváros*) у Стоном Београду, удала „Јулијана, кћи покојног Јанка Грека, из Фока" (славсрп. *Ј-ӧлі́ані́а, дѱи́ почи́вшаго Ј-ʽа́нка Грека, жи́теля фо́кскаго*).[57]

Ни Ђорђевом деди се – као ни Ђорђевој баби – умрлица с прецизн(иј)им подацима не може наћи.

Прадеда и прабаба по оцу; могући чукундеда. Ђорђев прадеда звао се Петар, а прабаба Стоја. О њима се мање зна јер је једино њихова смрт (1754 и 1778) забележена на почетку најстаријих сачуваних православних матичних књига Стоног Београда, и у његовој католичкој умрлици у Мори (мађ. *Mór*), граду северно од Стоног Београда. Породични посао његове породице био је кројачки.

Наиме, умрлица у Стоном Београду од 10/21. јула 1754. доноси да је Петар Грек, ком је презиме дато у српском облику *Грк* (славсрп. *Гр̓къ*), на наведени датум умро у Мори (славсрп. *Мо́ра́*) тако што је на пропутовању (славсрп. *чрезъ пѹтъ*) ударен колском запрегом и (у несрећи) убијен, и у Мори је и сахрањен од стране 'римљанâ', тј. од стране католичког свештеника на њиховом гробљу. Петар је ту наведен као житељ 'овог места' (славсрп. *сего места*),[58] што се у ондашњој матичарској формулацији односило на Полату у Стоном Београду. А католичка умрлица од 21. јула 1754. у Мори доноси да је на наведени датум у том граду на (католичком) гробљу сахрањен 'некатолик рацке (српскоправославне) вере' Петар Греговић, из Стоног Београда, стар 70 годи-

[56] *Стони Београд, РК горњоградска парохијска црквa(иц)а* (*Hungary, Fejér, Székesfehérvár - Church records – Római Katólikus Egyház, Székesfehérvár. Felsővárosi egyházközség, Magyar Országos Levéltár – Anyakönyvek, 1778–1895 – Kereszteltek 1778–1848*, Székesfehérvár, доступно на: https://www.familysearch.org/en/search/catalog/263613, приступљено 4. 6. 2025), МКР 2. 11./1782.

[57] *Стони Београд, СП црква...*, МКВ 29/1784.

[58] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 16/1754.

на / рођен око 1684. г. (мађ.-лат. *Georg(ovics) Peter Albensis, accathol(icus) Rascian[u]s*).[59]

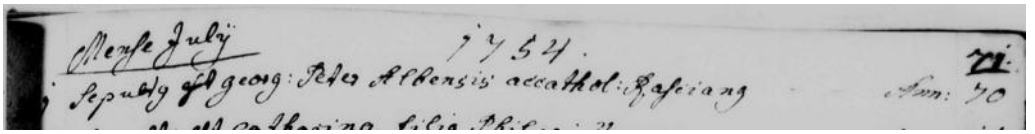

Умрлица Ђорђевог прадеде Петра Грека, у Мори[60]

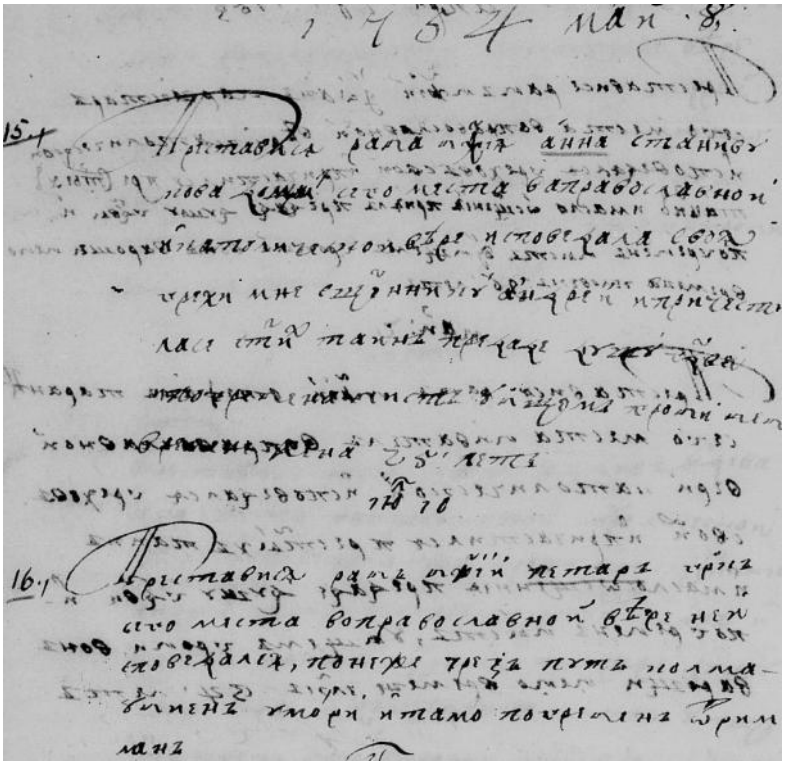

Умрлица Ђорђевог прадеде Петра Грека, у Стоном Београду (доле)[61]

---

[59] *Мора, РК црква* (*Hungary, Fejér, Mór - Church records – Római Katólikus Egyház, Mór, Magyar Országos Levéltár – Anyakönyvek, 1696–1895 – Halottak 1698–1862*, Mór, доступно на: https://www.familysearch.org/en/search/catalog/261061, приступљено 4. 6. 2025), МКУ 21.7./1754.

[60] Исто.

[61] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 16/1754.

А умрлица у Стоном Београду од 4/15. маја 1778. доноси да је претходног дана, 3/14. маја те године, умрла „Стоја Грк, удовица Петра Грка, из Стоног Београда" (славсрп. *Сто́я, Гр҃ка Петра вдова, жи́теля столнобѣли̇градскаго*).[62] Ту и њој презиме долази у српском облику *Грк* (славсрп. *Гр҃къ*).

Ипак оквирну годину њиховог венчања можемо да одредимо по томе што им је најстарији посведочени син у сачуваним православним матичним књигама Стоног Београда Адам, који је умро 19/30. јануара 1766. (који дан након венчања брата Јоана), рођен око 1724. године.[63] То би значило да су се њих двоје венчали (око) 1723. године.

Напослетку, у попису становништва Стоног Београда 1715. забележена су у овом граду тројица мушких лица са презименом Грек, извесно рођака. У Белварошу (мађ. *Belváros*) односно самом центру града (мађ.-лат. *interior civitas*) били су то бургери/грађани Ђеорђије Grek/Görög и Joan Grek/Görög, који живе скупа у двема половинама једне куће, а Joan је од њих два платежнији (мађ.-лат. *Geor(gius) Görög, civ(is)* и *Joan(nes) Görög, civ(is) – 1 ·*, *· 80 ·* и *104 ·*). Њих двојица били су кројачи и припадали кројачком цеху, где су пак забележени као Joan Gregović и Ђеорђије Gregović (мађ.-лат. *cesa sartorum ·*, *Joan(nes) Görög(ovics) ·*, *Geor(gius) Görög(ovics) ·*). Осим њих, у градском предграђу Полати (мађ.-лат. *suburbium Palotense*) био је то Petar Grek/Görög, лице којем није наведено стање грађанства, које живи у четвртини једне куће и доста је мање платежан од поменуте двојице (мађ.-лат. *Petr(us) Görög ·*, ¼ ·, *8 ·*).[64]

Будући да је у списку чланова цеха – вероватно као старији члан – Joan записан изнад Ђеорђија, уз то је платежнији од њега, можемо извесно претпоставити да је Joan био старији од Ђеорђија, могуће његов старији брат. Овоме у прилог говоре и најстарије сачуване православне матичне књиге Стоног Београда, које 8/19. новембра 1759. бележе смрт Јоана Грека, из Белвароша односно самог центра града, старог 80 година / рођеног око 1679. године (славсрп. *Ꙗ҆ѡа́нъ Гре́къ, и҆з града*), а 10/21. јануара исте године на венчању извесно рођа-

---

[62] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 37/1778.

[63] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 112/1766.

[64] *Попис становништва Стоног Београда и жупаније Фејер 1715.* (*Hungary - Census, Hungary - Land and property, Hungary - Taxation – Magyarország. Helytartótanács*, *Magyar Országos Levéltár – Az 1715 és 1720 évi országos összeírások – Zaránd megye 1715 Fehér " Székesfehérvár / város/ " Baranya megye " Komárom " " Győr " "* / O.L. : *1715. évi országos összeírás. Lad. HH. nr. 1. Fehér megye és Székesfehérvár város. fr. 2 – 136 oldal. Oldalanként felvéve. 32.cim (1954 II 27) / 165 Archivum Regnicolare Lad. H H №1 fr. 2., N. 1. Lad: HH. 1. Conscriptio Inclyti Comitatus Albensis, et simul Civitatis Albaregalensis; de Anno 1715. (frustra 2.)*, Budapest 1972, доступно на: https://www.familysearch.org/en/search/catalog/470574, приступљено 4. 6. 2025), 109, 110, 119, 127.

ка Константина Грека, из Фока, стари сват био је Ђеорђије Грек (славсрп. *Константинъ Грекъ*, *Ђеѡрђие Грекъ*).[65] Евентуална умрлица њиховог оца не може се пронаћи односно не може се утврдити родоначелник ове гране породице, која је била у Белварошу.

С друге стране, најстарије умрлице у православним матичним књигама Стоног Београда нуде нам могућу идентификацију родоначелника Ђорђеве гране породице, оне која је била у Полати. Наиме, умрлица у Стоном Београду од 30. јануара / 10. фебруара 1757. доноси да је на наведени датум умро „Панајот Грек, из Полате, стар 93 године / рођен око 1664" (славсрп. *Панаѡтъ Грéкъ, сегѡ мѣстá; бѣ времене(н) · 93 „ лѣта*).[66] И код њега се ту склоп *житељ 'овог места'* у ондашњој матичарској формулацији односи на Полату у Стоном Београду.

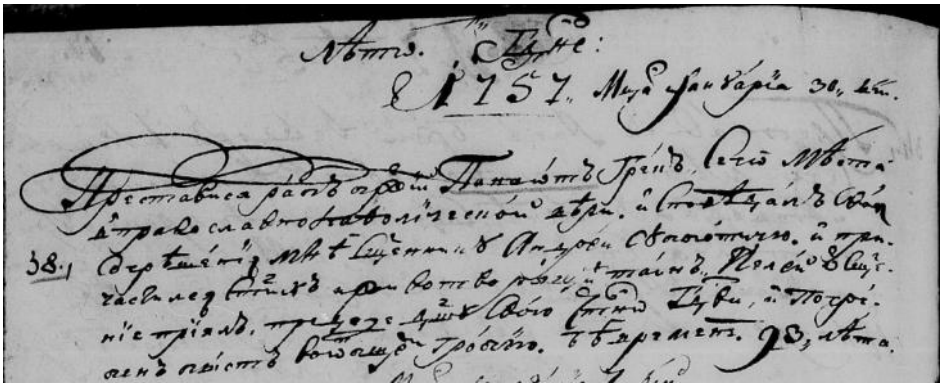

Умрлица могућег Ђорђевог чукундеде Панајота Грека[67]

Како смо горе изнели, Ђорђе Грек/Шагић односно Џорџ Фишер је у Сан Франциску био члан православног одбора који је засновао једну грчко-словенску православну цркву, а био је и један од пропагатора Грчке револуције у Америци, због чега га је тадашњи грчки краљ поставио за доживотног грчког конзула у САД. Разматрајући његову крштеницу у Стоном Београду, изнели смо и то да му је крштена кума била кћи Ђорђија/Ђорђије Ћировића, који је био 'господар' (? главешина Срба), старешина стонобеоградског трговачког еснафа, и пореклом Цинцарин. Мађарска монографија о српској четврти Полата, *Сећања на Полату – историја и етнологија стонобеоградске Полате* (мађ. *Palotavárosi emlékek – Székesfehérvár-Palotaváros története és néprajza*) прецизира да су „према (сачуваној) парохијској документацији заједно са Ср-

[65] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 59/1759, МКВ 27/1759.

[66] *Стони Београд, СП црква...*, МКУ 38/1757.

[67] Исто.

бима тамо живела и лица која су пореклом Цинцари односно Аромани. Особе с презименима (на пример) Ћировић, Дуковић, Јерговић и Костовић, чије се порекло може атрибуирати Цинцарима, оставиле су трага о себи крштавајући се, венчавајући се и сахрањујући. Бавили су се (генерално) трговином, и обично су их називали *Грцима*. Била је честа појава да и трговце Србе према њима називу *Грцима*. Услед њиховог (пропорционално) малог броја као и имању заједничке вере (са Србима) прилично брзо су се посрбили. Осим тога, њихово се досељење (у Полату и Стони Београд) одвијало скоро индивидуално, породица за породицом."[68] Ми из свог искуства са православним матичним књигама Стоног Београда, које су парохијално покривале град и околину али и понека места у близини и релативној близини, можемо навести још породичних презимена која смо препознали као цинцарска, већином из Стоног Београда и околине. То су следећа презимена, етимолошки цинцарског, грчког или турског порекла: *Гушо*/*Гуша*/*Гушић*, *Закић*, *Јацо*, *Муцо*/*Муцић*, *Муча*, *Стеријади*/*Штеријади*, *Страто*/*Страти*, *Ћеровић*, које касније поприма облик *Ћировић*, *Цинцар* и *Чамандели*. Додајемо и име *Ружаја* м., одмиља *Ружа* м. (с презименом *Јерговић*), и име одмиља *Мичо*/*Мича* (за *Димитрије*).

Из угла изнесеног може се закључити да је Ђорђе Грек/Шагић односно Џорџ Фишер из посрбљене цинцарске породице, а изворно цинцарство открива нам не само презиме *Грек* (= цинц. *Grec*) у смислу „Цинцарин" него и имена у породици *Панајот* (= цинц. *Panaiot*), *Joan*/*Joан*, одмиља *Јанко* (= цинц. *Ioan*, одмиља *Ianci*), *Ђеорђије* (= грч. Γιεώργιος/ǧεώργŏς), *Константин* (= грч. Κωνστατίνος), *Христо* (= грч. Χρήστο(ς)). На исти начин би и *Петар* – из времена док мушка грана носи само цинцарска имена – било заправо цинц. *Petru*.

Родослов. Као резултат овог истраживања породице и порекла Ђорђа Грека/Шагића – Џорџа Фишера, можемо дати његов следећи родослов.

ЂОРЂЕ ГРЕК – ЂОРЂЕ ШАГИЋ – GEORGE FISHER; породични посао могуће кројачки
рођ. 18/29. априла 1795. у граду Стоном Београду (мађ. *Székesfehérvár*)
ум. 11. јуна 1873. у Сан Франциску, од црвеног ветра

Браћа и сестре:

Јован Грек, рођ. 13/24. фебруара 1790. у Стоном Београду, ум. 12/24. маја 1817. у Стоном Београду

Софија Грек, рођ. 21. септембра / 2. октобра 1792. у Стоном Београду

Петар Грек, рођ. 14/25. маја 1797. у Стоном Београду, ум. 6/17. јула 1797. у Стоном Београду

---

[68] Demeter Z., Gelencsér J., Lukács L., *Palotavárosi emlékek*..., 115, 116.

Јудита – *Јула – Јулијана Грек, рођ. 27. маја / 7. јуна 1798. у Стоном Београду, ум. 23. септембра / 5. октобра 1800. у Стоном Београду

Полусестре (Табаковић/Сикић/Голубовић):

Ана, рођ. 26. јула / 6. августа 1799. у Стоном Београду, ум. 4/15. августа 1799. у Стоном Београду

Јустина, рођ. 17/29. новембра 1800. у Стоном Београду, ум. 28. новембра / 10. децембра 1800. у Стоном Београду

Јекатерина, рођ. 5/17. јула 1803. у Стоном Београду, ум. 18/30. августа 1804. у Стоном Београду

ЂОРЂЕ ГРЕК, зван мађ. KEDVES „душ(иц)а”; бургер/грађанин Стоног Београда
рођ. 4/15. априла 1766. или (који) дан пре у граду Фоку (мађ. *Siófok*)
ум. 14/25. фебруара 1798. у Стоном Београду
венч. 9/20. јула 1788. у Стоном Београду; он тада житељ Стоног Београда

∞

САРА ПОПОВИЋ
рођ. ≥4/15. јуна – ≤15/26. јула 1765. у засеоку Дечко Брдо (мађ. *Etei-domb*/*Városhelyi-domb*) села Деч (мађ. *Decs*)
ум. ≥18/30. августа 1804.

Други брак:
венч. 4/15. новембра 1798. у Стоном Београду

∞

ЈОВАН ТАБАКОВИЋ/СИКИЋ/ГОЛУБОВИЋ/*ЈАНКОВИЋ
рођ. 22. фебруара / 4. марта 1768. у Стоном Београду, ум. ≥18/30. августа 1804.

IOAN GREC, одмиља IANCU
рођ. вероватно (око) 1743. или пре тога, засигурно у Стоном Београду
ум. ≥ 2. новембра 1782. – ≤ 28. јануара / 8. фебруара 1784. у Фоку
венч. ≥1/12. – ≤16/27. јануара 1766. у Стоном Београду; он тада житељ Фока

∞

ERZSÉBET MOLNÁR
рођ. 3. априла 1743. у варошици Аба (мађ. *Aba*)
ум. ≥ 2. новембра 1782.

PETRU GREC; породични посао кројачки
рођ. око 1684.

ум. 21. јула 1754. у граду Мора (мађ. *Mór*), тако што је на пропутовању ударен колском запрегом и у несрећи убијен; иначе житељ предграђа Полате (мађ. *Palotaváros*) Стоног Београда

венч. (око) 1723.

∞

СТОЈА

ум. 3/14. маја 1778. у Стоном Београду

|

?

|

PANAIOT GREC

рођ. око 1664.

ум. 30. јануара / 10. фебруара 1757. у предграђу Полати Стоног Београда

Žarko B. Veljković

ON THE EARLY LIFE OF ĐORĐE ŠAGIĆ – GEORGE FISHER

SUMMARY

This paper presents the genealogy of the first Serb to immigrate to the United States (in 1815), Đorđe Grek/Šagić, that is, George Fisher, a native of Stuhlweissenburg (Székesfehérvár). It is concluded that he originated from a Serbized Aromanian family, whose family business was tailoring.

94(497.11)“1914/1918“
355.48(497.11)“1916/1918“

Миле Б. Анђелић, мср
Докторанд
Министарство одбране, Београд
milebandjelic@yahoo.com

УЛОГА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У САДЕЈСТВУ СА СНАГАМА СИЛА АНТАНТЕ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ

Сажетак: Друга половина XIX века донела је круцијалне промене у међународним војним односима и трасирала је нови пут интересовања водећих сила у Европи. Формирање савеза јасно опредељује европске државе у жељи за остварење сопствених територијалних аспирација дипломатијом или оружјем. Јачање Немачке утиче на приближавање економских интереса Француске и Русије, а касније и Велике Британије. Овакав начин односа ствара два европска блока који јасно желе савезима да заштите првенствено сопствене интересе. У процесу дефинисања европских блокова, као и раније кроз историју, велике силе одређују судбине малих народа и држава. Затегнути дипломатски односи два блока наговештавали су да ће се дипломатска борба преселити на бојно поље. Први светски рат Србија је дочекала неспремна, знатно ослабљена балканским ратовима. Економски ослабљена, оскудна у опреми и наоружању имала је мале шансе да се супротстави моћном непријатељу. Предмет истраживања овог рада су сврставање Србије на страну Антанте, организација и улога српске војске.

Кључне речи: Централне силе, Антанта, Србија, Први светски рат, војска, Крф, Солунски фронт.

Узрок Првог светског рата, који је донео тешка страдања и патње људи као и материјална разарања, лежао је у борби великих европских сила за превласт, прерасподелу моћи и проширење интересних зона.[1] Када је Аустроугарска нападом на Србију 1914. године изазвала светски сукоб, запретивши да загосподари Балканом и отвори пут немачком империјализму према виталним интересима сила Атанте на Блиском истоку, генералштабови Британије, Француске и Русије нису променили свој став према балканском ратишту. Уместо енергичних противмера, Антанта је покушала да увуче у рат Италију и неутралне балканске државе ради образовања снажног фронта на јужном

[1] Слободан Марковић, *Мали народ у великом рату*, Београд 2016, 87.

боку Централних сила који би у вези са српском и црногорском војском надокнадио њихово војно ангажовање на Балкану.[2]

Током 1914. године, Француска долази на идеју да са леђа зада ударац снагама Централних сила на Балканском полуострву, али није знала на који начин и где то остварити. Као водећа сила Антанте Француска тежи да преузме иницијативу и преусмери ратна дејства ван своје територије, са циљем да поврати изгубљене територије, док Русија полази од становишта да у случају рата са Централним силама мора имати два правца дејства против Немачке у источној Пруској и аустроугарској Галицији. Царска Русија се надала да ће сама савладати Аустроугарску и уредити стање на Балкану по својој жељи и без уплитања западних чланица Антанте.[3] Разматра растурања Аустроугарске, чему су се противиле Француска и Велика Британија, јер су страховале од јачања Русије и њеног утитаја на Балкану и Европи. Једина непознаница Русије и Француске била је на ком правцу ће Немци груписати главне снаге, да ли према Француској или према Русији. Ако групишу снаге према Француској, у том случају главне руске снаге биле би концентрисане према Аустроугарској, ако групишу према Русији, у том случају главне руске снаге биле би концентрисане према Немачкој.[4] Руски Генералштаб, кроз ратне планове планира да предузме једновремену офанзиву против немачких снага у источној Пруској и аустроугарској Галицији, како би се створили што повољнији услови за доцнију офанзиву ка Берлину.[5] Великој Британији и Француској није одговарало стварање јаких држава на Балкану већ систем малих држава на коме су се сукобљавали руски, аустроугарски и италијански интереси где би они играли улогу посредника. Ни Француској ни Енглеској није била у интересу доминација Словена у Источној Европи због чега покушавају да у савез придобију Италију, Румунију и Грчку.

Српска војска, иако мала по бројности у поређењу са великим силама, била је значајан војни фактор током Првог светског рата. Њена одлучност, борбеност и способност омогућиле су не само очување српске државности већ и каснију обнову и потпуно учешће у великој офанзиви на Солунском фронту, што је имало директан утицај на слом Централних сила. Србија се 1914. године нашла у средишту геополитичких интереса великих сила – с једне стране била је Аустроугарска која је очекивала пропаст државе, а с друге стране Русија која је пружала дипломатску и потенцијално војну помоћ. Србија је била

---

[2] Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918. године: Српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, Београд 1980, 12.

[3] Петар Опачић, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, Београд 1998, 20–21.

[4] Исто.

[5] Петар Томац, *Први светски рат 1914–1918*, Београд 1973, 45.

важна за савезнике због јужног дела Европе који је могао везати са себе значајне аустроугарске и немачке јединице. Уочи избијања рата, српска војска је имала око 420.000 војника, била је подељена у армије, дивизије, пукове и батаљоне. Упркос ограниченим материјалним средствима и са застарелим наоружањем, српска војска је била веома мотивисана и добро обучена.

С обзиром на то да Србија није могла испунити обавезу из савезничког уговора, Грчка је инсистирала од савезника да на фронт ка Бугарској пошаљу својих 150.000 војника, што је договорено и реализовано.[6] Настављајући такву политику неутралности, Грчка је постала непријатељ за обе зараћене стране, њену територију нападале су обе стране, док је њен суверенитет планирано ургожаван. Грчка је постепено, напуштајући неутралност, коначно ушла у рат 1917. године.[7]

У време док су се 1915. водили жестоки окршаји код Дарданела, војне команде Велике Британије и Француске исказале су потребу да упуте своје трупе на Балкан. Француска влада је 28. септембра 1915. донела одлуку да искрца трупе у Солун и пружи помоћ Србији.[8] Делови француске 156. дивизије и енглеске 10. дивизије крајем септембра 1915. упућени су у Солун.[9] Питање распоређивања савезничких снага у Солуну и успостављања Солунског фронта било је повезано са питањем учешћа Грчке у рату. Могућност савезничког напада на Грчку навела је грчку владу да пристане на савезничко искрцавање у Солуну, након чега је 27. септембра 1915. премијер Венизелос упутио захтев британској и француској влади да пошаљу трупе.[10] Након пребацивања војске са Дарданела у октобру 1915, укупно око 65.000 француских и 85.000 британских војника формирају Источну војску и она се ставља под команду француског генерала Мориса Сараја. Средином октобра Сарају је стављено у задатак да обезбеди саобраћај железничком пругом Солун–Скопље, да ступи у везу са српском Врховном командом и олакша њеним трупама излаз према Велесу. Бугарске и немачке снаге, пошто су избиле на грчку границу 12. децембра 1915. одустале су од првобитне намере да упадну у Грчку и нападну француско-британске трупе са циљем да не компромитују положај грчког

[6] Током јуна 1913. у Солуну је усвојен и потписан савез између Србије и Грчке, који је у суштини представљао одбрамбени пакт у случају бугарске агресије на једну или обе земље. Уговор је предвиђао да у операцијама обе државе ангажују по 150.000 војника.

[7] Ефпраксија С. Пасхалиду, *Грчко продужење политике неутралности у Првом светском рату. Став према Србији*, Зборник радова Србија и велике силе, Београд 2015, 136.

[8] Никола Маринковић, *Војвода Вук*, Београд 2006, 57–59.

[9] Стварање Солунског фронта је започето 5. октобра 1915, искрцавањем две француске и једне енглеске дивизије које су имале од 15.000 до 20.000 војника, а касније још четири дивизије од око 80.000 војника.

[10] Miljan Milkić, *The Serbian Army in the Chalkidiki in 1916*, Beograd 2018, 45.

краља Константина који је наклоњен Немцима. У то време, Централне силе су покренуле координисану немачко-аустроугарско-бугарску офанзиву како би једном заувек сломиле отпор Србије и отвориле копнени коридор ка Турској. Након објаве рата од стране Бугарске и слома српске војске код Криве Паланке долази до одлуке о стратегијском повлачењу. Отпор српске војске и борбе у трајању од два месеца без реакције моћних савезника нису успели, као што је генерал Жофр истакао на другој међусавезничкој конференцији у Шантијиу 6–9. децембра 1915, а одговорност за слом на Балкану пала је на савезничке владе.[11] У јануару 1916. Француска заузима Крф и затим окупира Солун, што је био неопходан услов за касније отварање Солунског фронта.

Трагично повлачења српске војске и цивила преко Црне Горе и Албаније остаће у националном сећању као Албанска голгота. Повлачење је вршено у три правца: један је био Пећ–Андријевица–Подгорица–Скадар, други Призрен – Љум Кула – Спис – Флети – Пука – Скадар – Љеш, а трећи Призрен – Љум Кула – Пишкопеја – Дебар – Елбасан. Муке су биле уистину превелике, страдања неописива.[12] Марш дуг 600 километара у тешким временским условима однео је 240.000 жртава које су страдале од мраза, глади, епидемије, напада албанских банди и удара из ваздуха аустроугарске авијације. Памтиће се братско садејство и самопрегор црногорске војске као одступнице дуж фронта од Херцеговине до Мојковца и постати симбол чојства и јунаштва за спасење српског народа. Како тадашњи путописци кажу, историја није записала да се за спас једне војске друга војска жртвовала. Док је трајало повлачење српске војске, савезници су лоше проценили ситуацију, а из лоше процене није било ни адекватне реакције. Позив за помоћ од стране Врховне команде за збрињавање српске војке изостала је. Због размирица у одлукама Италија није дозвољавала доставу хране коју су Велика Британија и Француска упућивале српској војсци. Увидевши опструкције према српској војсци, престолонаследник Александар је упутио апел руском цару Николају II, у коме га преклиње за помоћ. Након захтева српског двора, Николај II се ултимативно обратио савезницима под претњом да ће напустити коалицију ако српска војска не добије помоћ. То је утицало на Француску да прихвати главни део терета. Савезничке владе су задужиле представнике у Атини да Грчкој влади изложе како сматрају за искључиво хумани задатак да се један део српске војске што пре превезе на суседну тачку у односу на албанску обалу, где се у том тренутку налазио, да би се ти јуначки војници спасли од глади и уништења.[13]

---

[11] П. Опачић, *Знамените битке и бојеви...*, 106–107.

[12] Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 2015, 207.

[13] Жељко Поповић, *Крф острво васкрсења Србије*, Нови Сад 2019, 97.

Након руског ултиматума, савезничке војске, после великих оклевања и слабе организације, француским и британским лађама српску војску са обала Јадрана пребацују на острва Крф и Видо где почиње ново поглавље државне и војне сарадње са земљама сила Антанте у војној помоћи, санитету, артиљерији и интендантури. Након опоравка и збрињавања српске војске долази до реорганизације I и II армије. Због великих губитака, српска Врховна команда одлучила је да реорганизује војску, што је учињено од 27. фебруара до 26. априла 1916. године. После наредбе Врховне команде да се формира модерно наоружана армија од шест пешадијских и једне коњичке дивизије, у јачини од 12 батаљона по дивизији, те припреми за наставак рата ка Солунском фронту, српска војска је имала око 144.000 људи. Да би припремили српску војску за будућа борбена дејства на Солунском фронту, Французи су почели да је снабдевају опремом и митраљезима, хаубицама, пољским и брдским топовима, али не и тешком артиљеријом.[14] Извршено је спајање јединица првог и другог позива сваке дивизијске области, док су стари називи дивизија задржани – Моравска, Дринска, Дунавска, Шумадијска, Тимочка и Вардарска. Овакве реорганизације показале су се добрим, и допринеле су успеху српске војске у Горничевској бици и бој на Кајмакчалану, а касније и у пробоју Солунског фронта, иако је и тада било кашњења у снабдевању оружјем и опремом, што је требало да стигне из Француске.[15]

Влада Србије предложила је француској влади да помогне у обнови српске авијације. Остатке српске авијације савезничка флота евакуисала је на острво Крф. Обнова авијације почела је у марту 1916. под вођством француског капетана Витроа. Било је двадесет српских пилота и три механичара који су 1915. године послати на обуку у Француску. Почетком децембра били су интегрисани у ескадрилу француске источне армије и учествовали у борбама са француским пилотима. Српско ваздухопловство је реорганизовано 30. маја 1916. формирањем пет ескадрила издвојених из састава источне армије и стављених под одговорност капетана Француза. У Микри код Солуна 1. јула 1916.

---

[14] Miljan Milkić, *Serbija and allies 2016*, Balcanica, XLIX, Belgrad 2018, 7.

[15] Српска војска је 1914. године имала шест пешадијских дивизија I позива (Моравску, Дринску, Дунавску, Шумадијску, Тимочку и Комбиновану) и пет дивизија II позива (истих назива сем Комбиноване), Коњичку дивизију, артиљерију ван дивизијског састава, неколико одреда образованих од јединица I, II и III позива (укупно оперативна војска: 213 батаљона, са 200 митраљеза, 50 ескадрона, 115 батерија разних модела и калибара – односно око 250.000 људи). Поред тога, под Врховном командом је било још разних трупа и установа у позадини, затим резервне јединице, јединице III позива, трупе нове области, артиљеријске јединице ван састава оперативне војске (градски артиљеријски пук, опсадни артиљеријски пук, 1. брзометни хаубички и 1. брзометни брдски дивизион) – укупно око 100.000 људи.

формирана је прва српска Аеропланска радионица.[16] Кроз наведена дешавања може се закључити да је способност малих држава као што је Србија, након прве победе на Балкану до кључног пробоја Солунског фронта, била у томе да кроз савезе остваре несразмерно велики стратешки утицај.

Одлуком савезника о отварању Солунског фронта 1916. године реорганизована српска војска је са Крфа пребачена у солунско залеђе. Након поседања простора око Солуна главна команда источне војске на челу са генералом Сарајем ступа у везу са српском Врховном командом и заједно дефинишу распоред снага око Вардара. У тим критичним тренуцима појављује се непоузданост грчке владе, због симпатија према Централним силама. Она не дозвољава да српска Врховна команда пребаци трупе са Крфа према Солуну, због чега је све вршено дужим путем око Грчке, бродовима, у трајању од 48 дана. Након прикупљања српска војска је на Солунском фронту по бројности од око 144.000 људи била друга сила после француске војске. Од српских трупа на Солунски фронт са Крфа прво је стигао Добровољачки одред. Одмах је упућен у Флорину са задатком да затвори правце који воде од Битоља. Остале српске снаге формиране су у три армије са шест пешадијских и једном коњичком дивизијом.

Командна структура српске војске је била усклађена са савезницима у циљу ефикасније координације у борбеним операцијама. Генералштаб је играо кључну улогу у планирању и спровођењу војних операција. Садејство српске војске и савезничких снага било је од пресудне важности. Усмереност логистике на обезбеђење хране, муниције и медицинске помоћи била је на високом нивоу. Војна обука је унапређена, а сарадња са савезницима омогућила је размену искустава и тактике. Значај српске војске није се огледао само у војној снази већ и у моралном набоју који је носила као симбол отпора, страдања и националне упорности. Сарадња српске војске са савезничким трупама била је усклађена и координисана са јасним циљем потискивања и уништења снага Централних сила.

Солунски фронт се протезао линијом која је ишла од Орфанског залива до Јонског мора. На овом ратишту Французи су водили главну реч, док су Британци сматрали да овај фронт не треба ојачавати додатним снагама. Чак су долазак српске војске на линије фронта сматрали за могућност да повуку своје снаге на друге фронтове. С друге стране, уочено је да је потребно српску војску транспортовати са Крфа, пре него што се бугарске и немачке снаге консолидују и крену у нову офанзиву ка Солуну. Британски Ратни савет, на коме је присуствовао и председник француске владе, јануара 1916. одлучио је да се регулишу односи са Грчком, да се убрза концентрација српских трупа и да се

[16] M. Milkić, *Serbija and allies 2016*, 8.

убеди Италија да и она упути извесне снаге у Солун. Српска војска је у том периоду једним делом реорганизована и логистички снабдевена. Хигијенске мере у санитарним установама, као и на фронту, биле су добро организоване. Тада је значајна помоћ добијена за лечење инфекција, а купање и облачење војника било је уредно. Медицинским и фармацеутским материјалом уредно се снабдевало из француског складишта.[17] Значајна је била и одлука Ратног савета да у Солуну задржи своје „експедиционе трупе". Влада Велике Британије у свом меморандуму одбацује било какве операције према Солуну. Након више конференција савезничких влада, Велика Британија је упутила трупе и потврђена је одлука да савезници остану у Солуну и да српска војска као самостална армија добије засебан део фронта, на основу захтева српске Врховне команде, што је коначно довело до опстанка Солунског фронта.

Средином августа 1916. распоред савезничких снага био је следећи: британске трупе поселе су сектор од Орфанског залива реком Струмом до језера Керкинитиса, па обронцима планине Круше до реке Галикоса француско-британско-италијанске трупе сектор до Вардара. Српска војска сектор од Вардара до Преспанског језера, а јужно од Островског језера налазила се група француско-руских трупа. Даље на запад кроз јужну Албанију, између Охридског језера и Јонског мора, распоређени су италијански 16. корпус, француска 57. дивизија и Група Малик. Тако је средином 1916. године формиран Солунски фронт коме су обе стране намениле улогу везивања што јачих снага ради олакшања ситуације на главним фронтовима. На фронту је било пет британских и четири француске дивизије.[18] Укупно је савезничких војника на Солунском фронту било око 500.000.[19]

На Солунском фронту су се јављали многи проблеми у организацији и командовању тако различитим армијама. Италијани су оспоравали француску врховну команду, док је српска команда често тражила да повлачи самосталне

[17] Miljan Milkić, *Serbian Army and inter-allied relationships on the Salonica front in 1917*, Bucureşti 2018, 179.

[18] Н. Маринковић, *Војвода Вук*, 79.

[19] Исто.

потезе. Французи су променили неколико врховних команданата на Солунском фронту у нади да ће смирити несугласице.[20]

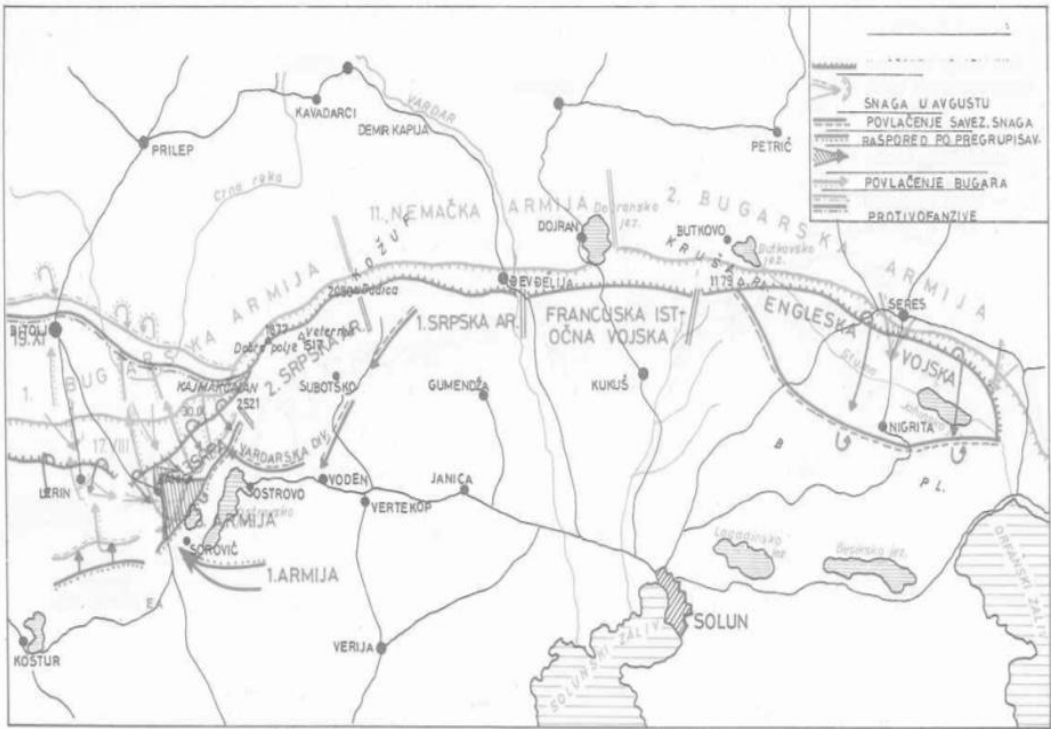

Распоред савезничких снага на Солунском фронту – формирање фронта.[21]

Након немачке офанзиве на западном фронту стратешко присуство српске војске на територији Македоније, одиграло је важну улогу и спречило пребацивање немачких снага на Западни фронт. Због ангажовања српске војске Француска и Велика Британија извршиле су прегруписавање снага. Савезници су 1917. године имали 28 пешадијских и 2 коњичке дивизије, 1.800 топова и 200 авиона, са око 628.000 људи. Бројно стање по националном саставу трупа било је следеће: француске трупе (8 пешадијских дивизија и 1 коњичка бригада) 180.000 војника (од којих 50% из колонија), српске трупе (6 пешадијских и 1 коњичка дивизија) 150.000 војника, грчке трупе (9 дивизија) 135.000 војника, енглеске трупе (4 дивизије) 120.000 војника, италијанске трупе (1 дивизија) 42.000 војника и албанске трупе 1.000 војника.[22]

---

[20] S. Sretović, *Izvorni naučni rad*, Beograd 2009, 8.

[21] *Војна историја. Уџбеник за војне академије – Скице*, Београд 1980, 24.

[22] П. Опачић, *Солунска офанзива 1918. године...*, 71.

Српској војсци је генерал Сарај намењо главну улогу у пробоју Солунског фронта. Команда српске војске предложила је да пробој изврши I армија и офанзиву настави ка Софији и Нишу. Након прве савезничке офанзивне битке на Кајмакчалану, са грчком и француском војком, српске дивизије су пробиле бугарску линију и показале ефикасност новог наоружања и војне сарадње која је отворила пут за коначан напад на Добро поље. Интеграција српских јединица у мултинационалну источну војску обезбедила им је модерно оружје, логистичку и медицинску помоћ, али је донела и потешкоће као што су тропске болести. Упркос томе кохезија и јединствено савезничког командовања створило је предуслов да управо српске дивизије уруше бугарску одбрану и врате се у Београд као ослободиоци. Укупно гледано, логистичка и индустријска снага сила Антанте уз пушке Berthier, митраљезе Hotchkiss, планинске топове Schneider и снагу српске војске донеле су напредовање и пробој Солунског фронта. Савезнички сарадња на Солунском фронту спојила је француску индустријску продукцију, британску глобалну логистику и српску теренску издржљивост. Од 1916. до 1918. изграђена је једна од најдуговечнијих и најсложенијих линија снабдевања у Првом светском рату која је омогућила српским дивизијама да остану оперативно способне и коначно да изведу победоносни пробој на Добром пољу који је био неопходан предуслов стратешког успеха. Заједничко командовање на Добром пољу довело је до капитулације Бугарске и распада јужног фронта.

Комбиновање различитих националних доктрина учинила је Солун уникатном коалицијом ратовања. Уз генерале Сараја и Гија, војводе Бојовић и Степановић учествују у изради оперативних планова које на крају спроводи у дело генерал Луј Франше д'Епере. Све националне команде задржале су право директне жалбе својим владама, што је захтевало умрежене штабове и документа на француском и енглеском. Од јесени 1917. године установљена је Заједничка штабна школа у Солуну, где су се српски, грчки и британски официри обучавали у француској оперативној доктрини и пешадијско-артиљеријској синхронизацији. Комбиновањем политичких вештина и тактичке иновације, тројица француских генерала претворили су Солунски фронт у одскочну даску за слом Централних сила на југу Европе. Српске победе на Кајмакчалану (септембар 1916) и Добром пољу (септембар 1918) означиле су два прекретна тренутка Солунског фронта – прва је повратила иницијативу изгнаничкој српској војсци и вратила је на праг отаџбине, а друга је две године касније сломила бугарску одбрану, изазвала капитулацију Софије и започела лавину догађаја која ће за месец дана окончати Први светски рат.

Пресудна сарадња Србије са силама Антанте оставила је трајне последице далеко шире од војног тријумфа 1918. године. Обезбедила је дипломатску по-

дршку за стварање Краљевине СХС, донела дугорочну француску финансијску и војнотехничку помоћ, покренула регионалне безбедносне аранжмане и кроз колективно памћење Солунског фронта обликовала идентитет нове државе.[23]

***

Специфичност балканских народа и историјских околности претварали су ово подручје у центар различитих дешавања. Такав стратегијски контекст учинио је да распоред снага на Балкану постане важна компонента европског баланса, а поремећај равнотеже у корист једног од савеза на балканском простору гурао је Европу у Велики рат.[24] Не спорећи утицај геополитике, јасно се може закључити да су за почетак Великог рата најодговорније Немачка и Аустроугарска, што указују њихови ратни планови који су утицали на формирање и касније пробој Солунског фронта. Врло озбиљни историјски аргументи потврђују жељу Берлина и Беча да крену у рат много пре осталих европских држава.[25] Немачка предратна политика је тежила да је доведе у ранг великих сила, а њено агресивно понашање је узроковало почетак Првог светског рата. Такође, историјски је неспорна чињеница да је Аустроугарска планирано ушла у рат са Србијом.[26]

Неслагања око отпора Централним силама и саме улоге, формирања и пробоја Солунског фронта чинило је ситуацију на Западном фронту сложенијом. Водеће земље сила Антанте водиле су индивидуалну и интересну политику која мале земље попут Србије ставља у непогодан положај, где у одређеном историјски битном времену остају саме, а од пуких обећања помоћи и садејства доживе губитак државности и 30% људске популације. Неспоразуми и недостатак транспарентности у односима са силама Антанте довели су до осећаја изолације Србије. Ипак, упркос дипломатским изазовима, Србија је остала посвећена заједничкој борби против Централних сила и дала значајан допринос победи у Првом светском рату.

Српска војка је приморана 1915. да напусти своју земљу, али након апела и ултиматума руског цара Николају II почињу подршка савезничких армија и припреме за формирање и пробој Солунског фронта. Ратно искуство, јак морал и самопрегор српског војника опредељује главну улогу српској војсци у

---

[23] А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 529–530.

[24] Ј. В. Романова, *Балкан у међублоковским противречностима великих држава*, Зборник Први светски рат и балкански чвор, Београд 2014, 71.

[25] Аника Момбауер, *Узроци Првог светског рата*, Београд 2013, 104.

[26] Нај Џозеф, *Како разумевати међународне односе*, Београд 2006.

извођењу офанзиве. Она до краја рата остаје верна својим савезницима и главна војна снага на Балкану. Закључује се да без помоћи савезника српска војска није могла да постигне успех у формирању и пробоју фронта у одређеном историјском моменту. Србија, која је и пре Првог светског рата имала добре односе са Француском, током рата те односе унапређује, поготово у контексту Солунског фронта. Уз помоћ Француске, њеним снабдевањем оружјем и ратним материјалом, српска војска односи на овом фронту прве победе већ 1916. а потом је кључно допринела пробоју Солунског фронта у септембру 1918. године.[27]

[27] Чедомир Попов, *Француска и Србија 1871–1878*, Београд 1974.

Mile Anđelić

THE ROLE OF THE SERBIAN ARMY IN COOPERATION WITH THE ENTENTE FORCES ON THE SALONICA FRONT

SUMMARY

After retreating through Albania and recovering in Corfu, the Serbian army was reorganized and rearmed, after which in 1916 it joined the Entente forces on the Salonika Front, which was formed as a secondary but strategically important battlefield. The role of the Serbian Army on the Salonika Front during the First World War was crucial to the victory of the Allied forces over the Central Powers in the Balkans. The Serbian Army formed the backbone of the Allied forces in this area, along with French, British, Italian and Greek forces. The cooperation between the Serbian army and the Allied forces culminated in the breakthrough of the Salonika Front in an operation led by Serbian troops under the command of Duke Živojin Mišić and General Petar Bojović. In cooperation with the Entente, it demonstrated exceptional fighting spirit, organization and morale, which contributed to a faster end to the war and Serbia's return to the ranks of the victorious powers. Its role was recognized as crucial in the final Allied forces offensive on the southeastern front.

271.222(497.11)-735:331.211“1921“

Доц. др Снежана Б. Алексић
МБ Универзитет у Београду
Пословни и правни факултет
snezanaaleksic3@gmail.com

ИСПЛАЋЕНЕ НАДНИЦЕ НАДНИЧАРИМА АНГАЖОВАНИМ НА ПОСЛОВИМА У БАШТЕНСКОЈ ЕКОНОМИЈИ МАНАСТИРА ФЕНЕКА ТОКОМ 1921. ГОДИНЕ

Сажетак: Након Великог рата на економском делу имања манастира Фенека упослена је најамна радна снага. Манастир је у својству послодавца током 1921. године водио уредну евиденцију о исплати својих надничара. Захваљујући тим документима, сазнајемо које биљне културе су узгајане на манастирском имању, који послови су обављани, имена надничара и финансијску вредност исплаћених надница.

Кључне речи: манастир Фенек, башта, економија, надница, надничари.

Манастир Фенек се налази у равном делу Срема у непосредној близини реке Саве. Данас он припада катастарској општини Јаково, административној општини Сурчин која је саставни део Града Београда. Законом о заштити културних добара[1] манастир Фенек је проглашен за културно добро од великог значаја.[2] Током своје дуге и бурне историје, манастир Фенек је више пута разаран и изнова подизан.[3] Нарочито је страдао у Великом рату, током јесени 1914. године, када је сву покретну и непокретну имовину Фенека бестијално уништила мађарска војска.[4] Као и манастир Фенек, страдала су и околна села, из којих су војноспособни мобилисани у аустроугарску војску.[5] Цивилно православно становништво до краја 1914. интернирано је у аустроу-

[1] *Службени гласник СРС*, бр. 28, 1977.

[2] *Службени гласник СРС*, бр. 14, 1979.

[3] Више вид.: Бранко Вујовић, *Манастир Фенек*, Земун 1995.

[4] Арчибалд Рајс, *Извештај о констатацијама*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, 21, Нови Сад 1935, 300–305.

[5] Више вид.: *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, Нови Сад 2018; Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срем у Првом светском рату: лојалност и преки суд*, Сремска Митровица 2018;

гарске казамате у Славонију, а покретна и непокретна имовина интернираног народа је опљачкана, спаљена и порушена.[6] Након Великог рата манастир Фенек и села из његове непосредне околине као део бивше аустроугарске територије у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца нису имали право на ратну репарацију.[7] Преживело становништво, у поратној беди, санацију ратне штете предузимало је у сопственој режији, али, оскудица у новцу и грађевинском материјалу умногоме је отежавала ионако тежак положај народа. У таквим околностима, 1919. године отпочиње обнова манастира Фенека,[8] која је подразумевала обнову сакралног дела манастира и манастирске економије. Манастирска економија која се пре Великог рата развила у сегменту модерног баштованства,[9] у послератним околностима оскудице упућена је на традиционално баштованство, за које је била потребна бројна радна снага. Радна снага која је ангажована на манастирској економији током 1921. године долази из редова ратом пролетеризованог народа околних села.

О надничарима и исплаћеним надницама у манастиру Фенеку током 1921. године информације пружа архивска грађа похрањена у Сремским Карловцима, у Митрополитско-патријаршијском архиву (МПА)[10] у фонду Манастирски рачуни 1921. година (М. р. 1921), кутија 61 (к. 61). Реч је о 48 појединачних докумената у форми штампаног обрасца који садржи податке о исплати надничара у аграрним пословима. Образац је издање Српске манастирске штампарије у Сремским Карловцима, са ознаком „Образац бр. 148". У заглављу об-

---

Горан Васин, Ненад Нинковић, *Срем у Првом светском рату: страдање Срба*, Нови Сад – Београд 2022.

[6] Више вид: Снежана Алексић, *Илијина прича*, Нови Сад 2018; Снежана Алексић, *Страдање православног становништва, цивила Земунског котара у Великом рату*, Годишњак за истраживање геноцида, 1, Београд 2022, 15–37.

[7] Право ратне одштете признато је манастиру Фенеку почетком 1925. год. (Без имена аутора, *Ратна оштета у Босни*, Време, Београд, 27. март 1925, 3), док становништву у селима из околине манастира то право није признато.

[8] „Епископ Георгије Летић као администратор патријаршије дао је дозволу игуману Данилу Брзаковићу, да може у режији самог манастира приступити обнови и подизању зграда, цркве, и т.д.". Тоша Искруљев, *Распеће Српског народа у Срему 1914 и Мађари: Са Мађарске границе Бајски трокут, Сент Андреја*, Нови Сад 1936, 19–20.

[9] Пре Великог рата на манастирском имању изграђене су стаклене баште, које су у оном времену биле револуционарни изум. У том, у овом делу Срема првом стакленику, поврће је доспело пре Ускрса 1914. године и манастир га је пласирао на тржиште. Димитрије Руварац, *Споменица о манастиру Фенеку*, Сремски Карловци 1914, 29.

[10] До септембра 2024. Архив је био под старањем Српске академије наука и уметности (АСАНК), када је враћен под старање Архива српске православне цркве. Увид у грађу која је коришћена у овом раду спроведен је у мају 2022, стога је грађа цитирана према сигнатурама које су важиле у 2022. год.

расца штампани текст гласи: „Исказ о исплати надничара општежитељног манастира .....[11] за веме од .... до .... 19....".

Исплаћене наднице надничарима манастира Фенека. У манастиру Фенеку финансијско-рачуноводствено пословање током 1921. године водио је искушеник Јован Ивковић, који се на документима потписивао са звањем „привремени намесник економске дужности". Искушеник је у сваки документ у празном простору у заглављу бележио „Фенек" и датуме од када до када су надничари радили, потом и податке: име и презиме надничара, врсту рада, број дана, висину појединачне наднице, колико је укупно новца исплаћено. Након овог пописа Ивковић бележи датум када су надничари исплаћени, да је исплата извршена сведочи својим потписом, и након тога сваки од образаца својеручно оверава и манастирски баштован. У јануару и током прве половине фебруара Исказе о исплати надничара оверио је баштован Карл Јенда, потом један мањи број докумената баштован Илија Корица, и апсолутну већину Исказа оверава главни манастирски баштован Душан Јанкеш. Сваки од Исказа о исплати надничара општежитељног манастира Фенека, са назнаком „видео!", оверио је својеручним потписом игуман Данило Брзаковић. Уз игуманов потпис отиснут је печат манастира Фенека. Надничари су током 1921. године ангажовани на дневном нивоу, од понедељка до петка. Исплаћивани су петком, вероватно на крају радног дана, за текућу радну недељу. Из документације се уочава да је у 1921. години у манастиру било укупно 47 радних недеља. Радна недеља подразумевала је пет радних дана, од понедељка до петка, с тим што су у радној недељи од 27. јуна до 2. јула биле ангажоване две скупине надничара: једни су радили на баштенским пословима а други на пословима жетве. Стога је 2. јула манастир формирао два Исказа о исплати ангажованих надничара; отуда је у грађи похрањено укупно 48 докумената о исплати надничара општежитељног манастира Фенека. Иако су званично у Краљевини СХС крунске банкноте повучене почетком 1920,[12] манастир Фенек је своје пословање током 1921. године евидентирао у валути круна (К). Однос круне и динара био је 4 : 1.

Исказ о исплати надничара општежитељног манастира Фенека
од 10. јануара до 31. децембра 1921.[13]

Рад надничара од 10. до 5. јануара. Посао: копање и ђубрење баште.
Бојка Корица, 4 дана по 20 К..... 80 К

[11] Штампана линија за ручни упис података.

[12] Добривоје Стошовић (ур.), *Годишњак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца за 1926*, Београд 1926, 113.

[13] Приређено према грађи (48 докумената) која је похрањена у: АСАНК, М. р. 1921, к. 61.

Зора Јанкеш, 4 дана по 20 К ..... 80 К
Стева Трумбеташ, 1 дан по 20 К ..... 20 К
15. јануара исплаћено 9 надница ..... 180 К
Рад надничара од 31. јануара до 5. фебруара. Посао: пребирање кромпира.
Бојка Корица, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Зора Јанкеш, 6 дана по 20 К ..... 120 К
5. фебрара исплаћено 12 надница ..... 240 К
Рад надничара од 14. до 19. фебруара. Посао: копање баште.
Бојка Корица, 3 ½ дана по 20 К ..... 70 К
Зора Јанкеш, 3 ½ дана по 20 К ..... 70 К
19. фебруара исплаћено 7 надница ..... 140 К
Рад надничара од 21. до 26. фебруара. Посао: копање баште.
Зора Јанкеш, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Мара Корица, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Бојка Корица, 5 дана по 20 К ..... 100 К
26. фебруара исплаћено 15 надница ..... 300 К
Рад надничара од 7. до 12. марта. Посао: сађење црног лука.
Зора Јанкеш, 2 ¼ дана по 20 К ..... 45 К
Ката Ћирковић, 1 ¼ дана по 20 К ..... 25 К
Десанка Витомировић, 1 ¼ дана по 20 К ..... 25 К
Ружа Недић, ¼ дана по 20 К ..... 5 К
Бранка Недић, ¼ дана по 20 К ..... 5 К
Љубица Лазић, ¼ дана по 20 К ..... 5 К
Софија Лазић, ¼ дана по 20 К ..... 5 К
Мица Мађаревић, ¼ дана по 20 К ..... 5 К
12. марта исплаћено 6 надница ..... 120 К
Рад надничара од 14. до 19. марта. Посао: сађење лука и кромпира.
Мара Корица, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Мица Кузмановић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Ангелина Рашковић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Славна Давидовић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Милица Мађаревић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Десанка Витомировић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Ката Ћирковић, 4 дана по 20 К ..... 80 К
Зора Јанкеш, 4 дана по 20 К ..... 80 К
Ружа Недић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
19. марта исплаћено 43 наднице ..... 860 К
Рад надничара од 21. до 26. марта Посао: сађење кромпира и копање баште.

Деса Витомировић, 4 дана по 20 К ..... 80 К
Ката Ћирковић, 4 дана по 20 К ..... 80 К
Ружа Недић, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Даница Јовановић, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Мара Улемек, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Мица Кузмановић, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Ангелина Рашковић, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Зора Јанкеш, 2 дана по 20 К ..... 40 К
Мица Мађаревић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Славна Давидовић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Радојка Хаџић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Посао: радио на подизању колебе у башти
Данило Кузмановић, 4 дана по 24 К ..... 96 К
26. марта исплаћено 47 надница ..... 956 К
Рад надничара од 29. марта до 2. априла. Посао: копање баште и сађење салате.
Даница Јовановић, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Зора Јанкеш, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Ангелина Рашковић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Милица Кузмановић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Мара Улемек, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Ружа Недић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
2. априла исплаћено 16 надница ..... 320 К
Рад надничара од 4. до 9. априла. Посао: копање и сађење у башти.
Зора Јанкеш, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Даница Јовановић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Веза Силајић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
9. априла исплаћено 15 надница ..... 300 К
Рад надничара од 11. до 16. априла. Посао: заливање салате и копање баште.
Даница Јовановић, 5 дана по 24 К ..... 120 К
Веза Силајић, 5 дана по 24 К ..... 120 К
Лепосава Ђурчић, 5 дана по 24 К ..... 120 К
Мара Улемек, 5 дана по 24 К ..... 120 К
Зора Јанкеш, 4 ½ дана по 24 К ..... 108 К
Бојка Корица, ½ дана по 24 К ..... 12 К
16. априла исплаћено 20 надница ..... 600 К
Рад надничара од 18. до 23. априла. Посао: сађење поврћа и копање баште
Зора Јанкеш, 5 дана по 24 К ..... 120 К

Даница Јовановић, 6 дана по 24 К ..... 144 К
Мара Улемек, 6 дана по 24 К ..... 144 К
Мица Кузмановић, 6 дана по 24 К ..... 144 К
Лепосава Ђуричић, 5 дана по 24 К ..... 120 К
Ангелина Рашковић, 3 дана по 24 К ..... 72 К
Веза Силајић, 3 дана по 24 К ..... 72 К
Бојка Корица, 4 дана по 24 К ..... 96 К
23. априла исплаћено 38 надница ..... 912 К
Рад надничара од 25. до 30. априла. Посао: копање у башти.
Мица Кузмановић, 1 дан 24 К ..... 24 К
Смиља Кузмановић, 1 дан 24 К ..... 24 К
Мара Улемек, 1 дан 24 К ..... 24 К
30. априла исплаћено 3 наднице ..... 72 К
Рад надничара од 2. до 7. маја. Посао: окопавање раног поврћа.
Ангелина Рашковић, 3 ¼ дана по 24 К ..... 78 К
Мица Кузмановић, 3 ¼ дана по 24 К ..... 78 К
Смиљка Кузмановић, 3 ¼ дана по 24 К ..... 78 К
Даница Јовановић, 2 ¼ дана по 24 К ..... 54 К
Лепосава Ђурчић, 2 ¼ дана по 24 К ..... 54 К
Мара Улемек, 2 ¼ дана по 24 К ..... 54 К
Зора Јанкеш, 1 дан по 24 К ..... 24 К
Зора Тотај, ¼ дана по 24 К ..... 6 К
Софија Лазић, ¼ дана по 24 К ..... 6 К
7. маја исплаћено 18 надница ..... 432 К
Рад надничара од 9. до 14. маја. Посао: окопавање кромпира, сађење расада и поливање поврћа у башти.
Мара Улемек, 4 ¾ дана по 24 К ..... 114 К
Тина Продановић, 4 ¾ дана по 24 К ..... 114 К
Влада Продановић, 5 дана по 24 К ..... 120 К
Зора Јанкеш, 5 ¾ дана по 24 К ..... 138 К
Милица Кузмановић, 4 дана по 24 К ..... 96 К
Ангелина Рашковић, 5 ¾ дана по 24 К ..... 138 К
Даница Јовановић, 3 ¾ дана по 24 К ..... 90 К
Лепосава Ђурчић, 5 ¾ дана по 24 К ..... 138 К
Зора Стојановић, 5 ¾ дана по 24 К ..... 138 К
Софија Трифуновић, 5 дана по 24 К ..... 120 К
Игњат Зорић, 5 дана по 24 К ..... 120 К
Ружа Недић, 5 ¾ дана по 24 К ..... 138 К
Софија Лазић, 5 ¾ дана по 24 К ..... 138 К

Смиљка Кузмановић, 5 ¾ дана, по 24 К ..... 138 К
14. маја исплаћено 72 ½ надница ..... 1.740 К
Рад надничара од 16. до 21. маја. Посао: сађења патлиџана, окопавање купуса и пасуља, заливање осталог поврћа.
Катица Ћирковић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Лепосава Ђурчић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Ангелина Рашковић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Анђа Стојановић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Даринка Новаковић, 4 дана по 40 К ..... 160 К
Радинка Хаџић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Смиља Кузмановић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Даница Јовановић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Тина Продановић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Влада Продановић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Зора Јанкеш, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Ружа Недић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Мица Кузмановић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Мара Улемек, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Мерима Петровић, 1 дан по 40 К ..... 40 К
21. маја исплаћено 79 надница ..... 3.160 К
Рад надничара од 23. до 28. маја. Посао: сађење паприке, поливање патлиџана и копање бунара.
Ангелина Рашковић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Мица Кузмановић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Тина Продановић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Влада Продановић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Спаса Рашковић, 3 дана по 40 К ..... 120 К
Зора Јанкеш, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Мара Улемек, 1 дан по 40 К ..... 40 К
28. маја исплаћено 29 надница ..... 1.160 К
Рад надничара од 30. маја до 4. јуна. Посао: поливање и окопавање купуса и осталог поврћа у башти.
Ангелина Рашковић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Мица Кузмановић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Мара Улемек, 4 ½ дана по 40 К ..... 180 К
Тина Продановић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Влада Продановић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Спасоје Рашковић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Зора Јанкеш, 3 дана по 40 К ..... 120 К

Данило Кузмановић, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Смиља Кузмановић, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Љубица Лазић, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Стева Петровић, 1 дан по 40 К ..... 40 К
Софија Лазић, 2 дана по 40 К ..... 80 К
4. јуна исплаћено 41 ½ надница ..... 1.660 К

Рад надничара од 6. до 11. јуна. Посао: поливање поврћа, копање паприке, плевљење поврћа и других усева у башти.

Тина Продановић, 4 ½ дана по 40 К ..... 180 К
Мара Улемерк, 3 ½ дана по 40 К ..... 140 К
Софија Лазић, 4 дана по 32 К ..... 128 К
Смиља Кузмановић, 4 ½ дана по 32 К ..... 144 К
Мица Кузмановић, 1 ¼ дана по 40 К ..... 60 К
Ангелина Рашковић, 4 ½ дана по 40 К ..... 180 К
Влада Продановић, 4 дана по 40 К ..... 160 К
Славко Угарак, 3 ½ дана по 40 К ..... 140 К
Душан Давидовић, 3 ½ дана по 40 К ..... 140 К
Милан Продановић, 2 ½ дана по 40 К ..... 100 К
Бојка Корица, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Зора Јанкеш, 2 ½ дана по 40 К ..... 100 К

Посао: кошење воћњака.

Ђорђе Мађаревић, 3 дана по 60 К ..... 180 К
Стеван Петровић, 3 дана по 60 К ..... 180 К
Прока Корица, 3 дана по 40 К ..... 120 К
11. јуна исплаћено 49 ½ надница ..... 2.032 К

Рад надничара од 13. до 18. јуна. Посао: загртање кромпира, копање купуса, везивање патлиџана, и сађење купуса.

Ангелина Рашковић, 3 ¾ дана по 40 К ..... 150 К
Марија Улемек, 3 ¾ дана по 40 К ..... 150 К
Смиља Кузмановић, 3 ¾ дана по 32 К ..... 120 К
Душан Давидовић, 3 ¾ дана по 32 К ..... 120 К
Милан Продановић, 3 ¾ дана по 40 К ..... 150 К
Влада Продановић, 3 ¾ дана по 40 К ..... 150 К
Тина Продановић, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Спасоје Рашковић, 3 ¾ дана по 40 К ..... 150 К
Аница Кузмановић, 2 ¾ дана по 40 К ..... 110 К
Славко Угарак, 3 ¾ дана по 32 К ..... 120 К
Стева Петровић, 3 ¾ дана по 40 К ..... 150 К
Бојка Корица, 1 ¾ дана по 40 К ..... 70 К

Милева Кузмановић, 2 ¾ дана по 20 К ..... 55 К
Радојка Хајдук, 1 ¾ дана по 20 К ..... 35 К
Вида Сантрић, 1 ¾ дана по 20 К ..... 35 К
Божа Трумбеташ, 1 ¾ дана по 20 К ..... 35 К
Срета Поповић, 1 ¾ дана по 20 К ..... 35 К
Вера Грујевић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Милка Сантрић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Зора Стаматовић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Радојка Продановић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Стана Жарковић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Посао: плевљење зелени.
Савка Продановић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Ђура Сантрић, 2 дана по 20 К ..... 20 К
Спасоје Вукомировић, 2 дана по 20 К ..... 20 К
18. јуна исплаћено 60 надница ..... 1.895 К
Рад надничара од 20. до 25. јуна. Посао: сађење келерабе, сађење кеља, загртање патлиџана и пасуља.
Милан Продановић, 3 дана по 40 К ..... 120 К
Влада Продановић, 3 дана по 40 К ..... 120 К
Спаса Рашковић, 2 ¼ дана по 40 К ..... 90 К
Славна Рашковић, 3 дана по 32 К ..... 96 К
Раја Петровић, 3 дана по 40 К ..... 120 К
Душан Давидовић, 2 ¼ дана по 32 К ..... 72 К
Сава Трифуновић, 2 ¼ дана по 32 К ..... 72 К
Смиљка Кузмановић, 3 дана по 40 К ..... 120 К
Милица Кузмановић, 1 дан по 40 К ..... 40 К
Мара Улемер, 1 ¼ дана по 40 К ..... 50 К
Бојка Корица, 1 ¼ дана по 40 К ..... 50 К
Ангелина Рашковић, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Зора Јанкеш, 1 ¼ дана по 40 К ..... 50 К
Евица Јовановић, 1 дан по 32 К ..... 32 К
Сока Трифуновић, 1 дан по 40 К ..... 40 К
Милица Михаиловић, 1 дан по 40 К ..... 40 К
Милица Јовановић, 1 дан по 40 К ..... 40 К
Дмитар Ђорђевић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Божа Трумбеташ, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Мара Доминковић, 2 дан по 20 К ..... 40 К
Јелена Доминковић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Радојка Продановић, 1 дан по 20 К ..... 20 К

Посао: плевљење лука
Радојка Хајдук, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Милин Кузмановић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Вида Сантрач, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Ружа Стамболија, ¼ дана по 20 К ..... 5 К
Зора Босанац, ¼ дана по 20 К ..... 5 К
Посао: кошење вике.[14]
Стева Петровић, 1 дан по 60 К ..... 60 К
Стеван Ђорђевић, 1 дан по 60 К ..... 60 К
Данило Кузмановић, 1 дан по 60 К ..... 60 К
Прока Карапанџа, 1 дан по 40 К ..... 40 К
25. јуна исплаћено 46 надница ..... 1.642 К
Рад надничара од 27. јуна до 2. јула. Посао: кошење жита.
Данило Кузмановић, 1 дан по 60 К ..... 60 К
Игњат Зарић, 2 дана по 80 К ..... 160 К
Панта Јовановић, 2 дана по 80 К ..... 160 К
Коста Николић, 2 дана по 80 К ..... 160 К
Посао: руковедање жита.
Прока Карапанџа, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Коста Савић, 2 дана по 60 К ..... 120 К
Лепосава Живановић, 2 дана по 60 К ..... 120 К
Сока Драгојевић, 2 дана по 60 К ..... 120 К
2. јула исплаћено 15 надница ..... 980 К
Рад надничара од 27. јуна до 2. јула. Посао: сађење купуса и кеља, копање и заливање баште.
Смиља Кузмановић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Ангелина Рашковић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Ката Савић, 3 дана по 40 К ..... 120 К
Лепосава Живановић, 1 дан по 40 К ..... 40 К
Мара Улемек, 4 дан по 40 К ..... 160 К
Стоја Ракић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Сока Трифуновић, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Спаса Рашковић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Влада Тодоровић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Славна Рашковић, 4 дан по 32 К ..... 128 К
Душан Давидовић, 4 ¾ дана по 32 К ..... 144 К

[14] Биљка из породице махунарки, сточна храна, позната и као „дивљи грашак". Латински назив „Vicia sativa". Упор.: *Речник српскохрватског књижевног језика 01 А–Е*, Нови Сад – Загреб 1967, 556.

Сава Трифуновић, 3 дан по 32 К ..... 96 К
Душанка Јовановић, 3 дан по 32 К ..... 96 К
Раја Петровић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Жарко Карапанџа, 3 дана по 40 К ..... 120 К
Прока Карапанџа, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Зора Јанкеш, 4 дан по 40 К ..... 160 К
Сока Драгојевић, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Стева Петровић, 4 дан по 40 К ..... 160 К
Мица Кузмановић, 4 дан по 40 К ..... 160 К
Милина Кузмановић, 3 дана по 20 К ..... 60 К
Љубица Мик, 1 дан по 20 К ..... .20 К
Посао: плевљење лука и зелени у башти:
Ружа Стамболија, 3 дана по 20 К ..... 60 К
Зора Бољанац, 3 дана по 20 К ..... 60 К
Катица Јовановић, 3 дана по 20 К ..... 60 К
Мара Доминковић, 4 дана по 20 К ..... 80 К
Савка Ђуричић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Митар Ђорђевић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Божа Трумбеташ, 3 дана по 20 К ..... 60 К
Срета Поповић, 3 дана по 20 К ..... 60 К
Живко Ђорђевић, 3 дана по 20 К ..... 60 К
Богољуб Давидовић, 2 дана 20 К ..... 40 К
Љубица Алексић, 2 дана по 20 К ..... 40 К
Зора Дошља, 2 дана по 20 К ..... 40 К
Смиља Поповић, 2 дана по 20 К ..... 40 К
Коста Новаковић, 2 дана по 20 К ..... 40 К
Милка Сантрић, 1 дана по 20 К ..... 20 К
Смиља Чакован, 2 дана по 20 К ..... 40 К
Јелена Доминковић, 1 дана по 20 К ..... 20 К
Срета Мирковић, 1 дана по и 20 К ..... 20 К
2. јула исплаћено 120 ¾ надница ..... 3.764 К
Рад надничара од 4. до 9. јул. Посао: сађење купуса, копање паприке и заливање осталог поврћа.
Милан Продановић, 3 ¼ дана по 40 К ..... 150 К
Влада Продановић, 4 ¾ дана по 40 К ..... 190 К
Стева Петровић, 1 ¾ дана по 40 К ..... 70 К
Раја Петровић, 4 ¾ дан по 40 К ..... 190 К
Бојка Корица, 4 ½ дана по 40 К ..... 180 К
Сока Трифуновић, ¾ дана по 40 К ..... 30 К

Смиља Кузмановић, 4 ¾ дана по 40 К..... 190 К
Мица Кузмановић, 4 ¾ дана, по 40 К..... 190 К
Софија Лазић, 2 ¾ дана по 40 К.....110 К
Катица Ћирковић, 4 ¾ дана по 40 К..... 190 К
Катица Савић, 4 ¾ дана по 40 К ..... 190 К
Ангелина Рашковић, 4 ¾ дана по 40 К..... 190 К
Зора Јанкеш, ½ дана по 40 К ..... 20 К
Ђока Трифуновић, 2 дана по 32 К..... 64 К
9. јула исплаћено 49 ¼ надница .....1.954 К

Рад надничара од 11. до 16. јула. Посао: заливање поврћа, сађење купуса и копање баште.

Ангелина Рашковић, 5 дана по 40 К..... 200 К
Мица Кузмановић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Ката Ћирковић, 4 дана по 40 К ..... 160 К
Славна Рашковић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Бојка Корица, 5 дана по 40 К..... 200 К
Раја Петровић, 4 дана по 40 К ..... 160 К
Ђока Трумбеташ, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Коста Савић, 5 дана по 40 К..... 200 К
Зора Стојановић, 3 дана по 40 К ..... 120 К
Тина Продановић, 3 дана по 40 К ..... 120 К
Зора Јанкеш, 4 дана по 40 К ..... 160 К
Софија Трифуновић, 3 дана по 40 К..... 120 К

Посао: кошење граорице.

Прока Карапанџа, 1 дан по 40 К ..... 40 К
Пера Трифуновић, 1 дан по 60 К..... 60 К
Душан Петровић, 1 дан по 60 К..... 60 К

Посао: вршење жита.

Мица Јовановић, 1 дан по 40 К ..... 40 К
Смиљка Кузмановић, 2 дана по 40 К..... 80 К
Софија Лазић, 2 дана по 40 К..... 80 К
16. јула исплаћено 56 надница ..... 2.280 К

Рад надничара од 18. до 23. јула. Посао: поливање купуса и паприке, сађење купуса и др.

Зора Јанкеш, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Бојка Корица, 3 дана по 40 К..... 120 К
Ангелина Рашковић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Раја Петровић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Каја Ћирковић, 6 дана по 40 К ..... 240 К

Мица Кузмановић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Ката Савић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Зора Стојадиновић, 5 ½ дана по 40 К ..... 220 К
Ката Витомировић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Малина Витомировић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Стана Витомировић, 5 ½ дана по 20 К ..... 110 К
Радојка Витомировић, 5 ½ дана по 20 К ..... 110 К
Смиљана Ђуричић, 5 ½ дана по 40 К ..... 220 К
Милева Кузмановић, 5 дана по 40 К ..... 200 К
Софија Трифуновић, 4 ½ дана по 40 К ..... 180 К
Света Трумбеташ, 5 ½ дана по 40 К ..... 220 К
Славна Рашковић, 6 дана по 40 К ..... 240 К
Љубица Васић, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Посао: кошење корова и траве.
Рада Цуца, 2 дана по 50 К ..... 100 К
Раја Мирковић, 2 дана по 50 К ..... 100 К
Марко Суботић, 2 дана по 50 К ..... 100 К
Прока Карапанца, 2 дана по 40 К ..... 80 К
Посао: плевљење зелени.
Сава Продановић, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Ђура Сантрач, 1 дан по 20 К ..... 20 К
Спасоје Вукомировић, 2 дана по 20 К ..... 20 К
23. јула исплаћено 60 надница ..... 1.895 К
Рад надничара од 25. до 30. јула. Посао: копање и поливање у башти.
Мица Кузмановић, 6 дана по 32 К ..... 192 К
Ангелина Рашковић, 6 дана по 32 К ..... 192 К
Зора Јанкеш, 5 дана по 32 К ..... 160 К
Славна Рашковић, 6 дана по 32 К ..... 192 К
Ката Ћирковић, 5 дана по 32 К ..... 160 К
Раја Петровић, 6 дана по 32 К ..... 192 К
Мара Улемек, 5 дана по 32 К ..... 160 К
Милан Продановић, 4 дана по 32 К ..... 128 К
Љубица Лазић, 1 дана по 32 К ..... 32 К
Посао: крчење воћњака.
Марко Суботић, 4 дана по 50 К ..... 200 К
Жарко Карапанца, 4 дана по и 50 К ..... 200 К
Рада Цуца, 4 дана по 50 К ..... 200 К
Раја Мирковић, 2 дана по 50 К ..... 100 К
30. јула исплаћено 58 надница ..... 2.108 К

Рад надничара од 1. до 6. августа. Посао: поливање поврћа и шприцање патлицана.

Раја Петровић, 5 дана по 32 К ..... 160 К
Милан Продановић, 5 дана по 32 К ..... 160 К
Мара Улемек, 4 дана по 32 К ..... 128 К
Мица Кузмановић, 3 дана по 32 К ..... 96 К
Ангелина Рашковић, 3 дана по 32 К ..... 96 К
Славна Рашковић, 5 дана по 32 К ..... 160 К
Смиља Кузмановић, 5 дана по 32 К ..... 160 К
Радинка Хаџић, 5 дана по 32 К ..... 160 К
Влада Продановић, 4 дана по 32 К ..... 128 К
Зора Јанкеш, 3 дана по 32 К ..... 96 К
Љубица Лазић, 3 дана по 32 К ..... 96 К
6. августа исплаћено 45 надница ..... 1.440 К

Рад надничара од 9.[15]до 13. августа. Посао: поливање поврћа у башти.

Ангелина Рашковић, 3 ½ дана по 32 К ..... 112 К
Славна Рашковић, 3 дана по 32 К ..... 96 К
Мица Кузмановић, 3 дана по 32 К ..... 96 К
Смиља Кузмановић, 3 ½ дана по 32 К ..... 112 К
Влада Продановић, 4 ½ дана по 32 К ..... 144 К
Милан Продановић, 4 ½ дана по 32 К ..... 144 К
Раја Петровић, 3 ½ дана по 32 К ..... 112 К
Радојка Хаџић, 2 дана по 32 К ..... 64 К

Посао: кошење.

Радован Крстоношић, 1 ¼ дана по 40 К ..... 50 К
13. августа исплаћено 28 ¾ надница ..... 930 К

Рад надничара од 15. до 20. августа. Посао: орање.

Илија Илић, 1 дан по 40 К за дан ..... 40 К

Посао: сађење кеља, карфиола и окопавање купуса и паприке.

Смиља Кузмановић, 3 ¾ дана по 32 К ..... 120 К
Славна Рашковић, 3 ¾ дана по 32 К ..... 120 К
Раја Петровић, 3 ½ дана по 32 К ..... 112 К
Милан Продановић, 3 ½ дана по 32 К ..... 112 К
Влада Продановић, 3 ½ дана по 32 К ..... 112 К
Мара Улемек, 2 ½ дана по 32 К ..... 80 К
Радинка Хаџић, 3 ¾ дана по 32 К ..... 120 К
Мица Кузмановић, 3 ¾ дана по 32 К ..... 120 К
Ангелина Рашковић, 3 ¾ дана по 32 К ..... 120 К

[15] На дан манастирске славе, 8. августа, надничари нису радили.

Стева Величковић, 3 ¼ дана по 32 К ..... 104 К
Радојка Витомировић, 2 ¾ дана по 20 К ..... 55 К
Стана Витомировић, 2 ¾ дана по 20 К ..... 55 К
20. августа исплаћено 41 ½ надница.....1.270 К
Рад надничара од 22. до 27. августа. Посао: орање.
Славко Цуца, 4 дана по 40 К ..... 160 К
Жарко Карапанца, 4 дана по 40 К ..... 160 К
Посао: копање купуса, вађење лука и сађење расада.
Ангелина Рашковић, 5 дана по 30 К..... 150 К
Мица Кузмановић, 4 дана по 30 К ..... 120 К
Смиља Кузмановић, 4 дана по 30 К ..... 120 К
Славна Рашковић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Милан Продановић, 4 дана по 30 К ..... 120 К
Влада Продановић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Раја Петровић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Стева Величковић, 5 дана по 30 К..... 150 К
Алексан. Величковић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Мара Улемек, 4 дана по 30 К..... 120 К
Тина Продановић, 4 ½ дана по 30 К ..... 135 К
Смиља Ђуричић, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Смиља Кузмановић, 1 дан по 30 К..... 30 К
Радојка Хаџић, 5 дана по 30 К..... 150 К
Ката Витомировић, 5 дана по 30 К..... 150 К
Лепосава Мик, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Стана Витомировић, 5 дана по 16 К..... 80 К
Радојка Витомировић, 5 дана по 16 К..... 80 К
27. августа исплаћено 85 ½ надница..... 2.505 К
Рад надничара од 29. августа до 3. септембра. Посао: вађење лука и копање купуса.
Влада Продановић, 5 ¾ дана по 30 К .....172, 50 К
Милан Продановић, ½ дана по 30 К..... 15 К
Раја Петровић, 5 ½ дана по 30 К ..... 165 К
Стева Величковић, 5 дана по 30 К..... 150 К
Алекса Величковић, 5 ¾ дана по 30 К.....172, 50 К
Смиља Кузмановић, 5 ¼ дана по 30 К.....157,50 К
Радојка Хаџић, 1 ¼ дана по 30 К.....37,50 К
Славна Рашковић, 5 ¼ дана по 30 К .....157,50 К
Ангелина Рашковић, 1 ¾ дана по 30 К..... 52,50 К
Мара Улемек, 1 ¾ дана по 30 К..... 52,50 К

Мица Кузмановић, ¾ дана по 30 К ..... 22,50 К
Ђура Сантрач, 3 дана по 20 К ..... 60 К
3. септембра исплаћено 41 ¾ надница ..... 1.215 К

Рад надничара од 5. до 10. септембра. Посао: вађење лука, сејање зимског поврћа.

Влада Продановић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Александар Величковић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Смиља Кузмановић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Славна Рашковић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Стева Величковић, 2 дана по 30 К ..... 60 К
Ђура Сантрач, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Зора Стојановић, 3 дана по 30 К ..... 90 К
Раја Петровић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Ангелина Рашковић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Мица Кузмановић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Лепосава Мик, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Стана Недвал, 4 дана по 30 К ..... 120 К
Илија Јовичић, 2 дана по 30 К ..... 60 К
10. септембра исплаћено 59 надница ..... 1.770 К

Рад надничара од 12. до 17. септембра. Посао: вађење лука и кромпира, поливање расадника и спремање поврћа за пијацу.

Влада Продановић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Раја Петровић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Ангелина Рашковић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Славна Рашковић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Смиља Кузмановић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Тина Продановић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Лепосава Мик, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Жарко Суботић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Ђура Сантрач, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Алекса Величковић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Стаза Трумбеташ, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Стева Величковић, 5 ½ дана по 30 К ..... 165 К
Ката Савић, 4 ½ дана по 30 К ..... 135 К
Ката Ћирковић, 4 ½ дана по 30 К ..... 135 К
Даница Недвал, 3 ½ дана по 30 К ..... 105 К
Лепосава Ћуричић, 4 ½ дана по 30 К ..... 135 К
Славко Цуца, 1 ½ дана по по 30 К ..... 45 К
Нега Витомировић, 1 ½ дана по по 30 К ..... 45 К

Ранко Мик, ½ дана по 30 К.....15 К
Мица Кузмановић, 2 дана по 30 К ..... 60 К
17. септембра исплаћено 93 наднице .....2.730 К
Рад надничара од 19. до 24. септембра. Посао: вађење кромпира и поливање расадника.
Влада Продановић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Алекса Величковић, 2 дана по 30 К..... 60 К
Жарко Суботић, 3 дана по 30 К ..... 90 К
Лепосава Ђуричић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Ангелина Рашковић, 3 дана по 30 К..... 90 К
Славна Рашковић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Мица Кузмановић, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Смиља Кузмановић, 4 дана по 30 К ..... 120 К
Ружа Воркапић, 4 дана по 30 К..... 120 К
Милева Петровић, 5 дана по 30 К..... 150 К
Ката Ћирковић, 2 дана по 30 К ..... 60 К
Даница Недвал, 2 дана по 30 К ..... 60 К
Тина Продановић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Лепосава Мик, 5 дана по 30 К..... 150 К
Цвета Трумбеташ, 5 дана по 30 К..... 150 К
Ђура Сантрић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
24. септембра исплаћено 61 надница.....1.780 К
Рад надничара од 26. септембра до 1. октобра. Посао: брање праприке и спремање поврћа за пијацу.
Влада Продановић, 2 дана по 30 К ..... 60 К
Тина Продановић, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Цвета Трумбеташ, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Ангелина Рашковић, 2 дана по 30 К..... 60 К
Славна Рашковић, 4 дана по 30 К ..... 120 К
Мица Кузмановић, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Смиља Кузмановић, 4 дана по 30 К..... 120 К
Лепосава Ђуричић, 1 дан по 30 К ..... 30 К
1.октобра исплаћено 16 надница ..... 480 К
Рад надничара од 3. до 8. октобра. Посао: копање купуса.
Сава Рашковић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Смиља Кузмановић, 6 дана по 30 К..... 180 К
Влада Продановић, 1 ½ дана по 30 К ..... 45 К
8. октобра исплаћено 13 ½ надница..... 405 К
Рад надничара од 10. до 15. октобра. Посао: копање купуса.

Славна Рашковић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Смиља Кузмановић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
15. октобра исплаћено 12 надница ..... 360 К
Рад надничара од 17. до 22. октобра. Посао: сађење зимског лука и паковање за пијацу.
Смиља Кузмановић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Славна Рашковић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Даница Надвал, 2 дана по 30 К ..... 60 К
Лепосава Ђуричић, 2 дана по 30 К ..... 60 К
Милка Сантрач, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Влада Продановић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Раја Петровић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Милка Воркапић, 2 дана по 20 К ..... 40 К
Савка Ердељан, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Посао: пребирање кукуруза.
Катица Ћирковић, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Драг Петровић, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Тина Продановић, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Лепа Мик, 1 дан по 30 К ..... 30 К
Љубица Лазић, 1 дан по 30 К ..... 30 К
22. октобра исплаћено 40 надница ..... 1.180 К
Рад надничара од 24. до 29. октобра. Поса: сађење зимског лука.
Влада Продановић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Раја Петровић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Смиља Кузмановић, 3 дана по 30 К ..... 90 К
Славна Рашковић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
Савка Ердељан, 2 дана по 30 К ..... 60 К
Драгана Петровић, 2 дана по 30 К ..... 60 К
Милка Сантрач, 5 дана по 30 К ..... 150 К
29. октобра исплаћено 27 надница ..... 810 К
Рад надничара од 31. октобра до 5. новембра. Посао: спремање пијаце и пребирање лука.
Влада Продановић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Смиља Кузмановић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Славна Рашковић, 6 дана по 30 К ..... 180 К
Милка Сантрач, 6 дана по 20 К ..... 120 К
Раја Петровић, 5 дана по 30 К ..... 150 К
5. новембра исплаћено 29 надница ..... 810 К
Рад надничара од 7. до 12. новембра. Посао: сеча купуса.
Влада Продановић, 2 дана по 24 К ..... 48 К

Раја Петровић, 2 дана по 24 К ..... 48 К
Милка Сантрић, 2 дана по 20 К ..... 40 К
Смиља Кузмановић, 2 дана по 24 К ..... 48 К
Славна Рашковић, 2 дана по 24 К ..... 48 К
12. новембра исплаћено 10 надница ..... 232 К
Рад надничара од 14. до 19. новембра. Посао: сечење купуса.
Влада Продановић, 4 ½ дана по 28 К ..... 126 К
Милка Сантрић, 4 ½ дана по 20 К ..... 90 К
Смиља Кузмановић, 3 дана по 28 К ..... 84 К
Славна Рашковић, 3 дана по 28 К ..... 84 К
Сава Ђорђевић, 1 дан по 28 К ..... 28 К
Чеда Рашковић, 1 дан по 28 К ..... 28 К
19. новембра исплаћено 17 надница ..... 440 К
Рад надничара од 21. до 26. новембра. Посао: вађење поврћа и спремања у трапове.
Влада Продановић, 5 дана по 28 К ..... 140 К
Раја Петровић, 5 дана по 28 К ..... 140 К
Сава Ђорђевић, 5 дана по 28 К ..... 140 К
Чеда Рашковић, 5 дана по 28 К ..... 140 К
Славна Рашковић, 5 дана по 28 К ..... 140 К
Смиља Кузмановић, 5 дана по 28 К ..... 140 К
Милка Сантрић, 5 дана по 20 К ..... 100 К
Славко Цуца, 4 дана по 28 К ..... 112 К
Жарко Карапанца, 4 дана по 28 К ..... 112 К
Ангелина Рашковић, 2 дана по 28 К ..... 56 К
Мица Кузмановић, 2 дана по 28 К ..... 56 К
26. новембра исплаћено 47 надница ..... 1.276 К
Рад надничара од 28. новембра до 3. децембра. Посао: трапљење поврћа.
Влада Продановић, 5 дана по 28 К ..... 140 К
3. децембра исплаћено 5 надница ..... 140 К
Рад надничара од 5. до 10. децембра. Посао: трапљење зелени.
Влада Продановић, 3 дана по 24 К ..... 72 К
Раја Петровић, 2 дана по 24 К ..... 48 К
Славна Давидовић, 2 дана по 24 К ..... 48 К
Смиља Кузмановић, 2 дана по 24 К ..... 48 К
Славна Рашковић, 2 дана по 24 К ..... 48 К
10. децембра исплаћено 11 надница ..... 264 К
Рад надничара од 12. до 17. децембра. Посао: трапљење кромпира.
Влада Продановић, 2 дана по 24 К ..... 48 К
Славко Угарак, 3 дана по 24 К ..... 72 К

Сава Ђорђевић, 1 дан по 24 К ..... 24 К
Милка Сантрач, 1 дан по 20 К ..... 20 К
17. децембра исплаћено 7 надница..... 164 К
Рад надничара од 19. до 24. децембра. Посао: трапљење зелени и кеља.
Ђура Сантрач, 4 дана по 24 К ..... 96 К
Влада Продановић, 3 дана по 24 К ..... 72 К
Славко Угарак, 3 дана по 24 ..... 72 К
24. децембра исплаћено 10 надница ..... 240 К
Рад надничара од 26. до 31. децембра. Посао: сечење кеља и купуса.
Славко Угарак, 3 дана по 24 К ..... 72 К
Влада Продановић, 3 дана по 24 К ..... 72 К
Ђура Сантрач, 3 дана по 24 К ..... 72 К
Милка Сантрач, 3 дана по 20 К ..... 60 К
31. децембра исплаћено 12 надница..... 276 К

Закључак. У 1921. години на имању манастира Фенека исплаћено је укупно: 1.702 целе и ½ наднице. Укупна свота новца коју је манастир Фенек исплатио својим аграрним надничарима износила је 52.419 К (13.104,75 динара), те се отуда може закључити да је у 1921. просечна цена аграрне наднице за рад на манастирској економији износила 30,79 К (7,70 дин.). Највиша просечна надница исплаћена је у јулу, док је вредност просечно најнижих надница евидентирана у јануару и фебруару.

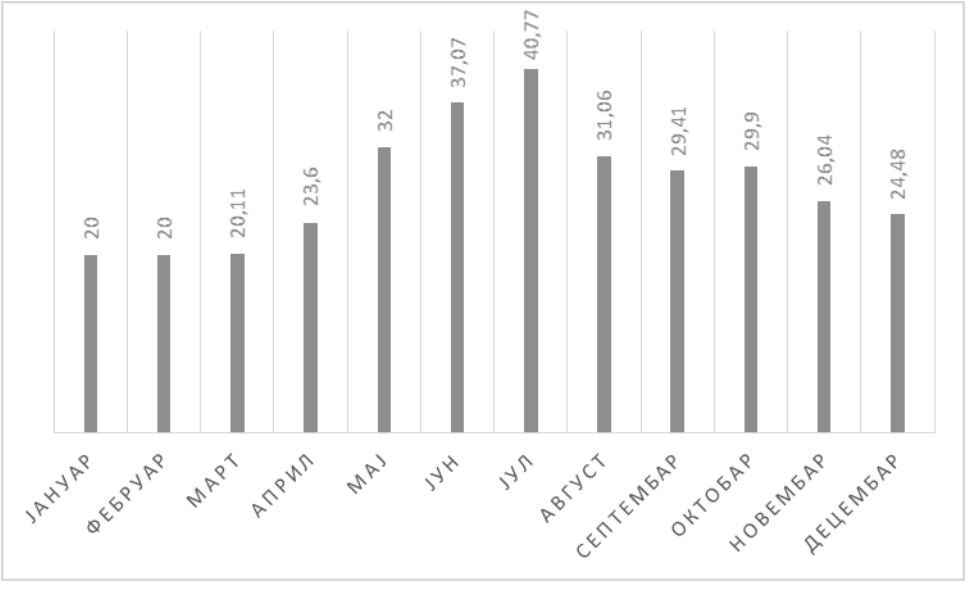

Месечна вредност просечних надница на имању манастира Фенека 1921. (Према напред наведеној грађи)

Највиша реална надница исплаћена је за рад у периоду од 27. јуна до 2. јула, за жетвене послове: надница за кошење жита износила је 80 К (20 дин.) а надница за руковедање жита износила је 60 К (15 дин.). Најнижа реална надница у износу 16 К (4 дин.) исплаћена је за рад у периоду од 22. до 27. августа за послове: копање купуса, вађење лука и сађење расада. Колика је била вредност реалне наднице може се закључити упоређењем исплаћених надница са ценама одређених животних намирница у малопродаји 1921. године: 1 кг свињетине коштао је 40 К, 1 кг говедине 30 К, 1 кг јабука 12 К,[16] 1 кг соли 8 К,[17] 1 лит. вина 24 К,[18] 1 кг пржене кафе 112 К, 1 кг пиринча 36 К.[19] Отуда се може закључити да је реална вредност исплаћених надница једва покривала егзистенцијалне трошкове надничара.

[16] АСАНК, МПА, М. р. 1921, к. 61, *Трговина мешовите робе Живко Поповић, Јакови, рачун од 31. 1. 1921.*

[17] АСАНК, МПА, М. р. 1921, к. 61, *Трговина мешовите робе Живко Поповић, Јакови, рачун од 28. 8. 1921.*

[18] АСАНК, МПА, М. р. 1921, к. 61, *Сима Пенић, Бољевци, плаћено 26. 2. 1921.*

[19] АСАНК, МПА, М. р. 1921, к. 61, *Препис из трговачке књиге Јована Бурмаза, Земун, 19. 10. 1921.*

Snežana B. Aleksić

WAGES PAID TO DAY WORKERS EMPLOYED IN THE GARDEN ECONOMY OF THE FENEK MONASTERY DURING 1921

SUMMARY

During 1921, the Fenek Monastery hired labor to work on the monastery property. This labor force came from the ranks of the people who had been proletarianized by the war, the inhabitants of the surrounding villages. As an employer, Fenek kept accurate records of the payments of its laborers. Owing to these documents, which are kept in the Metropolitan-Patriarchal Archive in Sremski Karlovci, today one can learn which crops were grown on the monastery property, what work was done, the names of the laborers and the financial value of the wages paid in 1921.

821.163.41-94(497.113)“1941/1944“
929 Мојић Љ.

Проф. др Ненад Лемајић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
nenadlemajic@ff.uns.ac.rs

Горана Лемајић, мср
историчар, виши конзерватор
Завод за заштиту споменика културе
Сремска Митровица
goranalemajic@gmail.com

СЕЋАЊА ЉУБОМИРА ОШТРЕ МОЈИЋА НА ДОГАЂАЊА У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ ОД 1941. ДО 1944. ГОДИНЕ

Сажетак: У раду је приказан данас готово недоступан запис песника и филозофа Љубомира Оштре Мојића о Сремској Митровици у Другом светском рату, као и његова кратка биографија. Овај запис је објављен у Винковцима 1945. године, а једини познати примерак се чува у приватној збирци др Предрага Рогулића.

Кључне речи: Љубомир Оштра Мојић, Сремска Митровица, Други светски рат, злочини, Виктор Томић, Иван Лончаревић, Хрватска православна црква.

Љубомир Оштра Мојић је био митровачки песник и филозоф. Рођен је 13. априла 1898. године у Сремској Митровици. Имао је сестру близнакињу Олгу.[1] Мајка му се звала Мара (рођена Ћурчин), а отац му је био др Милош Мојић, угледни митровачки лекар.[2] Преминуо је у Земуну 24. новембра 1963.

---

[1] Историјски архив Срем, Ф. 970, Српска православна црква Храм Светог Апостола Првомученика и архиђакона Стефана, Сремска Митровица, протокол крштених, књига 6, 1865–1904.

[2] Његов отац др Милош Мојић рођен је у Бингули 1867. године. Студије медицине је започео у Бечу а завршио у Грацу, где је докторирао 1894. Децембра 1894. је изабран за другог „градског котарског лиечника” у Митровици, а 1898. за градског физикуса. Већ следеће године је због сукоба са градским начелником суспендован, а 1901. отпуштен је из службе. Остао је у Митровици и радио као приватни лекар. После Великог рата је указом министра Светозара

године. Био је добро упућен у прилике међу митровачким грађанством, поготово оне везане за цркву и здравство.

Љубомир Мојић је писао песме различите садржине, највише је љубавних, али има и шаљивих, кратких за пријатеље,[3] песама о природи, дружењу и покоја интроспективна. Сачувану су следеће збирке његових песама: *Песме божанства и светлости: циклус футуризма*, Сремска Митровица, 1932; *Оштријаде песме лепших дана*, Сремски Карловци, 1932; *Песме вере, љубави и наде*, Сремска Митровица, 1933; *Васкрсли идеали*, Сремска Митровица, 1934; *Песме бисерног Јадрана*, Сремска Митровица, 1938(?), као и прозно дело *Цавтатски мадригали : (живот тече даље)*, Земун, 1938.[4] Ратне године је провео у Сремској Митровици.

Слика 1: Љубомир Оштра Мојић (Музеј Срема, Збирка фотографија старије историје, ИБ 3004)

Прибићевића постављен за шефа интерног одељења болнице у Сремској Митровици. На том месту је пензионисан после три године. Умро је у Сремској Митровици 1926. године. Јован Максимовић, *Два века медицине у Сремској Митровици (II)*, Сунчани сат, 8, 53; Ристо Јеремић, *Биографски речник Срба лекара Војводине (1756–1940)*, Нови Сад 1952.

[3] Из његових песама видимо да их је доста написано као свадбарске, славске и рођенданске честитке за угледне митровачке и румске породице, као и личности: прота Димитрије Руварац и др Јеврем Видић.

[4] Све његове нама доступне збирке поседује Библиотека Матице српске. Нажалост, за сада нису стручно обрађене од стране неког књижевног критичара.

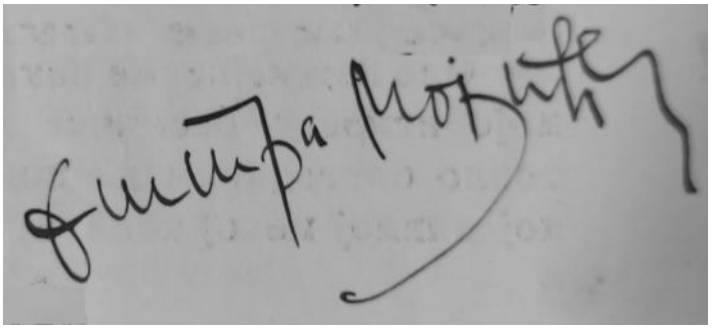

Слика 2: Потпис Љубомир Оштра Мојића

О периоду Другог светског рата оставио је кратак запис о својим личним сећањима и импресијама у тим тешким временима. Опис страшних догађаја тог периода дао је непосредно после рата, још под утиском ужасних злочина који су га дубоко потресли. Овај запис је објављен као посебна књига од 14 страна у Винковцима 1945. године и данас је практично недоступан.[5] Из тих разлога смо одлучили да је поново прештампамо у *Споменици Историјског архива „Срем”*. Поред тога што доноси и неколико до сада непознатих података, дело је значајно јер описује тешку атмосферу у којој је Митровица живела током усташког прикривеног и често отвореног терора. У самом тексту постоји нешто грешака, углавном хронолошких, на које смо делом у напоменама указали. Књига је презентована у оригиналном издању, по правописним правилима тадашњег периода, осим што је исправљено неколико очитих грешака до којих је извесно дошло приликом штампања.

[5] Колико нам је познато, сачуван је само један примерак ове књиге у библиотеци др Предрага Рогулића, коме овом приликом захваљујемо на уступању истог. Овај уникатни примерак књиге ће накнадно бити предат некој библиотечкој установи на трајно чување.

Слика 3: Корица књиге *Дани страхоте и страдања*

Ljubomir Oštra Mojić
vojvođanski književnik

SREMSKA MITROVICA
(POD OKUPACIJOM OD 1941. – 1944.)

Dani strahote i stradanja

V I N K O V C I 1945.

UVOD

U ovoj knjižici hoću da iznesem i da prikažem u markantnim potezima detalje i zločinstva mitrovačkih ustaša i krvnika u koliko sam mogao doznati i prikupiti donekle podatke od početka II Svetskog rata u vremenu od 10. IV 1941. god. do 1. X 1944. god. u našem gradu Sremskoj Mitrovici. Pošto su ostala do danas neka zločinstva nerasvetljena i nedokučena, to iznosim u ovoj knjižici iz mojih beležaka, koje sam zabeležio za vreme ustaške tiranije u našem gradu. Znam dobro da nisu sva nedela ustaških krvnika iz ovog grada i bandita još dokučena, to se samo ograničavam na ove moje beleške.

Na narodni uskrs 6. maja 1945. god

Ljubomir Oštra – Mojić

PRVI DANI UŽASA I STRAHOTE U SREMSKOJ MITROVICI

Nama je svima dobro poznato kako je došlo do II. Svetskog rata, te neću da iznosim ove stvari iz svetske ratne istorije.

Prvi dani propašću Jugoslavije u Srem. Mitrovici bili su užasni i strašni. Na rimokatolički Veliki Petak u 9 sati uveče ušla je fašistička nemačka neman u naš grad. To posle podne izdao je naređenje zloglasni ustaša dr. Petar Gvozdić kao tadašnji sreski načelnik i šef policije u našem gradu našoj srpskoj pravoslavnoj parohiji, da izvesi na našoj srpskoj crkvi belu zastavu u znak predaje okupatoru. Ovo naređenje izdao je dr. Gvozdić pod pretnjom, da će svi Srbi biti ubijeni, ako se ne izvesi bela zastava na tornju naše crkve. Ustaškom krvniku moralo se udovoljiti i zastava je bila u tren oka izvešena na crkvenom tornju.

Sasvim je bilo razumljivo, vlast su odmah preuzele u našem gradu ustaše. U tom času stvorena je bila takozvana ‘’Nezavisna država Hrvatska’’. Dr. Gvozdić preuzeo je odmah dužnost kotarskog pretstojnika i šefa policije, a za gradskog načelnika postavljen je odmah bio dr. Ivan Lončarević, premda on nije bio ustaša i nije hteo da se odmah primi te dužnosti, ali se ipak primio, te je na toj dužnosti ostao svega 12 dana. Dr. Gvozdić, naredio je dr. Lončareviću, da se mora primiti ove delikatne dužnosti za gradskog načelnika, pošto je dr. Gvozdić znao da dr. Lončarević ipak simpatiše donekle mitrovačke Srbe i ako se ne primi ove dužnosti gradskog načelnika, da će dr. Lončarević biti ubijen od strane Hrvata ustaša. Taj raspis slučajno je ostao u sreskom načelstvu u jednoj fioci, te sam ga ja dobio da pročitam, te ja kao pisac ove knjižice tvrdim, da je tako dr. Gvozdić zapretio dr. Lončareviću sa svojeručnim potpisom dr. Gvozdića. Dr. Lončarević otišao je odmah u Zagreb i kada se vratio iz Zagreba, odmah se zahvalio na dužnosti gradskog načelnika, pošto je u Zagrebu lično doznao da se sprema opšti pokolj i proterivanje svih Srba u

Srbiju. Meni je lično dr. Lončarević to saopštio i rekao mi je da bežim u Srbiju, jer po mišljenju dr. Lončarevića, da ćemo svi Srbi stradati. Osim toga mi je rekao dr. Lončarević od reči do reči ovo: ‘’Ja sam hrišćanin i imam 12 dece i ja to neću i ne mogu da radim šta se u Zagrebu sprema protiv Srba.’’ Dakako da su mitrovački Srbi na ove reči dr. Lončarevića razbegli kud god je ko znao, kad su čuli ovu vest iz Zagreba što ju je doneo dr. Lončarević, i svima ostalima koji su ostali ovde javio je ovo. Ja nisam nikuda hteo da bežim pošto sam imao staru bolesnu majku, kod koje sam morao ostati. Bilo kako mu drago, ja sam ostao kod kuće u Sremskoj Mitrovici kroz čitavo vreme ovog pokolja. Moram da spomenem, da odmah prvih dana rata, II. Svetskog rata, tj. baš na katolički Veliki Petak posle podne odigrao je gadnu ulogu ovdašnji evangelistički sveštenik Julije Šperling. Taj dželat i krvnik hteo je dati sve nas Srbe Mitrovčane to veče poklati i poubijati te kobne večeri na Veliki Petak, kad je fašistička banda ušla u grad. Mi Srbi imamo samo da zahvalimo ovdašnjem Slovaku dr. Nikoli Abafi, jer je on otišao odmah na Veliki Petak posle podne popu Šperlingu i rekao mu da to ne sme da uradi, jer da su mitrovački Srbi oduvek bili mirni i čestiti građani, koji nikog ne diraju. Dr. Abafi je tri puta išao kod tog dželata – krvnika da Srbe spasava, a tek treći put kada je kod Šperlinga došao da interveniše za Srbe, ovaj krvnik ipak je popustio. Dr. Abafi se lepo poneo za celo vreme rata. Te je i on jedan učesnik i spasioc nas Srba Mitrovčana. Došao je i Uskrs, a mi smo otišli u našu staru malu crkvu i u njoj je bila služena služba Hristovog Vaskrsenja. Svi smo plakali za celo vreme službe božije. Mesec dana kasnije, baš uoči Đurđev-dana, ustaše su dali dobovati kroz grad da ko je svečar sme da drži svečarstvo. Taj nalog dobovanjem izdat je bio baš uoči Đurđev - dana, 5. maja 1941. god. Ovo dobovanje izdato je bilo na jedan ciničkі i bezobrazni način, da ustaše kamufliraju te iste večeri veliko hapšenje u našem gradu. I zbilja, pred samo veče oko 6 sati uveče zagrebačka policija došla je sa šlemovima na glavama i sa mitrovačkim ustašama uhapsila je ove naše Srbe: dr. Ješu Vidića, Milana Škrgića, Lazu Bizumića, Savu Živanovića, Peru Bačkovića, Đorđa Krestića, dr. Hanoseka, Jocu Udickog, Milana Baćanovića, Velju Ferstnera, Sretu Bibića, a na sam Đurđev - dan pre podne su uhapsili dr. Rašovića i još 60, čijih imena ne mogu sve da se setim. Najinteresantnije je bilo to, da je baš prvi stradao Sreta Bibić, kog su pretukli, a lansirali su vest da se sam ubio. Za Sretu Bibića glavni krivac je krvnik ustaški dr. Gvozdić, koji je izdao naređenje da se isti ubije. Tih kobnih i fatalnih dana bio je šef policije poznati ustaški krvnik Ferdo Knez. Najveći krvoloci bili su: dr. Karlo Helbih, inicijator svih pokolja mitrovačkih Srba, zatim dr. Gvozdić, Ferdo Knez, Andrija Krzmanović, Mata Ciprijanović, Franja Brind, zloglasni crni Milan Gašparović, Jakša Kovač, Puba Kovač, Kadej i ostali, a i zloglasni krvnik Eugen Đurić, poznati krvolok Zdravko Ježić, kotarski pretstojnik dr. Franjo Rački, ovdašnji katolički župnik igrao je također dvoličnu ulogu kao sveštenik mitrovačkih Hrvata.

Dr. Rački se pred nekim Srbima hteo da pravi lep, ali je bio opasan ustaša. Ovi svi navedeni, koji su odmah prvih dana zatvoreni odvedeni su preko Vinkovaca u Osek i Zagreb, a odatle u Koprivnicu u logor. Iz Vinkovaca je bio pušten samo Joca Udicki, pošto je bio teško bolestan, a ustaša Puba Kovač smilovao se na Udickovu tešku bolest. Dr. Hanosek, Velja Ferster i Đorđe Krestić pušteni su još u Mitrovici. Dr Rašović pušten je iz koprivničkog logora posle mesec dana. Zagrebačka policija bila je u našoj Mitrovici tačno 9 dana. Za to vreme napravila je čuda u gradu. Odavde je otišla u Rumu, Sremske Karlovce i Zemun. Ova zloglasna policija nosila je kacige i šlemove na glavi i bilo je njih 12 policajaca. Čim je ova policija otišla iz Mitrovice, nastupio je donekle zastoj u proganjanju nas Srba i to samo na mesec i po dana. Ovaj zastoj zatvaranja trajao je do 1. jula. 1. jula tačno u 8 sati ujutro zatvoreni su prvo naši sveštenici prota Dragomir Radošević, prota Jovan Latinkić i katiheta Živko Janković. Zatim u 9 sati zatvoren je bio i dr. Branko Rogulić, ovdašnji lekar. Svi ovi bili su u zatvoru do posle podne toga dana i to do 4 sata. Toga dana u 4 sata posle podne bili su pušteni na intervenciju zloglasnog ustaše, ovdašnjeg katoličkog popa dr. Franje Račkog. Dr. Rački je tada odmah došao u stan kod lekara dr. Rogulića i rekao supruzi dr. Rogulića ovo: „Ja sam sveštenik, ja se moram starati za sve hrišćane, a naročito za moje kolege, braću u Hristu – sveštenike, ma koje vere bili''. Za lekara dr. Rogulića se zauzeo zato, pošto je dr. Rogulić bio kućni lekar dr. Račkog. To je sve dr. Rački podlo igrao i to ulogu kamuflaže, podlaca i ustaškog krvnika, samo da baci sa sebe ljagu, da on nije ustaša i da je pravi sveštenik i ljubitelj Srba. Ja sam slučajno bio prisutan kada je dr. Rački rekao gospođi dr. Rogulića, pošto ja zajedno stanujem sa dr. Rogulićem u kući. Posle deset dana uoči Petrovdana 11. jula u četvrtak pobegao je iz Mitrovice rano ujutru beogradskim vozom za Beograd prota Latinkić, pošto je provideo da će biti ponovo hapšenje srpskih sveštenika, a u petak uveče u 11 sati došao je veliki kamion ustaša pred kuću dr. Rogulića po protu Radoševića i njegovu familiju, te su ih odveli u kaznionu, a iz kaznione posle 8 dana su ih odveli u Požegu u logor.[6] U logoru su bili svi sveštenici i to upravo mesec dana. Na intervenciju srpskog patrijarha Gavrila, a po zapovesti nemačkog guvernera Srbije, naši sveštenici su prebačeni u Beograd. Opet je nastao zastoj proganjanja Srba i to do 6. avgusta 1942. god. Na katoličko Preobraženje 6. avgusta 1942. god. i to tačno u 10 sati pre podne, mitrovačka policija je zatvorila odmah 22 mladića, dve žene, te iste noći oko 3 sata ujutro vezane ih

[6] Мада се у литератури (*Сремскомитровачка хроника*, Нови Сад 1987, 506) помиње да су митровачки свештеници ухапшени 11. јуна, чини се да је Љубомир Мојић у праву када наводи да се све дешавало уочи Петровдана 11. јула, јер је Државо равнатељство НДХ за понову формирало 2. VII 1941. Одбор за пресељење православних свештеника у Србију. Тај одбор је убрзо локалним властима послао допис са наређењем за хапшење православних свештеника и њихово довођење у логор Цапраг, а касније и у Пожегу, где су били одведени и митровачки свештеници који су касније протерани у Србију.

oterala u vinkovački logor, a zatim u Jasenovac. 12. avgusta pre podne u 8 sati, mitrovačka policija dala je dobovati kroz grad, da svi građani, bez razlike vere moraju biti u 8 sati uveče kod kuće do 7 sati ujutro, što je bio predznak opštem progonu i pokolju Srba na čelu sa zloglasnim ustaškim krvnikom Viktorom Tomićem i krvnikom Didikom Kvaternikom.

DOLAZAK VIKTORA TOMIĆA U SREMSKU MITROVICU

10. avgusta 1942. god došao je zloglasni Viktor Tomić sa Didom Kvaternikom prvo u Vukovar sa pratnjom dželatskom i krvničkom, sa mnogim autobusima i pisaricama – Tomićevim ljubaznicama, da napravi opšti pokolj Srba u Sremu. Veliki župan sremski dr. Jakob Eliker naredio je tada svim gradskim načelnicima u Sremu, ustaškim logornicima i šefovima policije, da naprave spisak Srba, koji imaju da budu ubijeni. Dr. Eliker naredio je da mora biti streljano 16.000 Srba, koje je streljanje tražio krvnik Viktor Tomić. Tako je i bilo. Vukovarski srez, šidski srez, mitrovački srez sa gradom Mitrovicom, iriški srez sa Irigom i staropazovački srez osim Stare Pazove najgore je stradao. Sam grad Srem. Mitrovica upravo strašno je stradao. Preko 300 mitrovačkih porodica Srba našlo je sebi ležište izmrcvareno na mitrovačkom groblju i unakaženo, tako da kada se bude pisala istorija II. Svetskog rata, imena krvnika Viktora Tomića, Didike Kvaternika, Eugena Đurića, Jakše Kovača, Mate Ciprijanovića, dr. Karla Helbiha, Milana Gašparovića, Zdravka Ježića, Mate Kovačića, Luke Filipovića, policijskih agenata Reriha, Kraljevića, Španovića i ostalih biće zapisana kao najstrašniji krvoloci i mučitelji nevinih srpskih žrtava.

12. jula u 10 sati uveče počela je racija po srpskim kućama u Mitrovici. Prvo su uhapsili dr. Mana Budisavljevića, ovdašnjeg hirurga, jedinog Hrvata koji je bio ljubitelj Srba, zatim ove naše ugledne Srbe i Srpkinje: Zoru Bilića, Branka Bilića, Zorinu sestru Ankicu, Veru Tomićevu i ostale, a drugo veče Stevu Bilića, Irenu Repajić i njezinog brata Boru, zatim apotekara Jocu Grgura, ženu i sina, zatim apotekara Stankovića Miloja i sina Boru i ženu. To je bilo druge večeri. Treće večeri Radu Mića, trgovca ovdašnjeg, naše vredne seljake Živka Radovana, Stevu Harambašića i mnoge druge, a među ostalima Stevu Sremčevića i Aleksu Vujaškovića, tako da je za tri večeri bilo uhapšeno i odvedeno pred preki sud u Vukovar oko 200, a ostali su zatvoreni bili fatalne noći 30. avgusta između subote i nedelje, tako da je od 8 hiljada Srba, čiji je broj bio u gradu Mitrovici za vreme Jugoslavije, ostalo nas samo 90, koje muških, koje ženskih. Ostali Mitrovčani su prebegli u Srbiju, a ovi ostali jadnici i bednici svršili su svoje živote 3. septembra u ranu zoru, koje na mitrovačkom groblju, koje u kaznioni, a koje na Dudiku kod

Vukovara.[7] Moram istaći sramnu ulogu ćerke ovdašnjeg mitrovačkog katihete Milana Miličića zvanog Šuke i Brate, čija je ćerka Vera dala poubijati svu omladinu, postala ustašica i prešla u rimokatoličku veru. Njegova ćerka Vera Miličić, za vreme prekog suda u Vukovaru, pila je sa ustašama crne kafe i pušila cigarete i Srbe je i Srpkinje mitrovačke odvela u crnu raku. Ovo treba primera radi da se iznese na javnost i da se dotična kazni i pravdi privede u susret.

Opet je nastalo zatišje do maja meseca 1943, kada su bili uhapšeni Paja Sisojević, Slavko Rajić koji je oteran u Jasenovac, zato što mu je kćerka Jovanka otišla u partizane. Upravo godinu dana Slavko Rajić je bio u Jasenovcu, te je jedva bio otpušten. Moramo spomenuti da je Slavko Rajić pri raciji Viktora Tomića bio također uhapšen, a i Joca Udicki, dr. Bajić, Slavko Antonović, Nikola Kulić, Spasa Đakonović i Gavra Đakonović, a i Toša Popović. Ovi navedeni su pušteni 2. septembra još za vreme racije Viktora Tomića. Sad je nastalo neko vreme primirje sve do 8. avgusta 1944. god; kada je u 10 sati uveče mitrovačka policija uhapsila čestitog našeg ćurčiju Peru Udvića (sic), odvela ga je u sreski sud, tamo ga je premlatila, te je siromah umro premlaćen i zadavljen u sreskom sudu.[8] Ujutro u 8 sati u 10. avgusta odneli su ga na groblje. Preko sanduka bila je bačena ponjava, a naš sveštenik otac Rafajlo bio je pozvan od mitrovačke policije, da ga na groblju opoji, kako je i sam sveštenik to učinio po naređenju. Moram spomenuti što je najglavnije, da je pokolj mitrovačkih Srba bio obustavljen 31. avgusta 1942. u nedelju pre podne u 11 sati. Bio je zakazan sastanak u mitrovačkom magistratu i to sastanak od trojice. Mogao sam samo saznati i to slučajno ko je bio na tom sastanku. Napominjem, da je bio na tom sastanku konjički major barun Turković, koji je zaustavio taj pokolj, jer mu je majka bila Srpkinja, a za onu drugu dvojicu nisam

---

[7] Аутор у некој мери меша датуме хапшења и стрељања Митровчана у лето 1942. Тада је ухапшено више од 300 Митровчана од којих је тек неколико пуштено на слободу углавном после интервенција. Прве групе ухапшених Митровчана су одведене у Вуковар и потом после намештених суђења стрељане у Дудику (реч је о ухапшеним 6, 11, 12. и у ноћи 14/15. августа). Ту је страдало око 100 Митровчана. Када се касније 27. августа Више редарствено поверенишство заједно са Покретним преким судом преместило из Вуковара у Сремску Митровицу, ухапшено је и стрељано још око 200 људи из овога града. Покољ митровачких и других Срба из Срема није обустављен 31. августа већ 10. септембра 1942. Ни данас не можемо поуздано рећи на чију интервенцију. Највероватније на инсистирање немачке војне команде после поновљених захтева Милана Недића. Детаљније о овим догађајима вид. Горана Лемајић, *Меморијални комплекс спомен гробље у Сремској Митровици, жртве и сећање*, Сремска Митровица 2024; Dušan Gojko Lazić, Brana Majski, *Dudik*, Vukovar 1977; Душан Гојко Лазић, *Сремско крваво лето, 1942*, Сремска Митровица 1982.

[8] Овде је реч о Петру Удиловићу, ћурчији из Сремске Митровице. У књизи *Споменица жртава Другог светског рата у Сремској Митровици*, Нови Сад 2022, 192, и у монографији групе аутора *Сремскомитровачка хроника*, Нови Сад 1987, 506, наводи се да је ухапшен и убијен 11. октобра 1944.

mogao da saznam ni dan danas. To mi je rekao pokojni Đura Miletić pretsednik Okružnog suda u penziji i bivši apelacioni sudija. Govori se da je taj opšti pokolj obustavio zloglasni krvnik Milan Nedić, a s druge strane da je taj pokolj mitrovačkih Srba zaustavio sadašnji hrvatski nadbiskup dr. Alojzije Stepinac preko tadašnjeg papskog nuncija u Zagrebu Ramira Markonija. Ove tvrdnje i izjave nisu tačne, pošto je sve to rađeno u velikoj tajnosti i nedokučivosti, to niko ni dan danas tačno ne zna.

Na završetku ove knjižice moramo da se zahvalimo svim našim palim žrtvama, koji su pali za svoju svetu pravoslavnu veru, za svoj mili srpski narod i za moćnu nerazdeljuvu federativnu Jugoslaviju. Neka im je slava i večna uspomena među nama.

DODATAK

Moram spomenuti za vreme Tomićevog pokolja u Srem. Mitrovici još ovaj slučaj: 26. avgusta u 3 sata posle podne 1942. god. došao je u moj stan policaj da idem na srpsko groblje, da kopam rake i to odmah. Ja sam otišao odmah na groblje i pred mojim očima sam video, kako kopaju rake đaci gimnazijalci i to deca do 12 godina stara. Pošto sam ja već bio punih 44 godine star, to me je policija oslobodila s razloga tog što sam preko četrdeset godina. Policija mi je na groblju naložila da nađem zamenu i da platim oko 400 kuna jednome mlađem čoveku, da iskopa raku mesto mene. Iz ovog prizora se vidi, da su decu malu terali na groblje da kopaju rake, što je i to veliki cinizam, sadizam i krajnja drskost mitrovačkih ustaša.

DOLAZAK HRVATSKOG PRAVOSLAVNOG MITROPOLITA GERMOGENA U SREMSKU MITROVICU

Da bi ustaše i zloglasni Pavelić kamuflirali tobože pred Srbima u takozvanoj „nezavisnoj'' državi Hrvatskoj svoje strahote i udare nad srpskim življem u Hrvatskoj i Sremu osnovali su bili takozvanu hrvatsko-pravoslavnu crkvu na čelu s mitropolitom Germogenom, da bi se pokazali tobože donekle tolerantniji, miroljubiviji i popustljiviji prema Srbima. Poslali su u Srem. Mitrovicu mitropolita Germogena i to na Antunovo 13. juna 1941. godine da otvori crkvu srpsku u Srem. Mitrovici.[9] Zbilja tako je i bilo. Mitropolit Germogen sa pratnjom je došao u Mitrovicu i otvorio je crkvu: i to prvo s blagodarenjem Paveliću, a zatim je otslužio večernje u 4 sata poslepodne. Sveta u crkvi nije bilo.

---

[9] Овде је очито реч о 13. јуну 1942. Хрватска православна црква је основана 3. априла 1942. Монах Руске заграничне цркве Гермоген (Григорије Иванович Максимов) на чело ове цркве изабран је 2. јуна а устоличен 7. јуна 1942. у цркви Светог преображења у Загребу.

Srpska pravoslavna crkva u Mađarskoj stalno se interesirala za prilike u takozvanoj nezavisnoj državi Hrvatskoj, te je nastojala da postavi Srbe veroučitelje na osnovnim i srednjim školama u takozvanoj nezavisnoj državi Hrvatskoj. Ovom nastojanju ustaška vlada i ministar prosvete dr. Julije Makanac nije hteo da udovolji da srpska deca uče pravoslavni veronauk, premda je srpsko-pravoslavna crkva u Mađarskoj dva puta intervenirala preko takozvanog hrvatskog poslanstva u Mađarskoj u Budimpešti, lično na ministra prosvete dr. Julija Makanca i uticala da donese rešenje da srpska deca u takozvanoj nezavisnoj državi Hrvatskoj uče veronauk. Ovo ništa nije pomoglo, uz nepopustljivost i ustašku borbenost zaslepljenog ministra prosvete dr. Julija Makanca.

U mitrovačkoj gradskoj opštini nastala je donekle popustljivost 1944. god. u leto tj. maja meseca, te je ustaški gradonačelnik Puba Žunter doneo rešenje gradskog veća, da se postavi na mitrovačkim gradskim školama pravoslavni veroučitelj, da bi donekle ublažio bol i nepravdu Srbima, te je dao kao kakvu milost dozvolu da se pravoslavni veronauk uči. Ministarstvo prosvete odnosno lično sam ministar prosvete dr. Makanac odbio je ovaj zahtev gradskog načelnika Pube Žuntera, premda je bio obavešten i takozvani mitropolit Germogen, koji se sa zaključkom gradskog veća u Srem. Mitrovici složio da srpska deca u školama uče veronauk.

DODATAK

Napomenuo sam o postavljanju katihete i učitelja na mitrovačkoj gimnaziji i osnovnoj školi u pogledu mom, koji je predlog bio stavljen od strane srpko--pravoslavne crkve u Mađarskoj i to od vladika dr. Irineja Ćirića, episkopa bačkog, sporazumno sa srpskim vladikom dr. Georgijem Zupkovićem, da preko takozvanog hrvatskog poslanstva u Budimpešti, intervenišu na Ministarstvo prosvete u Zagrebu i to lično tadašnjem krvoloku ministru prosvete dr. Juliju Makancu, da bude popustljiviji i da uvede pravoslavni veronauk u takozvanoj N.D.H. naročito u Sremu: Sremskoj Mitrovici, Rumi, Karlovcima i Zemunu, da bi donekle, tadašnja pravoslavna deca mogla dobiti svoje veroučitelje. Dr. Makanac odbio je i drugu intervenciju srpske pravoslavne crkve u Mađarskoj, odnosno naših vladika, te je tako sve propalo u pogledu postavljanja katiheta na gimnazijama i osnovnim školama. Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mađarskoj stalo je do toga da spasi, u koliko se moglo spasiti pravoslavlje u takozvanoj N.D.H., a sasvim prirodno je da duhovni pastiri tako i rade.

Moram spomenuti da srpska pravoslavna crkva u Mađarskoj nije nikako htela da dođe u nikakav dodir sa takozvanom hrv. pravoslavnom crkvom, odnosno sa mitropolitom Germogenom, pošto ta hrvatsko-pravoslavna crkva nije bila priznata ni od jedne pravoslavne crkve, osim rumunske crkve.

SLUČAJ DR. IVANA LONČAREVIĆA

Kao što sam na prvoj strani moje knjižice naveo o dr. Lončareviću kako se ponašao u prvim danima II. svetskog rata prema nama Srbima u Srem. Mitrovici, to hoću da pogledam istini u oči i da još u nekoliko reči o njemu napomenem.

Za vreme pokolja Srba Mitrovčana i Srba Sremaca avgusta meseca 1942. godine dr. Lončarević branio je Srbe za vreme prekog suda i u Vukovaru i u Sremskoj Mitrovici, te je za to vreme čak išao i u Zagreb da interveniše za pojedine Srbe. Naš narod dvojako je shvatio njegovo intervenisanje, pošto je on od svojih klijenata, koje je on branio doista uzimao velike svote novaca za odbranu njihovih života. Sam dr. Lončarević optužen je bio radi toga ovdašnjem vojnom sudu, te je 14. jula o.g. radi tih basnoslovnih honorara i odgovarao pred vojnim sudom. Dr. Lončarević se branio pred sudom, da je defakto on uzimao velike honorare od svojih klijenata, ali da je morao da daje basnoslovne sume novaca pojedinim ustašama uglavnom ustaškom stanu u Zagrebu, da te osobe i tadašnje visoke ličnosti puste Srbe pod prekim sudom na slobodu. Dok je kod našeg naroda o dr. Lončareviću nepovoljno mišljenje s jedne strane, a sa druge strane naša inteligencija, koja je još preostala živa za vreme ovog užasnog pokolja o dr. Lončareviću ima ovo mišljenje:

Koji bi se advokat, ili uopšte čovek, u ono vreme hteo primiti da brani Srbe u vremenu ustaške tiranije i opšteg pokolja Srba. Neki su govorili, da bi Srbi još gore prošli da nije bilo donekle odbrane dr. Lončarevića. Jasno je bilo, da je to bio mač sa dve oštrice, a trećeg izlaza, u tim krvoločnim danima nije bilo usled krvoloka i sadiste Viktora Tomića, Didike Kvaternika, Franje Brindla, Mate Ciprijanovića, Milana Gašparovića, Andrije Krzmanovića, inicijatora pokolja dr. Karla Helbiha, krvoloka Petra Gvozdića, šefa policije Eugena Đurića, Zdravka Ježića kotarskog predstojnika, Julija Šperlinga, dr. Jakoba Elikera velikog župana, dr. Franje Račkog, župnika Jakše Kovača, Pube Kovača i ostalih ustaških dužnosnika.

Vojni sud doneo je osudu 14. jula protiv dr. Lončarevića na tužbe mitrovačkih Srba. Pri izricanju osude vojni sud protiv dr. Lončarevića, nekim osobama i nekim iskazima svedoka nije poverovao, pošto se vojni sud nije uverio da su iskazi istiniti, pa je odbio, a nekim iskazima svedoka je poverovao, te je doneo svoju presudu, da se dr. Lončarević kazni sa dve godine prisilnog rada i 5 godina gubitka nacionalne časti. Uzeo mu je u obzir mnogobrojnost porodice, i da je neke Srbe besplatno branio kao Raju Lukića, Todora Popovića, Spasu Đakonovića, a neki svedoci koji su ga teretili, nisu uopšte došli na sud, odustali su od svedočenja.[10]

Ovo iznosim radi istine i javnog mišljenja.

---

[10] Детаљније о Ивану Лончаревићу вид.: Данило Јадрански, *Хапшење и пресуда др Ивана Лончаревића – првог градоначелника Хрватске Митровице*, Споменица Историјског архива „Срем”, 23, 127–137.

DODATAK

Ekshumacija poginulih nevinih žrtava na srpsko-pravoslavnom mitrovačkom groblju otpočela je 25. maja 1945. godine; trajala je do 10. juna. Za to vreme iskopano je 2380 leševa[11], što je autentično utvrđeno od strane komisije za utvrđivanje ratnih zločina. Svečani pomen održan je dana 8. septembra o.g. u prisustvu ministra privrede prote Smiljanića[12], pretsednika GNOV Aleksandra Ševića, pretsednika Okružnog narodnog odbora Đorđa Boškovića i sekretara ONO Jefte Jeremića. Na pomenu su činodejstvovali episkop mukačevski dr. Vladimir Rajić, kao izaslanik sv. Arhijerejskog sabora, prota Dragomir Radošević, arhijerejski namesnik iz Sremske Mitrovice, prota Ranković iz Manđelosa i katiheta Živko Janković iz Srem. Mitrovice, kao i prota Smiljanić, ministar poljoprivrede iz Beograda. Održano je pet govora. Prvi je govornik bio vladika dr. Rajić, drugi ministar Smiljanić, treći prota Radošević i četvrti pretsednik GNOV Aleksandar Šević i peti Jovan Udicki.

Ovaj tužni pomen je završen u 1 sat posle podne počasnom paljbom jedinice Jugoslovenske Armije

---

[11] Ексхумација је започела 23. маја а завршена је 8. јуна. Комисија је утврдила да се у гробницама налази око 2.180 лица. Архив Војводине, Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, Ф 183, инв. бр. 14625.

[12] Аутор грешком наводи да је прота Смиљанић био министар привреде, а неколико редова даље исправно пише да је био министар пољопривреде. Милан Смиљанић је у првој послератној влади Народне републике Србије од 1944. до 1946. био министар пољопривреде.

Nenad Lemajić
Gorana Lemajić

MEMORIES OF LJUBOMIR OŠTRO MOJIĆ ON THE EVENTS IN SREMSKA MITROVICA FROM 1941 TO 1944

SUMMARY

The paper presents now almost inaccessible record of the poet and philosopher Ljubomir Oštra Mojić about Sremska Mitrovica during the Second World War, as well as his short biography. This record was published in Vinkovci in 1945 and the only known copy is kept in the private collection of Dr. Predrag Rogulić.

АРХИВИСТИКА
ARCHIVAL SCIENCE

930.253:334.724.6(497.113)“1956/2014“
061.5:676(497.113)“1956/2014“

Мирјана Медалић, виши архивист
Историјски архив „Срем”
Сремска Митровица
mirjanamedalic@yahoo.com

ФАБРИКА ЦЕЛУЛОЗЕ И ПАПИРА „МИЛАН СТЕПАНОВИЋ – МАТРОЗ” ОД РЕГИСТРАТУРЕ ДО СРЕЂЕНОГ АРХИВСКОГ ФОНДА

Сажетак: Фабрика целулозе и папира „Милан Степановић – Матроз” има посебно место и значај у привредном амбијенту Сремске Митровице од средине шездесетих година XX века до приватизације друштвеног капитала четрдесетак година касније. Осим што је у значајној мери утицала на друштвено-економске прилике и положај више хиљада запослених у сремскомитровачкој општини и региону Срема, фабрика „Матроз” била је највећи произвођач целулозе и папира у некадашњој Југославији, по много чему јединствена и у Европи. Због тога су проблеми у пословању и рентабилности овог предузећа, нарочито у последње две деценије његовог рада, третирани као економско питање на највишем, државном нивоу. Као индустријски гигант у различитим друштвено-економским и политичким системима „Матроз” је стварао оргомну количину архивске грађе и документарног материјала. Стручни надзор над поступцима чувања и заштите ове архивске грађе вршио је Историјски архив „Срем”. У раду се, поред кратког историјског осврта о раду фабрике, даје хронолошки преглед стручних активности овог архива. Њихов циљ најпре је био успостављање елементарних законских обавеза код стваоца архивске грађе, што се периодично проверавало кроз редовне стручне надзоре и заједничке активности на попису, одабирању и трајном чувању архивске грађе. Врхунац нестабилности у коме је ФЦП „Матроз” бележио све лошије резултате пословања било је увођење стечаја 2007. године, после чега ће уследити продаја друштвеног капитала. Овај период обележен је неадекватним односом према архивској грађи која је уз велике напоре, после вишегодишње преписке и интензивног вишемесечног рада запослених у надлежној архивској служби, коначно преузета у архив на трајно чување.

Кључне речи: Фабрика целулозе и папира „Матроз“, архивска грађа, архивски фонд, привреда, стечај.

Друштвено-економски значај сремскомитровачке фабрике целулозе и папира кроз историјат њеног рада и статусне промене. Битну одлику привредног живота Сремске Митровице, као и ширег подручја југословенске др-

жаве у деценијама после Другог светског рата, чини индустријализација која се може посматрати као политички усмераван економски процес са циљем формирања стабилне производне базе на новим друштвено-економским принципима. Њен замах почиње у шездесетим и седамдесетим годинама XX века.[1] Међу многим индустријским субјектима из тог времена посебан значај припада Фабрици целулозе и папира „Милан Степановић –Матроз"[2] у Сремској Митровици (Прилог 1). Тај значај не огледа се само у чињеници да је фабрика производила и испоручивала специфичне, на домаћем тржишту дефицитарне производе, већ и у податку да је предузеће са више хиљада запослених итекако утицало и на социјално-економски положај великог броја људи и на опште прилике у локалној заједници.[3] Од самог оснивања сремски фабрички гигант имао је статус стратешког и највећег произвођача целулозе и различитих врста папира. У питању је био једини произвођач целулозе од меких лишћара у Европи због чега су прве године рада обележене увођењем иновативне технологије индустријске прераде дрвета. Иницијални осивачки акт предузећа у изградњи донет је јула 1956. године у виду решења Народног одбора Среза Сремска Митровица.[4] У Окружном привредном суду у Новом Саду предузеће је званично конституисано и регистровано на основу решења Народног одбора Среза Сремска Митровица од 15. марта 1960. године. Упис у регистар Окружног привредног суда у Сремској Митровици извршен је под бројем Фи- 297/64.[5]

У изградњи фабрике која је почела 1960. године учествовало је 31 југословенско предузеће а укупно је ангажовано 139 фирми из девет земаља. Њеном изградњом започета је индустријализација читавог региона. Пробна прои-

---

[1] О подизању индустријских капацитета у Сремској Митровици шездесетих и седамдесетих година у контексту његовог друштвеног значаја вид.: Ненад Лемајић и др., *Сремска Митровица – град вреднији од царске кћери*, Сремска Митровица 2018, 195–197; Ненад Лемајић, *„Матроз" – документа о друштвеној интеракцији локалног привредног гиганта у периоду социјалистичког самоуправљања*, Сремска Митровица 2013, 5–6.

[2] Фабрика је понела име трагично преминулог истакнутог послератног друштвенополитичког радника и носиоца више ратних признања и ордења, рођеног у сремском селу Огару.

[3] У једном моменту оснивачка права над „Матрозом" као јавним предузећем презузела је Влада Републике Србије, што такође говори о значају овог произвођача. Тезе са објашњењима стратешког значаја „Матроза" у привреди Србије дате су у Инвестиционом програму преструктурирања из 1989. године, стр. 2, ИАС, Ф. 950. Друштвено предузеће „Милан Степановић – Матроз" Сремска Митровица (1956–1992), 1956–2003, ИЈ 78.

[4] ИАС, Ф. 172 Народни одбор Среза Сремска Митровица, 1956, Решење о оснивању Предузећа за производњу целулозе и папира у Сремској Митровици – у изградњи бр. 15054/56 од 31.07.1956.

[5] ИАС, Ф. 950, ИЈ 782, Програм економско-финансијске консолидације (1987–1990), август 1987.

зводња покренута је 1963. године. Фабрика је изграђена домаћим и иностраним кредитима а са производњом је започела без обртних средстава. Предмет пословања фабрике чиниле су следеће делатности: производња сулфатне целулозе, производња папира, производња хлора и натријум хидроксида, производња дрвењаче, производња електричне енергије и паре, механичка прерада дрвета, одржавање и ремонт уређаја, машина и других направа, израда резервних делова, вршење услуге машинске радионице, како за сопствене, тако и за потребе других предузећа, превоз радника на рад и са рада, превоз робе и сировина железничким, друмским и речним саобраћајем, пројектовање за област регистроване делатности, вршење здравственог рада.[6]

Од производних погона најпре су активирани производња хлора и водозахват а потом и термоелектрана у јесен 1963. године. Погон дрвењаче почео је са радом марта 1956. године а месец дана касније почела је и производња папира.

Пројектовани капацитети целулозе и новинског папира у потпуности су освојени тек у 1968. години а код бездрвних папира у 1972. години, после реконструкције. Постепено је освајано домаће и иностранo тржиште, како су повећавани капацитети и побољшаван квалитет. У 1975. години пуштене су у рад и две машине за премаз папира. У то време производни асортиман фабрике сачињавали су: бељена сулфатна целулоза од лишћара, новински рото папир, средњи фини офсет папир, бездрвни офсет папир, механографски папир, ксерокс и друге врсте папира.[7]

„Матроз" је део производа извозио у поједине државе Европе, Африке и Азије. У склопу тежњи социјалистичког самоуправног система почетком седамдесетих година да буде економски ефикаснији, сремскомитровачка Фабрика целулозе и папира реорганизована је у шест основних организација удруженог рада (ООУР-а): ООУР „Целулоза", ООУР „Папир", ООУР „Енергетика", ООУР „Транспорт" и ООУР „Припрема дрвета", уз преостале пратеће секторе Радне организације ФЦП „Матроз" која је 1973. године уписана у регистар Окружног привредног суда у Сремској Митровици.[8] Економски проблеми који су у различитом интензитету фабрику пратили од оснивања постајали су израженији због потребе усавршавања технологије и квалитета, те побољшања рентабилности производње. У ту сврху донета је одлука о изградњи нових капацитета. Радови су почели 1976. а интензивирани су од 1977.

---

[6] ИАС, Досије архивског фонда Ф. 950 Друштвено предузеће „Милан Степановић – Матроз" Сремска Митровица (1956–1992), 1956–2003, Омот 5, Белешка о фонду.

[7] *Срем у самоуправној социјалистичкој Југославији 1945–1981*, уредник Миодраг Живковић, НИО Пословна политика, Београд, 204.

[8] ИАС, Ф. 950, ИЈ 717, Регистрације и трансформације, Фи 763-73.

године. По њиховом завршетку две године касније створени су капацитети за производњу 120.000 тона целулозе. Подршку изградњи нове фабрике дали су многи заинтересовани привредни субјекти и банке широм Југославије, а у самој изградњи учествовало је 19 домаћих и четрдесетак иностраних фирми. Нови производни погон омогућио је да „Матроз” постане конкурентан највећим произвођачима у Канади, САД и скандинавским државама. У оквиру фабрике постојала је савремена штампарија која је производила школски прибор, канцеларијски материјал и обрасце.

Брига о запосленима и унапређење друштвеног стандарда била је битна одредница развојне и укупне пословне политике. О томе сведочи више од 500 стамбених јединица, кредити за индивидуалну стамбену изградњу и побољшање услова становања.[9]

Фабрика је 1986. године имала 2.950 запослених. Негативни производно-финансијски резултати и губици обележили су пословање предузећа средином осамдесетих година XX века. Проблеми у условима инфлације и отежане набавке квалитетних сировина нису отклоњени ни предложеним санационим мерама. У фабричком кругу се априла 1989. године догодио акцидент у виду пожара на депонији коре који је угашен крајњим напорима ватрогасних служби и многобројних институција ангажованих са простора бивше Југославије.[10]

У складу са друштвено-економским а касније и политичким променама у југословенској држави, најпре је 1989. године установљена нова унутрашња организација предузећа без дотадашњих ООУР-а као елемената социјалистичког самопоуправљања. Од 1991. године предузеће послује под називом Друштвено предузеће Фабрика целулозе и папира „Милан Степановић – Матроз”. Наредна значајна промена у статусу настаје у марту 1992. године када је у поступку власничке трансформације друштвене у мешовиту својину формирано Деоничко друштво у мешовитој својини – Фабрика целулозе и папира „Милан Степановић – Матроз”. Регистрацији власнички трансформисаног предузећа претходила је одлука Радничког савета ДП „Матроз”.[11] Том приликом запосленима је преостало 16,5% друштвеног капитала а у оквиру Друштва постојало је шест друштава са ограниченом одговорношћу у којима је ДД „Матроз” имао 99% капитала: „Матроз – Ремонт”, „Матроз – Транспорт”, „Матроз – Будућност”, „Матроз – Комерц”, „Матроз – Стандард” и „Матроз – Мала привреда”.[12]

---

[9] ИАС, Досије архивског фонда Ф. 950, Омот 5, Белешка о фонду.

[10] ИАС, Ф. 950, ИЈ 781, Анализе пословања за 1986, 1987, 1990. годину.

[11] ИАС, Ф. 950, ИЈ 717, Регистрације и трансформације, Фи 763-73.

[12] Н. Лемајић, *„Матроз” – документа о друштвеној интеракцији...*, 377–378.

Делатност Друштва није се битније променила али је у околностима дезинтеграције југословенске државе и санкција међународне заједнице пословање предузећа на значајно смањеном тржишту угроженом нарастајућом хиперинфлацијом било све теже. Проблеми у пословању „Матроза" увек су се рефлектовали на број запослених, услове и њихов животни стандард. Значајан део новије историје највеће митровачке прерађивачке индустрије обележен је настојањима и покушајима да се изнађу начини за њено рентабилно пословање. Један од покушаја био је организовање „Матроза" као јавног предузећа. Одлуком Владе Републике Србије од 8. јуна 1994. године „Матроз" је дефинисан као привредни субјект који обавља делатност од јавног интереса и од посебног је значаја за Републику Србију јер његове производе користе сва новинско-издавачка и друга предузећа у области информисања која и сама обављају делатност од јавног интереса.[13] Решењем Привредног суда у Сремској Митровици од 21. јуна 1994. године регистровано је Јавно предузеће за производњу целулозе и папира „Милан Степановић – Матроз", ДД са посебном одговорношћу.[14]

Напори републичке владе нису дали очекиване резултате јер се криза пословања продубљивала услед велике зависности од увозних сировина, хемикалија, опреме и енергената. Како је инфлација обезвређивала вредност новца, запослени су у више наврата штрајковали а неретко је рад на производњи обустављан.

Због тешкоћа у пословању Влада Републике Србије у децембру 1997. године уводи привремене мере. У склопу трансформације Јавног предузећа 1999. године предложено је враћање свих шест друштава под окриље ФЦП „Матроз". Од 13. августа 2002. године предузеће је у реструктурирању. *Био је то још један неуспешан покушај да се сачува фирма формалним правним трансформацијама без улажења у суштину проблема са којима се фабрика соучавала.*[15]

У једној од последњих фаза трансформације формирано је Акционарско друштво – Јавно предузеће за производњу целулозе и папира „Милан Степановић – Матроз" АД Сремска Митровица. Први неуспешни тендер за продају предузећа расписан је августа 2003. године.[16] Исто је било и са огласима из

---

[13] У питању је био једини произвођач новинског рото папира у држави а могућности за увоз под санкцијама нису постојале

[14] ИАС, Досије архивског фонда Ф. 1404 Јавно предузеће за производњу целулозе и папира „Милан Степановић – Матроз" (1992–2014); 1992–2014, Омот 5, Белешка о фонду.

[15] Исто.

[16] „Матроз" је био прво јавно предузеће у Србији које је требало бити приватизовано путем јавног тендера.

2005, односно 2006. године. Стечајни поступак услед тога што је стечајни дужник неспособан за плаћање отворен је 23. августа 2007. године решењем Ст-12/2007.[17] Социјални положај бивших запослених донекле је решаван интервенцијом републичке владе и Фонда солидарности, али је гро проблема остао нерешен. У поступку стечаја продаја „Матроза” неуспешно је покушавана у четири наврата 2008. и 2009. године. Предузеће је у стечај ушло са више од 1.000 радника и 97% државног капитала.

Стечајни поступак обустављен је 1. априла 2010. године решењем Ст-16/2010 и настављен у односу на стечајну масу. Поступак је окончан 24. новембра 2014. године закључењем стечаја над стечајном масом. Предузеће је из стечаја продато фирми „Индустрикум” ДОО Београд за 2,86 милиона евра.

Од уређене регистратуре до преузимања архивске грађе у расутом стању. Најстарији пописи архивске грађе и документарног материјала уз прве записнике стручног надзора Одељења за заштиту архивске грађе и регистратурског материјала Историјског архива „Срем” из шездесетих и седамдесетих година XX века сведоче да првих година рада Фабрика целулозе и папира „Милан Степановић – Матроз”, која са аспекта архивистичке струке има статус ствараоца архивске грађе и документарног материјала (некадашње регистратуре), није имала адекватно организован и уређен систем и задовољавајуће услове заштите и чувања архивских докумената.[18] У попису расположиве архивске грађе и документарног (регистратурског) материјала за период од 1960. до 1965. године констатује се да је, у недостатку одговарајућих просторија, архива у највећем привредном субјекту сремскомитровачке општине оформљена тек 1965. године а почела са радом годину дана касније. „Од оснивања фабрике па до данас накупио се огроман архивски материјал, нарочито цртежи који се још увек налазе на чувању по погонима”, стоји у првом попису

---

[17] ИАС, Ф. 1404, ИЈ 225, Регистрације, Решење о покретању стечајног поступка Ст-12/2007 од 23.08.2007.

[18] Генерално, у стабилним друштвено-економским и политичким приликама какве су мање-више постојале до почетка деведесетих година прошлог века, поступање са архивском грађом углавном је било у редовним законским оквирима, што значи да је поред рутинских надзора надлежног архива код већине стваралаца постојало одговорно лице, односно комисија задужена за послове пописа, одабирања и чувања архивирања документације. У принципу се водило рачуна да у архив улази архивска грађа којој је после 30 година од настанка доспео рок за преузимање. Глобалне друштвено-економске промене директно се рефлектују на стање и заштиту архивске грађе. У овом случају ликвидирани су многи облици јавних служби попут СИЗ-ова или разних завода и задруга, а настају проблеми у пословању већине друштвених предузећа, који се огледају кроз њихове власничке трансформације, стечајеве или ликвидације. То је архивску службу ставило у тежак положај да са расположивим капацитетима евидентира, припреми за преузимање и преузме огромну количину архивске грађе и документарног материјала којима нису истекли рокови чувања.

начињеном од стране архивара предузећа.[19] Из истог акта сазнајемо да је постојећа архива (уз коју се углавном мисли и на документарни материјал који нема карактер трајног чувања) физички распоређена по секторима (техничком, грађевинском, административном и рачуноводственом). Архиву су достављени и отисци постојећих печата (који су такође у архив трајно преузимани уз архивску грађу предузећа). По свему судећи, начин и услови чувања архивске грађе наредних година нису се побољшали. Са већом количином архиве можда су били и лошији. Овлашћени службеник архивске „спољне службе" надзора над стваоцима у Записнику о прегледу и попису регистратурског материјала из 1972. године описује затечено стање архивске грађе настале у периоду од 1960. до 1971. године. У том записнику он констатује да је целокупна архива за тај период, изузев дела техничке документације, смештена у једној просторији, при чему је део одложен у полице а већи део је „разбацан на патосу". „Просторија прокишњава, архивска грађа је набацана, целокупна помешана, како општа тако и благајничка и техничка. Регистратура нема задужено лице које се брине о архивској грађи."[20]

У Записнику се наводи да је део архивске грађе необезбеђен и налази се на ходнику „по којем се гази". У том смислу регистратури су наложене законске мере да за свих 160 дужних метара архиве направи одговарајући попис и изврши њено сређивање уз формирање властите комисије и упутства надлежног архива. Први попис који је начио сам стваралац урађен је 1977. године.[21] Структуру пописане документације чине: општа акта, финансијска оперативa, документа комерцијалних послова и техничка документација. У пратећем допису Историјском архиву „Срем" стваралац наводи да се достављени попис односи само на архивску грађу из наменски опремљене архивске просторије, док је прикупљање и инвентарисање архиве из канцеларија и ходника у току.[22] Од наредне, 1978. године ФЦП „Матроз" први пут доставља редован попис архивске грађе и документарног материјала и ово, судећи по расположивој документацији у досијеу архивског фонда Ф. 950, постаје редовна пракса за сваку наредну годину. Правилник о канцеларијском пословању са

[19] ИАС, Ф. 1404, Досије архивског фонда, Омот 1, Подаци о фабрици (попис архиве на захтев ИАС) од 31.11. 1966.

[20] Исто, Записник о прегледу и попису од 14. јула 1972.

[21] Из расположиве преписке надлежних у ФЦП „Матроз" и Историјског архива „Срем" види се да је из Службе општих послова ФЦП „Матроз" 1976. године од архива затражено померање наложеног рока за отклањање утврђених недостатака са објашњењем да је количина архивског материјала велика а предузеће је дуже времебез архивара, Досије архивског фонда, Омот 1.

[22] ИАС, Ф. 950, Досије архивског фонда, Омот 1, Допис уз Записник о попису инвентара архивске грађе и регистратурског материјала начињен 9. фебруара 1977, бр. 147 од 14.02.1977.

одговарајућом Листом категорија архивске грађе и регистратурског материјала донет је 1979. године на основу Закона о архивској грађи и архивској служби (Сл. гласник САПВ бр. 22/73).[23]

Прво одабирање (излучивање) безвредног документарног (регистратурског) материјала код самог ствараоца извршено је у јануару 1977. године за документарни материјал настао од 1960. до 1973. године. Предлог „Матрозове” комисије одобрила је надлежна служба Историјског архива „Срем”, након чега је количина од 170 дужних метара документарног материјала коме су истекли рокови чувања предата ради уништења.[24] Већ наредне године уследило је ново одабирање безвредног документарног материјала па се може констатовати да је највећи и у сремскомитровачкој привреди можда и најзначајнији стваралац архивске грађе и документарног материјала у наступајућим годима у сарадњи са архивом испуњавао редовну законску обавезу пописа архиве, одабира документарног материјала и предаје документације за трајно чување. Из ФЦП „Матроз” обратили су се маја 1993. године Историјском архиву „Срем” са захтевом да се изврши преузимање архивске грађе за трајно чување настале у периоду од 1960. до 1980. године. Архивска грађа у количини од око 12 метара преузета је у јуну 1993. године.[25] Преузету архивску грађу чине деловодни протоколи, нормативна акта, записници органа управљања, документација о стамбеној изградњи, разни планови, уговори, општа архива и завршни рачуни. У преузетој грађи био је мањи део документарног материјала (евиденције примљене поште и сл.). Наредно преузимање извршено је у септембру 2000. године за архивску грађу насталу од 1981. до 1989. године у количини од 16 дужних метара. Поред деловодних протокола преузети су углавном записници и општа акта.[26]

Током деведесетих година у предузећу се налазило више стотина метара архивске грађе и документарног материјала а услови пословања били су све тежи. У склопу интензивне власничке трансформације привредних субјеката која настаје након друштвенополитичких промена после 2000. године размишљало се о најповољнијој опцији за власништво над капиталом ФЦП „Матроз”. Отварање последњег поступка стечаја 2007. године „оголило” је стање у предузећу а број запослених бивао је све мањи, временом сведен само на не-

---

[23] Исто, Омот 3, Правилник о канцеларијском пословању од 6. априла 1979. године, Нова Листа категорија на основу Закона о културним добрима (Сл. гласник РС бр. 1/1991) донета је 17.октобра 1994. године.

[24] Исто, Записник о излучивању непотребног регистратурског материјала бр. 43 од 12. 01.1977.

[25] Исто, Записник о преузимању архивске грађе бр. 238 од 28. јуна 1993.

[26] Исто, Записник о преузимању архивске грађе бр. 4794 од 15. септембра 2000.

опходну администрацију, што је на директан начин утицало на стање, сређеност и заштиту архивске грађе.[27] С обзиром на то да је оперативна документација у оквиру предузећа коришћена у различите сврхе, између осталог и за издавање података о стажу и заради запослених, укупно стање архивске грађе и документарног материјала било је све лошије. Овлашћена стручна лица Историјског архива „Срем" извршила су надзор и начинила записник у коме је констатовано затечено стање. *Како бивши стваралац архивске грађе у протеклих неколико година није спроводио законом прописане мере заштите своје архивске грађе предвиђене чланом 37. Закона о културним добрима, иста се не чува у сређеном и безбедном стању, није прописно евидентирана у основну евиденцију о архивској грађи (архивска књига), није архивиран и класификован регистратурски материјал и није вршено одабирање и излучивање безвредног регистратурског материјала чији су рокови чувања истекли*, стоји у Записнику о стручном надзору из јула 2010. године (Прилог 2).[28]

Истим актом наложене су мере за отклањање недостатака у смислу сабирања постојеће грађе у једну-депо просторију, пописивања архиве и документарног материјала у архивску књигу и одабирање безвредног документарног материјала. За спровођење ових мера дат је рок од три месеца. Процењена количина архивске грађе износила је 260 дужних метара, док је документарни материјал затечен у количини од 240 дужних метара.

Како по извршењу наложених мера није ништа урађено, архивски службеници су у више наврата обилазили ствараоца и до априла 2011. године о недостацима обавештавали стечајног управника. У допису који је архив начинио после приватизације предузећа констатује се да је „Матрозова" архивска гра-

---

[27] Одељење за заштиту архивске грађе и стручног надзора над регистратурама ИА „Срем" нашло се у проблему због многобројних стечајева и ликвидација и обавезе да се архивска грађа по Закону о културним добрима збрине, попише и преузме. Почетком 2000-их овај архив обратио се тадашњем Трговинском суду у Сремској Митровици ради организације састанка са стечајним управницима. Сарадња архива и стечајних управника у принципу је била коректна, али је у доброј мери зависила од иницијативе архива и савесности самих управника. Законски прописи о стечају нису прецизно регулисали ову област, премда су стечајне управнике обавезивали Национални стандарди за управљање стечајном масом који су се односили на попис и заштиту документације предузећа као дела његове имовине. Истовремени рад са предузећима у стечају за архивске службе често је био ванредног карактера а изискивао је одговарајуће трошкове преузимања и смештаја те грађе. Тек доношењем новог Закона о стечају и Закона о архивској грађи и архивској делатности обавезе и поступци стечајних управника и архива постају недвосмислено јасни.

[28] ИАС, Редовна архива, 2010 – стручни надзори, Записник о стручном надзору бр. 02-4/19 од 29.07.2010.

ђа изложена ризицима оштећења и пропадања, нарочито она смештена у управној згради (Прилози 3, 4).[29]

Архив у овом акту закључује да после увођења у посед новог власника није регулисано питање сређивања, пописа и трајног чувања и заштите архивске грађе и документарног материјала. За то је било потребно издвојити одговарајућа финансијска средства, након чега се могло приступити поступку примопредаје. Закон о привредним друштвима (2011) у члану 44 уопштено каже да „имовину друштва у смислу овог закона чине ствари и права у власништву друштва”. Из овакве формулације не може се протумачити да је и архивска грађа имовина привредног друштва у економском смислу. Али Закон о културним добрима, као посебан пропис, дефинише архивску грађу привредног друштва тако да је на неки начин одваја од имовине једног привредног друштва (предузећа), али опет посматрано у економском смислу. Да документацију не треба посматрати као имовину у економском смислу потврђује и ситуација када се поставља питање одговорности једног предузећа (друштва). У случају продаје стечајног дужника као правног лица не би требало да има нејасноћа. Примењујући аналогију Националног стандарда број 8 Правилника о утврђивању националних стандарда за управљање стечајном масом (2010), нови власник се мора понашати у складу са добрим пословним обичајима и прописаним захтевом за поступање са пажњом доброг привредника. Како купац преузима права и обавезе, он мора да преузме и документацију која прати потраживања и дуговања. Закон о културним добрима (1994) јасно прописује да је архивски фонд јединствен и да се не сме цепати, односно разједињавати. Значи купац би требало да преузме целокупну документацију и да се о њој даље брине као добар домаћин.[30] У овом случају то подразумева интензивну сарадњу са надлежним Историјским архивом „Срем”.

У стручном погледу ово је био један од изазовнијих и најзахтевнијих послова запослених на заштити архивске грађе на терену.[31] Тај рад потрајао је од септембра 2011. до маја 2012. године, обухватајући и једну од најхладнијих зимских сезона са температурама у великом минусу. С обзиром на затечено стање архиве која је у великој мери била расута по канцеларијама, делимично оштећена или буђава. Почетни задатак за два запослена архивска стручњака био је да расположиву документацију саберу на једном месту, што је изиски-

[29] ИАС, Редовна архива, 2012, Допис 01-188 од 20.05.2011.

[30] Мирослав Дучић, *Архивска грађа као део имовине стечајног дужника, Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, Раденци 2015, 137–139.

[31] Осим историјског значаја „Матроза” као највећег ствараоца архивске грађе, у овом случају постојао је и „притисак” на службу коришћења и сређивања архивске грађе у самом архиву, јер је архивски фонд требало средити као приоритетан због многобројних захтева бивших запослених и Фонда ПИО у смислу тражења података о стажу и зарадама.

вало њено преношење са виших спратова у подрумску депо-просторију. Управна зграда у принципу је била напуштена, изузев једне канцеларије у којој су радили запослени административни „Матрозови" радници у стечају. Подрумска просторија била је неусловна за рад, уз присуство и очигледне трагове глодара. Обезбеђено је и привремено снабдевање електричном енергијом како би се омогућило какво-такво грејање за нормалан архивистички рад. По прикупљању расположиве архиве приступило се њеном разврставању и одабирању безвредног документарног материјала у мери у којој је то на терену било могуће.[32] Уједно је вршено њено пописивање и састављање записника од 786 инвентарних јединица, уз приложене фотографије које сведоче о затеченом стању архиве.[33] У овом акту, поред изнетих проблема и чињенице да је део грађе оштећен до уништења, констатује се да је примопредаја 140 дужних метара архивске грађе извршена у оквиру просторија Предузећа за рециклажу металних отпадака „I step" д.о.о Сремска Митровица у мају 2012. године (Прилози 5, 6).

ФЦП „Матроз" као сређен архивски фонд у Историјском архиву „Срем". Архивска грађа Фабрике целулозе и папира „Матроз" из Сремске Митровице преузимана је у Историјски архив „Срем" у три наврата. Најпре у јуну 1993. године, потом у октобру 2000. године и најзад у мају 2012. године. Архивистичко сређивање фонда за временски распон од 1961. до 1980. године вршено је 1993. године. У првом сумарном инвентару сређеног фонда налазиле су се 31 књига и 36 кутија списа. Наредно сређивање извршено је 2001. године за архивску грађу насталу од 1981. до 1989. године са укупно 105 инвентарних јединица. Коначно сређивање једног од најобимнијих архивских фондова у ИА „Срем" завршено је 2014. године. Оно је подразумевало и спајање са претходно сређеним деловима фонда. У намери да се испоштују критеријуми из *Препоруке о условима и начину образовања архивског фонда и архивске збирке* (*Архивист*, бр. XXX, 1–2, Београд 1985, 284–290) извршена је подела на два архивска фонда – Ф. 950, Друштвено предузеће „Милан Степановић Матроз" Сремска Митровица (1956–1992); 1956–2003. и Ф. 1404, Јавно предузеће „Милан Степановић Матроз" АД Сремска Митровица (1992–2014); 1992–2014.[34] Структуру архивске грађе оба архивска фонда углавном чине деловодници, записници органа управљања и комисија, општа правна акта, реги-

[32] Дешавало се да пошто архивски радници попишу и сложе одговарајућу метражу архивске грађе, полице или ормари у којима је била смештена у међувремену буду продати у поступку стечаја тако да се сређена архива спремна за преузимање поново нађе на поду.

[33] ИАС, Ф. 1440, Досије архивског фонда, Омот 3, Записник о примопредаји архивске грађе бр. 02-192 од 09. маја 2012.

[34] У Ф. 950 налази се 877 инвентарних јединица, од чега је 716 књига и 161 кутија списа. Ф. 1404 садржи 792 инвентарне јединице међу којима су 251 књига и 541 кутија списа. Укупно

стри матичних књига, картони личних доходака, обрачуни зарада, М 4 и други обрасци о зарадама и радном стажу, уговори о раду и разни други уговори, завршни рачуни, техничка документација, персонални списи и досијеи запослених, с тим што се у фонду Акционарског друштва налазе и документација из стечаја и разни судски спорови и списи.

Преузета архивска грађа била је у добром физичком стању а знатан део докумената, нарочито са подацима о зарадама, био је укоричен у „Матрозовој” штампарији, што је донекле олакшало посао на сређивању и коришћењу грађе овог фонда. Посебну вредност сређеном фонду дају малобројни сачувани фабрички билтени који садрже битне историјске податке о раду предузећа а издавани су у дужем, вишедеценијском временском континуитету. Значајан део, нажалост, није сачуван и предат архиву.[35] Део података – углавном о зарадама, преузет је и у електронском облику у виду оптичких записа на компакт-дисковима. Архивски фонд сређен је по принципу слободне провенијенције са издвојеним темeтским групама које имају јасан хронолошки распоред. Провенијенција код стваоца поштована је у смислу чињенице да су „Матрозови” ООУР-и, касније радне јединице, стварали засебну архиву. Од научноинформативних средстава у архиву за наведени архивски фонд урађени су Сумарни инвентар и одговарајућа Белешка о фонду, док су подаци за водич публиовани у *Водичу кроз архивске фондове Историјског архива „Срем” (2000–2018), пета свеска.*

је одабрано и за уништење издвојено 18,5 дужних метара безвредног документарног материјала.

[35] Расположива архивска грађа у ИА „Срем” пружа добру основу за мултидисциплинарно (историографско, економско, техничко-технолошко) истраживање историјата и рада творца архивског фонда. У том смислу важни су записници органа управљања, правна акта (статути и правилници), завршни рачуни, али и списи редовне архиве, стечаја, трансформација, деобних биланса, судских спорова и техничке документације.

Mirjana Medalić

“MILAN STEPANOVIĆ- MATROZ” CELLULOSE AND PAPER FACTORY FROM THE REGISTRY TO THE ORGANIZED ARCHIVE FUND

SUMMARY

The “Milan Stepanović - Matroz” cellulose and paper factory from Sremska Mitrovica is one of the most important industrial entities in the Srem region and the largest company in the former Municipality of Sremska Mitrovica, with several thousand employees. The factory was the most important cellulose and paper producer in the former Yugoslavia. Due to its strategic importance and the number of employees, the business results of “Matroz” played an important role in the socio--economic development of Sremska Mitrovica and the region. “Matroz” was the creator of a large amount of archival material and documentary material and, as such, was one of the most significant and largest creators of archives in the Srem region. Professional supervision of these archival materials is carried out by the Historical Archives of Srem. Since the establishment of the factory of the century, the professional archive services, in cooperation with the competent authorities in the company, worked on the organization and implementation of legal regulations and procedures in the field of protection of archival materials as cultural property. The socio-economic and political changes that have been occurring since the beginning of the 1990s have been accompanied by a transition period lasting several decades. In the business of “Matroz”, this meant instability and unprofitability in production, which ultimately led to the introduction of bankruptcy proceedings. During the period of reduced business activity of the company, the condition of the archival materials became increasingly worse. With the active role of the Historical Archives of Srem, after the privatization of the company, the process of taking over the archive for permanent storage began. This process was preceded by months of work on the inventory and preparation of documentation of the former creator of the archival materials. This difficult work was carried out in poor conditions and abandoned premises and resulted in the final disposal of the archival materials and

the organization of the archival funds in the archive itself, which enabled the high--quality use of the archival materials of the former “Matroz”.

Део производног погона Фабрике целулозе и папира „Милан Степановић – Матроз” у Сремској Митровици (Преузето из публикације аутора Ненада Лемајића *„Матроз” – документа о друштвеној интеракцији локалног привредног гиганта у периоду социјалистичког самоуправљања*, 2013)

Депо-просторија за чување архивске грађе и документарног материјала у фабрици „Матроз”

Стање архивске грађе и документарног материјала затечено пре припреме за преузимање у архив 2011.

Документација „Матроза” распоређена у неусловним просторијама предузећа

Примери трајно оштећене архивске грађе у просторијама ФЦП „Матроз”

930.25:334.7(497.11)
930.25:005.922.5/.7(497.11)

Мирјана Медалић, виши архивиста
Историјски архив „Срем”
Сремска Митровица
mirjanamedalic@yahoo.com

АРХИВСКА ГРАЂА ПРИВРЕДНИХ ДРУШТАВА И НОВИ ЗАКОН О АРХИВСКОЈ ГРАЂИ И АРХИВСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ

Сажетак: Један од важнијих сегмената новог Закона о архивској грађи и архивској делатности је заштита архивске грађе ван архива. Циљ овог рада је да представи начин на који се у овом закону третирају архивска грађа и документарни материјал привредних друштава, њихове обавезе као стваралаца и ималаца архивске грађе, као и надлежности архива у поступку заштите ове грађе. Аутор после кратког прегледа досадашње нормативе заштите архивске грађе ван архива, даје приказ и тумачење чланова закона који се баве питањем заштите архивске грађе за привредна друштва.

Кључне речи: Историјски архив „Срем”, Закон о архивској грађи и архивској делатности, архивска грађа, заштита архивске грађе ван архива, привредна друштва.

Заштита архивске грађе привредних друштава до 2020. године. Када је по завршетку Другог светског рата на простору Југославије, нова власт почела процес убрзане индустријализације, национализације, изградње фабрика, урбанизације и фаворизовања радничке класе, све више је порасла и свест о значају документације која настаје деловањем ових субјеката.

У периоду пре 1945. године, архивска грађа се организовано чувала само у сегментима државне управе попут општинских и среских управа, судства и школства. Из тог разлога се приликом конституисања архивске службе, онакве какву данас познајемо, велика пажња посвећивала управо заштити архивске грађе привредних субјеката. Настаје период социјалистичког самоуправљања, друштвене имовине и великих привредних система. Приватна предузећа су била ограничена на занатске и предузетничке радње, мада је и ту постојала тенденција да се оне уведу у систем социјалистичке привреде.[1]

---

[1] О развоју архивског законодавства у Републици Србији и АП Војводине вид. Средоје Лалић, *Архивска служба у САП Војводини 1945–1975*, Сремски Карловци 1984; Богдан Лекић,

Први архивски закон из 1950. године[2] доноси право и обавезу надлежним државним архивима да евидентирају сву архивску грађу која се налази ван архивских установа, обавезу чувања и изричиту забрану уништавања документације, без обзира на ствараоца или имаоца документације, самим тим и код привредних предузећа. На овај начин, Историјски архив „Срем" (у даљем тексту: ИА Срем) основан 1946. године са седиштем у Сремској Митровици и територијалном надлежношћу над општинама Сремска Митровица, Инђија, Ириг, Пећинци, Рума, Стара Пазова, Шид, стиче право да врши заштиту архивске грађе ван архива.

Развојем архивске службе и порастом броја стручних радника стичу се сви предуслови за адекватни надзор и заштиту архивске грађе значајнијих привредних друштава у Срему као што су ФЦП „Милан Степановић – Матроз", РО „Дрвни комбинат", ДП Бруно Инђија, ЈКИ Инђија, Рудник мрког угља Врдник, Циглана „Ударник" Голубинци, Фабрика коже и обуће „Фрушка гора" Рума и свих осталих привредних субјеката под надлежношћу архива. ИА Срем је у периоду до 1990. године имао око 750 привредних регистратура над којима је обављан стручни надзор.

Крајем XX века долази до дезинтеграције СФРЈ, и у Републици Србији, као и у свим новоствореним земљама, долази до друштвене, политичке, економске и власничке трансформације. Некадашња друштвена имовина постаје у првој фази државна а онда након низа закона о приватизацији прелази у приватно власништво. Аритметичком прогресијом почиње да расте број стваралаца и ималаца приватне архивске грађе. У већини земаља некадашњег социјалистичког блока, започело се са нормативним разграничавањем јавног и приватног сектора, као и њихових права и обавеза, а све у складу са новим друштвено-економским околностима. У области архивистичке делатности се такође законима и подзаконским актима регулишу ингеренције архивских установа према архивској грађи која је из некадашње друштвене или државне својине прешла у приватно власништво.

Сва питања и недоумице настале у овом транзиционом времену, а у вези са архивском грађом у Републици Србији, требало је да нормира Закон о културним добрима, донет 1994. године.[3] Овај закон је признавао постојање и важност архивске грађе привредних друштава (у нормативним актима из овог доба, привредна предузећа се преименују у привредна друштва) али их нормира само начелно. Чланом 24 овог закона дата је широка дефиниција ар-

---

Архивско законодавство Србије, Архивски преглед, бр. 1–2, Београд 1990; Јасмина Живковић, *Заштита архивске грађе ван архива у Браничевском округу*, Пожаревац 2013.

[2] *Општи закон о државним архивима*, Службени лист ФНРЈ, бр. 12, 1950.

[3] Службени гласник РС, бр. 71, 1994.

хивске грађе као *документарног материјала од посебног значаја за науку и културу који је настао у раду државних органа и организација, органа јединица територијалне аутономије и локалне самоуправе, политичких организација и њихових органа, установа и других организација, верских заједница, као и појединаца, без обзира на то кад је и где настао и да ли се налази у установама заштите или ван њих*, што је *de iure* требало да имплицира надлежност архива у погледу надзора над привредним друштвима као стваоцима архивске грађе. Треба имати у виду и годину настанка овог закона, када је друштвено-економска транзиција српског друштва тек била започета и када се отвара велики број приватних привредних друштава, чија правна позиција у погледу заштите архивске грађе често није била довољно јасна ни стваоцима, ни архивистима. То јасно показује члан 76 истог закона где су се посебним одредбама наводиле надлежности архива: *да врши заштиту, надзор, да налаже мере за исправљање недостатака у поступку заштите архивске грађе* без објашњења над којим стваоцима се врше ове мере. Шире тумачење чланова наведеног закона ипак је давало легитимитет архивским установама и служби заштите архивске грађе ван архива да и даље врше контролу над канцеларијским пословањем и архивирањем код свих правних лица чијим радом настају архивска грађа и регистратурски материјал.

Овако широк приступ поимања заштите архивске грађе код приватних стваралаца, на дуже стазе није могао дати квалитетне резултате у поступку заштите пошто су главни резултати транзиције били нестанак некадашњих привредних гиганата и стварање великог броја нових правних лица.

Ограничен смештајним и кадровским капацитетима, ИА Срем није могао да испрати све промене које су се дешавале на терену, што је за последицу имало потпуно или делимично уништење архивске грађе знатног броја привредних субјеката који су пролазили кроз период приватизације. При свему томе, архивска грађа приватних правних лица, која су се у међувремену појављивала а често и нестајала, остајала је по правилу ван домашаја архивских служби за заштиту архивске грађе. Великим трудом и залагањем архивиста спољне службе, ИА Срем је у овом транзиционом периоду успео да спаси и преузме архивску грађу многих сремских привредних гиганата. Ако узмемо пресек у периоду од 2005. до 2019. године у приказаној табели, видећемо да је у 2008, 2009, 2014. и 2015. преузет највећи број привредних архивских фондова од привредних друштава која су била у стечајном поступку приватизацији или ликвидацији.

Табела преузимања архивске грађе привредних друштава од 2005. до 2019. године

Општина	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	Привредна друштва
СМ		3	5	6	2	1	1	2	1	1	7		3	/		32
Инђија	3	1	1	1	1	2		1		2	2			/		14
Рума	/			2	1		1	2		4	2		1	/		13
Стара Пазова		1				1		2	1	2	1		2	/		10
Пећинци	1		1	1	2		1	1		1		1		/	1	10
Ириг					4				1					/		5
Шид	1	1	1	2	3	1	2		1					/		12
Укупно фондова	5	6	8	12	13	5	5	8	4	10	12	1	6	/	1	96
Д/М	86,00	136,70	139,30	257,20	312,70	112,50	33,50	363,50	72,00	78,00	222,00	12,00	65,50	/	0,60	1804,90

Сумирајући табелу, видимо да је на подручју Сремског округа сходно величини општина и броју привредних друштава извршено и преузимање архивске грађе од 96 привредних друштава са укупно 1.804,90 дужних метара архивске грађе. По налогу Министарства за државну управу и локалну самоуправу у периоду 2018–2019. интензивирано је преузимање црквених матичних књига у Срему, тако да је преузимање грађе из привредних друштава и осталих ствараоца и имаоца у том периоду било сведено на минимум, што се и види у табели.

Оснивање, организовање, управљање и правни статус привредних друштава у Републици Србији регулисани су Законом о привредним друштвима.[4] На овом месту посматраћемо само обавезе друштава са ограниченом одговорношћу и акционарска друштва. За други вид привредног организовања по овом закону – предузетнике, Министарство културе РС заузело је став да су они физичка лица и да осим обавезе да савесно чувају архивску грађу, не морају примењивати остале одредбе Закона о архивској грађи.

Обавезе привредних друштава према Закону о архивској грађи и архивској служби. Постоји много разлога зашто је Закон о културним добрима постао застарео и неподесан за изазове XXI века. Замишљен је као кровни закон који ће објединити делатност установа заштите: архива, музеја, библиотека и завода за заштиту споменика културе. Из тог разлога није уређивао бројна питања која су била од значаја за функционисање архивске службе. С обзиром на то да је ИА Срем смештен у згради подигнутој крајем XVIII века за потребе Војне границе и да је законом заштићена као културно добро, било је неопходно урадити бројне адаптације и преуредити је како би испуњавала услове за пријем архивске грађе која је доспела за преузимање.

Услед проблема са финансирањем, с једне стране, и повећаног обима посла доношењем нових законских прописа, с друге стране, рад архивске установе је доведен до крајњих граница издржљивости. Транзициони период је условио да ИА Срем, као и већина архива у Републици Србији, ради отежано, са застарелом опремом, мањком стручног кадра и смештајног простора. Требало је одговорити изазовима информатичке револуције, како би се држао корак са савременим тенденцијама у погледу очувања ове нове врсте културног наслеђа. Појавом ових институционално-организационих, стручно-архивистичих и информационо-технолошких проблема које је требало хитно решавати, појавила се и потреба за доношењем новог закона.

---

[4] Службени гласник РС, бр. 36, 2011; 99, 2011; 83, 2014 – др. закон 5, 2015; 44, 2018; 95, 2018; 91, 2019; 109, 2021. и 19, 2025.

Дана 24. јануара 2020. године усвојен је Закон о архивској грађи и архивској делатности,[5] који је ступио на снагу тек 2. фебруара 2021. године. Уз нови закон је у међувремену донето и десетак подзаконских аката, уредби, правилника, решења и упутстава чијом применом би овај закон требало да буде успешније спроведен у дело.

Већ на први поглед је видљива разлика у третману заштите архивске грађе ван архива у новом Закону у односу на претходни Закон о културним добрима који се питањем заштите архивске грађе ван архива бавио у врло ограниченом обиму. Права и обавезе стваралаца архивске грађе су наведене у члановима 36–41, док су из чланова 65, 72 и 76 овог закона произлазили право и обавеза архива да обавља стручни надзор над поступком архивирања, чувања, стручног одржавања у сређеном стању и одабирања архивске грађе, односно излучивања безвредног регистратурског материјала.

Нови закон архивску нормативу поставља знатно детаљније. У основним одредбама и обавезама стваралаца и ималаца архивске грађе и документарног материјала (чланови 1–21) дати су основни термини и дефиниције који се употребљавају у закону, те набројане обавезе стваралаца и ималаца архивске грађе као и надлежности и обавезе архива. У члану 2 закона, у ставовима 2, 3 и 4 налазе се дефиниције од суштинског значаја за природу архивске делатности у будућности: ***Архивска грађа**, као документарни материјал који се трајно чува, је одабрани изворни, а у недостатку изворног, и сваки репродуковани облик документа или записа који су настали радом и деловањем државних органа и организација, органа територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе, установа, јавних предузећа, ималаца јавних овлашћења, привредних друштава, предузетника, лица која обављају регистровану делатност,*[6] *верских заједница, као и других правних или физичких лица, а од трајног су значаја за културу, уметност, науку, просвету и друге друштвене области, без обзира на то када и где су настали, и да ли се налазе у установама заштите културних добара или ван њих, и без обзира на облик и носач записа на коме су сачувани.*

Из дефиниције архивске грађе видимо да је архивска грађа онај документарни материјал од трајног значаја за науку, културу, уметност итд., без обзира на то да ли је настао радом државних органа, установа, организација већ и привредних друштава и предузетника који обављају регистровану делатност. Истовремено, члан 4 став 4 каже да је архивска грађа заштићена законом без обзира на то у чијем је власништву или поседу, односно код кога се налази. Са становништа заштите архивске грађе и документарног материјала ван архи-

---

[5] *Закон о архивској грађи и архивској делатности*, Службени гласник РС, бр. 6, 2020.

[6] Подвукла ауторка.

ва, то значи да ће архиви и убудуће задржати право и обавезу надзора над поступком чувања и заштите архивске грађе и документарног материјала готово свих стваралаца архивске грађе на територији Републике Србије. Међутим, овде се налазе и прва нејасноћа и недоумица. Наиме, велики број привредних друштава, пре свега из дела малих и средњих предузећа, себе не препознаје као ствараоце документације од значаја за историју, културу или науку. При томе се заборавља да закон о архивској грађи није једини који налаже да се одређени тип документације мора чувати трајно. На пример, чланови 240 и 464 Закона о привредним друштвима налажу да се оснивачки акт; решења о регистрацији друштва; статут и његове измене и допуне; акта о оброзовању огранка; документа која доказују својину; општа акта друштва; записници са седница скупштине и одлуке скупштине, записници са седница одбора директора, извршног одбора и надзорног одбора; годишњи извештаји о пословању и консолидовани годишњи извештаји и уговори које су директори или чланови надзорног одбора закључили са друштвом чувају трајно.[7] Закон о рачуноводству такође у члану 28 обавезује ствараоце документарног материјала да трајно чувају исплатне листе или аналитичке евиденције зараде.[8]

Члановима 9–21 набрајају се обавезе стваралаца и ималаца архивске грађе, од којих су многе остале истоветне онима из Закона о културним добрима. Битно је нагласити да се у свим овим мерама директно не прави разлика између привредних друштава с једне и стваралаца јавне архивске грађе с друге стране, што значи да се ове обавезе односе на СВЕ ствараоце документарног материјала. Поједине обавезе су до сада биле дефинисане само општим актима о канцеларијском пословању, а сада се третирају на нивоу закона. На овом месту ћемо поред сваке од наведених обавеза описати и какве је резултате ИА Срем постигао у њиховој реализацији.

Члан 9 наводи обавезе привредних друштава као стваралаца и ималаца архивске грађе. Пре свих, ту је обавеза да обавесте надлежни архив о свом оснивању као и свим изменама статуса, адресе и престанку рада; као и обавеза да евидентирају, означавају, класификују и датирају архивску грађу и документарни материјал да воде архивску књигу на прописаном обрасцу[9], а да препис архивске књиге за претходни период/годину доставе надлежном архиву најкасније до 30. априла текуће године. Већ смо наглашавали да је након

[7] Службени гласник РС, бр. 36, 2011; 99, 2011; 83, 2014 – др. закон, 5, 2015; 44, 2018; 95, 2018. и 91, 2019.

[8] Службени гласник РС, бр. 62, 2013; 30, 2018. и 73, 2019.

[9] Министарство културе и информисања је 2022. године донело Правилник о обрасцу архивске књиге (Службени гласник РС, бр. 34, 2022). До тада се архивска књига водила на обрасцу О - 21 према Упутству о канцеларијском пословању органа државне управе (Службени гласник РС, бр. 10, 1993).

деведесетих година нагло порастао број привредних друштава, а развојем информатичке технологије и до њихове боље информисаности дошло је до тога да је велики број стваралаца архивске грађе, често и по први пут, достави Историјском архиву преписе својих архивских књига.

2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
635	742	865	893	940	1.359

Преглед достављених преписа архивске књиге у периоду 2019–2024. године

У периоду од 2019. до 2024. године видимо да се од доношења новог закона нагло повећавао број достављених преписа архивске књиге. Подаци у табели односе се на све регистратуре ИА Срем; ако узмемо у обзир да се доношењем закона и број регистратура повећао за 2.570, видимо да се подаци достављају у великом броју и да велики број преписа достављају привредне регистратуре.

Већ ту су се показале и прве слабости норматива. Наиме, нови образац архивске књиге је предвиђао већи број рубрика које су се морале попуњавати (11 уместо 9, како је било дефинисано 1993. године). Како је Правилник донет готово две године од доношења Закона, велики број привредних друштава је наставио са слањем преписа архивске књиге на старом обрасцу, што је изискивало комуникацију са ствараоцима и доставу података на прописаном обрасцу. Истовремено, Правилник о обрасцу архивске књиге дефинише да се Архивска књига може водити у папирном и електронском облику. Многи ствараоци су схватили да скенирањем и фотографисањем својих архивских књига, те слањем путем имејла испуњавају своју обавезу, па су на овај начин слали своје преписе. Такви ствараоци су путем имејла или у телефонској комуникацији обавештавани да због вођења службених евиденција преписе архивских књига морају слати у папирној форми. С обзиром на то да се архиви нису још прикључили на државну платформу *е архив* и да ће та платформа служити за комуникацију са државним органима и организацијама, локалном самоуправом, јавним установама, јавним предузећима и имаоцима јавних овлашћења, претпоставка је да ће привредна друштва и све остале регистратуре достављати преписе архивских књига користећи сопствене софтвере, у папирној форми или путем електронске поште на имејл архива као валидан е-документ.

Овај члан дефинише и да су привредна друштва дужна да чувају архивску грађу у сређеном и безбедном стању, да обезбеде одговарајући простор и опрему за смештај архивске грађе и одреде одговорно стручно лице за заштиту и поступање са архивском грађом. Привредна друштва, поготова она која се сматрају малим и средњим, нису радо прихватила назначену обавезу обез-

беђивања одговарајућег смештајног простора и опреме за заштиту архивске грађе, што и јесте била једна од највећих „бољки" свих стваралаца, као и обавезу именовања стручног лица које би се бавило заштитом и поступањем са архивском грађом. Тим пре што закон обавезује ствараоце и да се морају старати да овој особи обезбеде стручно оспособљавање и усавршавање, што би требало бити прека потреба и без законске обавезе с обзиром на брзину развијања информатичких технологија.

Доношењем Правилника о ближим условима за обезбеђење одговарајућег простора и опреме за смештај и заштиту архивске грађе и документарног материјала код ствараоца и имаоца архивске грађе и документарног материјала,[10] дефинисани су услови по врло строгим критеријумима, као што су дојављивачи влажности или клима-уређаји у депоима. По виђењу оних стваралаца који су због количине архивске грађе морали да имају архивски депо, на овај начин се ствара велик а непотребан економски притисак на пословање.

Оптерећење за своје пословање привредна друштва виде и у ставу 8 овог 9 члана где им се налаже обавеза прибављања мишљења надлежног архива пре предузимања мера које се односе на архивску грађу и документарни материјал (статусне промене, физичко пресељење, адаптација просторија, отварање стечаја или ликвидације, микрофилмовање, дигитализација). Са становишта архивске службе ово је потребна мера, али из угла малих и средњих правних лица ово је додатни материјални и оперативни трошак. Најчешће примедбе из привредног сектора на постојећу регулативу односиле су се на питање огромних трошкова на смештајним капацитетима и уштеди на папиру. С друге стране, архивске установе физички не могу испратити све промене које се на дневном нивоу догађају са многобројним статусним променама, променама адреса, отварањима и затварањима привредних друштава, итд. ИА Срем тренутно на овим пословима има два извршиоца, али ни већи број архивиста на заштити архивске грађе ван архива не би био у стању да евидентира све ове промене, а ни да их активно контролише.

У складу са савременим духом који овај закон покушава да промовише, привредна друштва морају да осигурају трајно чување архивске грађе у електронском облику, њено одржавање, мигрирање, односно пребацивање на нове носаче у прописаним форматима до предаје архивске грађе у електронском облику надлежном јавном архиву. У пракси се појавио као проблем да највећи број привредних друштава своју архивску грађу у електронском облику ствара у комуникацији са државним органима и институцијама, на порталима Пореске управе, управе царина или Министарства финансија. Из тог разлога се код њих створила нејасноћа чији је документ, уплата ПДВ-а, на пример, ко-

[10] Службени гласник РС, бр. 111, 2021.

јим одређено друштво извршава своје обавезе, а који у потпуности стоји на порталу Пореске управе. Уредба о јединственим техничко-технолошким захтевима и процедурама за чување и заштиту архивске грађе и документарног материјала у електронском облику[11] додатно је закомпликовала ову већ довољно нејасну ситуацију код привредних стваралаца архивске грађе. Ова уредба требало је да се примењује почев од 1. јануара 2024. године, што би значило да ће субјекти *јавног сектора* за архивирање користити државну платформу *е архив* коју нажалост архиви још не користе, док ће приватни сектор који ствара електронски а не конвенционални документ имати могућност одабира софтверског решења за поуздано чување (члан 62 Закона о електронском документу, електронској идентификацији и услугама од поверења у електронском облику[12]) или ангажовањем пружаоца услуге квалификованог електронског чувања који је регистрован од стране надлежног министарства (члан 63 поменутог Закона*).* На тржишту се појавио велики број кућа које не испуњавају све услове и нису све регистроване од стране надлежног министарства за пружаоца услуге квалификованог електронског чувања, израђују софтверска решења и позивају се на одредбе и примену ове уредбе која се конкретно и не односи на привредна друштва јер и даље имају само конвенционални, папирни облик документације, док обавезну е-документацију архивирају на бесплатним државним порталима.

У вези са обавезом чувања архивске грађе у електронском облику појавила се недоумица у тумачењу члана 14 Закона који обавезује ствараоце архивске грађе да донесу Листу категорија документарног материјала са роковима чувања, да утврђују начин евидентирања, чувања, класификовања и архивирања (акт популарно назван Правилник о канцеларијском пословању), и обавезе регулисања начина заштите и коришћења података и докумената у електронском облику. Поставља се питање: ако електронска документа настала у комуникацији са државним органима чува надлежно министарство, да ли привредна друштва уопште стварају архивску грађу у електронском облику, па самим тим и да ли су у обавези да посебним актом нормирају њихово евидентирање и чување.

Када је у питању доношење осталих аката из овог члана, ствараоцима архивске грађе је углавном била позната ова обавеза, али су се у поступку њиховог доношења поновиле извесне грешке приметне и код осталих обавеза проистеклих из Закона о архивској грађи. Док је, с једне стране, за државне органе и организације (укључујући и локалну самоуправу), јавне установе, јавна предузећа и имаоце јавних овлашћења утврђено да ће се питање упра-

[11] Службени гласник РС, бр. 107, 2021; 94, 2022. и 116, 2023

[12] Службени гласник РС, бр. 94, 2017. и 52, 2021.

вљања и класификовања документарног материјала, као и доношење листа категорија са роковима чувања, решавати на нивоу републичке владе, тј. ресорних министарстава, уз стручно мишљење Државног архива Србије, с друге стране стваоци архивске грађе из привредних друштава су присиљени да самостално праве своје листе, преписују и некритички примењују листе категорија пронађене на интернету.

У пракси се често дешавало да два правна лица из исте области деловања имају потпуно другачије листе категорија али и да, на пример, трговачко привредно друштво има идентичну листу категорија са грађевинским. ИА Срем је увек скретао пажњу на ове нелогичности и захтевао од стваралаца да своје листе категорија ускладе пре свега са документацијом основне делатности. Међутим, и овде се десило да је архив био преплављен захтевима за издавање сагласности, што је спољну службу ставило у немогући положај да мора детаљно прегледати на стотине и хиљаде приспелих листа категорија. Како би овај посао обавили на прописан начин и олакшали га свим стваоцима који први пут евидентирају, класификују и архивирају своју документацију, ИА Срем је у сарадњи са Привредном комором Срема одржао предавања о примени новог закона у свих седам општина у Срему.

У периоду од 2020. до 2024. године примљено је око 2.800 листа категорија документарног материјала са роковима чувања који у великом броју не садрже документа из основне делатности. Највећи део листа пристигао је од привредних друштава која нису евидентирана у службене евиденције архива, што је умногоме додатно отежавало посао спољне службе. Поједина привредна друштва су се обраћала архиву за стручну помоћ и добијала потребне информације и појашњења око доношења општих аката, али су многи овај посао поверавали књиговодственим агенцијама које су углавном за све своје клијенте користиле интернет верзије ових аката не обраћајући пажњу на канцеларијско пословање и различиту делатност друштава. Достављен је велики број потпуно идентичних нормативних аката.

Посебно је нејасна процедура уништавања документарног материјала (некадашњи термин је: излучивање регистратурског материјала) регулисана чланом 16. Као прво, моћи ће се уништавати само документарни материјал евидентиран у архивској књизи, што није спорно али, што је свакако значајније, *документарни материјал настао радом и деловањем државних органа и организација, органа територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе, установа, јавних предузећа и ималаца јавних овлашћења, чији је рок чувања истекао уништава се по прибављеном одобрењу у писменој форми надлежног јавног архива.* Ово имплицира да јавни архиви више неће имати обавезу давања одобрења за уништени материјал привредних друштава и других ор-

ганизација. Ипак, већ у члану 22 Закон о архивској грађи обавезује јавне архиве да над СВИМ стваралоцима и имаоцима архивске грађе воде евиденције о архивској грађи и стваралоцима, да обављају стручни надзор над евидентирањем, класификовањем, одабирањем, архивирањем, чувањем, стручним одржавањем и заштитом архивске грађе и документарног материјала; да дају одобрење за уништење документарног материјала којем је истекао рок чувања; те да пружају стручну помоћ ствараоцу и имаоцу документарног материјала и архивске грађе у изради општих аката о управљању архивском грађом и документарним материјалом.

Привредна друштва са територије Срема углавном шаљу захтеве за уништење безвредног документарног материјала, јер им је решење о одобрењу уништења било потврда и сигурност приликом уништавања. ИА Срем је наставио са овом праксом и након доношења новог закона како би се предупредило уништавање архивске грађе, али и да би се у наредном периоду исправиле и допуниле листе категорија које нису потпуне. С обзиром на то да овај поступак више није обавеза по новом закону, постоји размишљање о издавању документа-потврде који ће заменити досадашње решење а стваралоцима дати сигурност приликом уништења.

Обавеза предаје архивске грађе надлежном архиву под условима и у роковима предвиђеним законом, 30 година од настанка или по престанку обављања делатности, дефинисана је члановима 17–20. Закон врло детаљно наводи обавезу стечајног управника да изврши предају одабране, сређене и пописане архивске грађе надлежном архиву, као и то да трошкове настале у вези са примопредајом архивске грађе, укључујући пописивање и санирање евентуалних оштећења, сноси сам стваралац, односно ималац архивске грађе. Нажалост, недостатак смештајног простора у ИА Срем је диктирао и квалитет и квантитет послова на преузимању. Преузета је архивска грађа малих и средњих предузећа која су у стечају или ликвидирана и угашена, а пословала су неколико година. Количина документарног материјала је свега неколико дужних метара и односи се на људске ресурсе и остваривање права из радноправног односа. Већина таквих привредних друштава нема деловоднике јер акта и не заводи, самим тим нема општу архиву, ретко поседују уговоре и одлуке, углавном поседују рачуноводствено-финансијску документацију за коју је законом прописан рок чувања и која евидентно није архивска грађа а по законским одредбама се преузима у архив.

Закључак. Као последица постојања великог броја привредних друштава у смислу стваралаца архивске грађе и документарног материјала и ограничених могућности архивских установа, сведоци смо немогућности да се испрате све промене на терену. Архивска служба заштите архивске грађе ван архива

је најчешће информисана када је грађа већ озбиљно оштећена, нестала или уништена услед престанка са радом, ликвидације, банкрота, итд. Стога се мора заузети активнији став према проблему заштите архивске грађе привредних друштава, без обзира на постојећу мањкавост нормативе. Из тог разлога сматрамо да би доношење подзаконских аката или стручних упутстава којима би се извршила категоризација стваралаца био добар корак ка заштити како архивске грађе привредних друштава, тако и архивске грађе уопште. У складу са овом категоризацијом архиви би могли да се у пуном обиму посвете заштити архивске грађе на терену, не губећи време и ресурсе на документацију коју ствара огроман број привредних друштава а која тешко може да се назове архивска грађа. Велики део документације ових стваралаца ствара се у комуникацији са државом. Оснивачки акти, статусне промене, зараде, пензионо осигурање, пореске пријаве, сва ова документација се већ дужи низ година пријављује електронски Агенцији за привредне регистре, пореској управи, пензионом и здравственом осигурању, итд. У овом тренутку наведени подаци се чувају и складиште без интервенције архива, што не смета у њиховој накнадној употреби. Законске минимуме чувања прописују поједини закони. Свако непоштовање рокова чувања документарног материјала, рецимо из области рачуноводствено-пореског законодавства, санкционише се у самим тим законима. Из дугогодишњег искуства рада на заштити архивске грађе ван архива, познато нам је да ће поступак праћења овако великог броја стваралаца архивске грађе умањити квалитет заштите архивске грађе код органа државне управе, судских, медицинских или образовних установа.

Могући излаз би могао да буде и доношење једног стручног упутства или препоруке од стране Архивског савета попут оне из 1986. године,[13] по којој су архиви били обавезни да евидентирају све ствараоце архивске грађе а да само одређене обилазе повремено или стално. У садашњем времену, стални надзор би се вршио само код оних стваралаца који стварају архивску грађу од посебног значаја за културу, историју, науку и друге друштвене потребе. Оваква категоризација би се утврдила након анализе њихове делатности, величине и садржаја архивске грађе. У садржају овакве препоруке свакако би своје место требало да нађе и право архива да сам води политику преузимања архивске грађе у своје депое.

[13] *Препорука за селективно праћење стваралаца регистратурског материјала и архивске грађе*, Архивски преглед, Београд 1986, 221–225.

Mirjana Medalić

ARCHIVAL MATERIALS OF COMPANIES AND THE NEW LAW ON ARCHIVAL MATERIALS AND ARCHIVAL ACTIVITIES

SUMMARY

The protection of archival materials outside archives is one of the very important segments of the new Law on Archival Materials and Archival Activities. This paper presents the way in which this law treats archival materials and documentary material of companies, the obligations of creators and owners of archival materials, as well as the responsibilities of archives in the process of protecting these materials. An interpretation of the articles of the law relating to the protection of archival materials of companies was carried out and a comparison of the previous and new regulations that regulated the protection of archival materials outside the archives was made.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

NICK LLOYD, THE EASTERN FRONT, A HISTORY OF THE FIRST WORLD WAR, PENGUIN BOOKS 2024, 642

Монографија др Ника Лојда о Источном фронту у Првом светском рату, спада у ред оних књига-прекретница које су својим објављивањем постале обавезно штиво историчара који се баве овом темом и желе да дубље анализирају процесе историје Великог рата. Књига је, истичемо одмах, по много чему специфична. Како и сам аутор тврди и доказује, интересовање западне историографије за дешавања на Источном фронту није било велико, иако су управо дешавања на Истоку по много чему била кључна за исход Великог рата. Мноштво стереотипа управо везаних за исток Европе често је доминирало и погледом на Велики рат, али и у односу према његовим тековинама и генерално наслеђу, које ће постати доминантан фактор у ери Хладног рата. Током обележавања годишњице Великог рата у периоду 2014–2018, дошло је поново до преиспитивања улоге и места Великих сила пре и током рата, што је историографију покренуло да постави нова и валидна питања о сукобу који је значајно померио токове историје 20 века. Управо дешавања у Сарајеву 1914. наишла су на значајну дозу другачијег вредновања, или стављања ствари у другачији контекст од онога који је доминантан наратив посебно, нагласили смо, у Хладном рату.

Аутор је монографију поделио на три велика поглавља и 23 мања потпоглавља, у којима је обухватио све детаље Великог рата када је у питању Источни фронт. До важних детаља анализирани су дипломатија, посебно поново Јулска криза 1914, али и касније унутрашњи односи унутар Централних сила и Антанте током 1914–1915. Стање на фронтовима и велике битке значајан су сегмент књиге. Са пажњом и концизним закључцима аутор је анализирао ратња страдања, цивилне губитке, али и живот војника на фронту, кроз најрелевантније изворе, и објављене и необјављене. Нема битнијег детаља везаног за Источни фронт а да га аутор није анализирао и донео врло често ефектне и врло јасне закључке, подсећајући нас на основни постулат историјске науке да је монографија без ваљаних закључака само пуко препричавање чињеница. Галерија личности које су биле кључни фактори дешавања на Истоку, од портрета три цара: руског, немачког и аустроугарског, водећих генерала Конрада, Алексејева, Фалкенхајна, Лудендорфа и Хинденбурга, доминира периодом 1914–1916, а се касније низ наставља Бородјевићем, Брусиловим, плановима о експанзији Немачке, сталним поразима и кризом Аустроу-

гарске, неспретним идејама цара Карла или површно амбициозним плановима кајзера Вилхелма и својеврсним фатализмом цара Николаја.

Према ставу и закључцима самог аутора, Источни фронт је, по много чему, одлучивао о судбини европских дешавања, директно померајући тежиште рата и на самом Западу, о чему је аутор већ написао вредну монографију. Последице Великог рата на истоку Европе, биле су по саму Европу значајно тешке и имаће удела у промени статуса сила суштински све до 1989. године. Ипак, кроз мноштво примера, описа, промена стања на фронтовима, конфузне дипломатије Великих сила, тензија између Беча и Берлина, слабости унутрашње предреволуционарне Русије, аутор покузује читаоцу свет који се дословно руши 1918, нестанком три царства, са огромним људским губицима, страдањем цивила, значајно погоршаним статусом Јевреја (што је било приметно већ 1914), злочинима на првим линијама фронта, и трајном траумом, како Великих сила тако и народа који су се изборили да буду наследници некадашњих империја. Од Фебруарске револуције, потом Октобарске, Брест Литовска, јачања улоге Лудендорфа и Хинденбурга, слабљењем и потпуним маргинализовањем политике Двојне монархије, аутор показује неизбежносат мноштва процеса из 1918, више као кулминацију дешавања од 1914, у много чему и раније. Офанзиве Брусилова и Боројевића анализира посебно пажљиво, са нагласком на кључне актере који су уз скромна средства учинили пуно, али без шансе за кључни преокрет.

Аутор Ник Лојд својом књигом значајно је померио лествицу посебно из визуре англосаксонске историографије, која није приоритетно заинтересована за Источни фронт или дешавања на Балкану или Југоистоку. Посебно после 1918, долази до озбиљног суочавања са последицама рата на Источном фронту, стварањем нових држава са суштински империјалним навикама, што ће изазивати нове и дубинске сукобе, који су само утабали пут дешавањим из 1939. године. Створени мир у Версају давао је и површну лажну сигурност новим државама, насталим на рушевинама империја, али исто тако и клицу свих унутрашњих проблема у функционисању истих. Односи према мањинама, економске слабости, нерешена питања устава, федерализма, граница, само су били део почетка проблема, који ће се решавати у неким случајевима 1939–1945, а затим и 1989–1990. Једном започети Велики рат, на Источном фронту трајао је са својим последицама седам деценија.

Препорука за монографију аутора Ника Лојда о Источном фронту, у којој наглашавамо све детаље и нијансе схватања једног дугог процеса европске историје, са пуно корисних података, анализа, догађаја и, најбитније закључака, уједно нам даје уверење да је и у периоду турбуленције 21. века, занат

историчара и даље неопходан и неизбежан за схватање процеса дугих трајања европске историје, али и времена у коме живимо. *Sapienti sat.*

Проф. др Горан Васин
Универитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
goran.vasin@ff.uns.ac.rs

FREDERIK FRAN STERKENBURGH, WILHELM I AS GERMAN EMPEROR, STAGING THE KAISER, PALGRAVE/MACMILLAN 2024, 344

Кајзер Вилхелм I често је, у историографији која се бави историјом Европе од почетака 1860-их, преко Немачког уједињења, креирања савеза Три цара, био личност у сенци дешавања, у другом плану иза канцелара Ота фон Бизмарка, и касније унука кајзера Вилхелма II. Обе личности са собом су донеле својеврсни печат историји Немачке, и свака на свој начин обележиле епоху, па су стога историчари, често свесно или несвесно, заборављали личност цара која је формално била на челу уједињеног другог Немачког рајха. Вилхелм I није био без личне амбиције и иницијативе, и често се супротстављао канцелару Бизмарку или утицајном генералу Молткеу, такође великој личности епохе, што је неретко доводило до размирица, несугласица, трзавица у односима елита Царства које је се све више показивало као доминантна сила на европском континенту.

Аутор је монографију складно избалансирано, написао на основу комбинације архивских извора, објављених извора и свих релевантних научних радова, монографија, текстова, који се баве овом суштински обимном и комплексном темом. Књига је динамична за читаоца, са пуно допадљивих коментара и закључака, што је свакако чини драгоценом и за читаоца и за истраживача. Класична структура са 7 великих поглавља, са ефектним, често провокативним називима, сведочи о идеји аутора да покрене читаоца на размишљање о ставовима поткрепљеним изворима и закључцима који мењају слику о дешавањима у политичкој околини цара Вилхелма, али и њему самом, на уверљив и веродостојан начин.

Како бисмо избегли школско препричавање, читаоцу скрећемо пажњу на саму структуру, проблеме са којима се аутор сусретао приликом писања, потом недоумице, и важне процесе историје Немачке, које је прилично живо и верно приказао у својој књизи. Сам кајзер Вилхелм, за кога аутор доказује да је узрастао на традицијама отпора Пруске Наполеону, ратовима против Француске, и противхабзбуршким осећањима 1848–1849, имао је идеју и визију места династије Хоенцолерн и себе лично у процесима Немачког уједињења и наношења пораза деценијским непријатељима Пруске. Кроз његова писма јасно се може видети да он не жели да буде неми посматрач дешавања, већ активни учесник, чак иницијатор идеја, али и чинилац на бојном пољу где се че-

сто појављивао. Традиције Фридриха Великог, толико живе у Прсукој, нису биле само династичко наслеђе, већ и много више од тога: идеализована слика Пруске која је предводница Немачког уједињења. Потреба кајзера Вилхелма да се у важним моментима одлучивања 1866. и 1870–1871, супротстави и Бизмарку и Молткеу, само је доказ да улога пасивног посматрача није била намењена њему, како је сам сматрао, а аутор врло вешто доказао у свим закључцима. Идеје о сопственој величини и представи које је желео да наметне путем подизања споменика, истицања сопствене личности, стварањем култа владара, што ће касније са много мање успеха радити Вилхелм II, показују идеју кајзера који жели да традиције уткане у сопствено васпитање и узрастање креира у форми империјалне/ царске идеологије, па и политике.

Идеје самог кајзера да се наметне као стално присутни чинилац у јавности, као идејни творац новог идентитета, доводи аутора до разрешавања важних питања расподеле моћи у односу двор – политика, институције, креирања нових државних приоритета спољне политике у колонијалној ери, али и директног утицаја на односе са Русијом, Аустроугарском и Француском. Аутор кроз изворе и често преписку детаљно објашњава мисли самог владара, и самим тим врло често његову непрекидну потребу да се налази у стању конфликта или баланса снага са Бизмарком.

Књига аутора професора Фредерика Франа Штеркенбурга, на савремен и иновативан начин, доказује да се ера Немачког уједињења и преображаја и унутрашњег јачања Царства не може само поистоветити са Отом фон Бизмарком, већ и да истраживања, размишљања и нове идеје треба усмерити и значајно према кајзеру Вилхелму и његовом утицају на дешавања у политици од 1860-их до краја 1880-их година. Потреба владара да утиче на дешавања, да их креира, да успостави баланс моћи нових елита, уз дубоко усађену потребу изградње култа личности и положаја саме династије Хоенцолерн, дају монографију са ефектним утицајем на читаоца, са идејама за размишљање, за ново сагледавање историјских процеса, а показују знање и умешност аутора да историјске процесе синтетизује и другачије представи научној и широј читалачкој публици, и стога са великом пажњом књигу *Wilhelm I as German Emperor, Staging the Kaiser*, препоручујемо за читање и ново сазнавање о важном периоду немачке историје.

Проф. др Горан Васин
Универитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
goran.vasin@ff.uns.ac.rs

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукописи у компјутерском слогу предају се у електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5.

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи:

Апстракт. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 500 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.

Кључне речи. Дају се на српском језику и може их бити између 5 и 10.

Резиме. Предаје се на српском језику и не може имати више од 600 словних знакова.

Начин цитирања:

Када се први пут помиње дело пише се пуно име и презиме аутора, а у сваком наредном понављању име се пише иницијалом. Иза имена и презимена следи зарез, па наслов књиге написан курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између места и године. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Пример:

- прво навођење: Мита Костић, *Гроф Колер као културнопросветни реформатор код Срба у Угарској у 18. веку*, Београд 1932, 26-63.

- друго навођење: М. Костић, *Гроф Колер...*, 56-96.

- свако наредно навођење, у случају да се исти аутор наводи за само једно дело: М. Костић, *нав. дело*, 69-85.

Исто правило важи и за навођење радова објављених у часописима, с тим, што је обавезно навођење назива и броја (годишта) часописа, који следе иза назива рада, а пре места издања. Ово правило важи и за научне чланке објављене у зборницима радова.

Пример:

- (прво навођење) Михаел Антоловић, *Српска историографија о Немцима у Војводини*, Споменица Историјског архива Срем, 7, Сремска Митровица 2008, 149-165.

- (друго навођење) М. Антоловић, *Српска историографија...*, 149-165.

- (даља навођења уколико се цитира само један рад истог аутора) М. Антоловић, *нав. дело*, 149-165.

На исти начин треба цитирати и објављену грађу, а необјављену у складу са нормама навођења сигнатура, с тим што је потребно када се први пут наводи неки архив да буде написан његов пун назив, место у којем се налази архив и фонд који је коришћен.

Пример:

- (прво навођење) Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско–патријаршијски архив, Фонд „А“, 240/1761.

- (друго и наредна навођења) АСАНУК, МПА, „А“, 240/1761.

Датуми се пишу на следећи начин: 2. фебруар 2017.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацима, нпр. 2.000. или 12.542. (ово правило се не односи на године).

Радови се примају сваке године до 15. јуна, а шаљу се на адресу уредника: nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(497.113)

СПОМЕНИЦА Историјског архива “Срем” / главни

уредник Ненад Нинковић. - 2002, 1-.- Сремска Митровица

: Историјски Архив “Срем”, 2002-.- 24 cm.

ISSN 1451-3676

COBISS.SR-ID 186901511

ISSN 1451-3676

